

म. प्र. म. टाण
विषय
स न.

REFBK-0019197

प्रा. नि. व. १५॥१२

निबंध २५(२)

विद्युत् व. सुधारिता.

THEIR

715

Hindu Mahasabha
of India

Ha REF: BK-0019197

of Refinement

	पृष्ठ
द्वर्म	१६१
पभोगांच्या द्वारे फारशी	
... ..	१७०
ांचे अर्थशास्त्रविषयक वि-	
... ..	१७८
शिष्ट लक्षण	१८९
ांचे चिन्हें..	१९५

या अग्रस्थानी जाऊन	
... ..	२११
शा सुधारणा इष्ट आहे-	
... ..	२२३
... ..	२२९
भावी विजयाची सुचिन्हें २४०	
एका नवीन प्रयोगाची	
... ..	२५६
वें वर्तन कसें असावे? २७६	
अत्यंतर. बालविवाहाचे	
... ..	२८६
... ..	३००
ांची श्रेष्ठतम कर्तव्ये . ३१३	
राच्या अस्तित्वाचे नव	
... ..	३३२
तिरिक्त विद्याव्यासंगा-	
... ..	३४४
सकारक परिणाम ३५९	
वढी सावधगिरी राखणे	
... ..	३७२
व्ये.....	३८१
... ..	३९८

ऊन सुधारकांचे भिन्न पंथ उत्पन्न होत आहेत, अशी वस्तुस्थिति दृष्टीस पडते. त्याप्रमाणेच जुन्या धर्मांचे व रूढींचे संरक्षण करणारांतही हल्लीं प्रकार किंवा पंथ उत्पन्न झालेले आहेत. विद्याधरानें अनेक धर्माभिमानी लोकांशीं संभाषणें केली; त्यांत स्वधर्मांचे संरक्षण केले पाहिजे या गोष्टीविषयीं मात्र सर्वांचें एकमत त्याच्या अनुभवास आले. परंतु कोणत्या कारणांसाठीं, किंवा कोणत्या प्रकारें, किंवा कोठपर्यंत स्वधर्मांचे संरक्षण करायाचें याविषयीं भिन्न मते त्याच्या कानीं पडलीं. ही स्थिति पाहून विचारी वाचकानें चकित होण्याचें कारण नाहीं. धर्मसंरक्षणास भिन्न व्यक्ति भिन्न हेतूंनीं प्रवृत्त होतात हें खरें; तथापि धर्मसंरक्षणाचे अनेक हेतु आहेत, अनेक दिशांनीं धर्मसंस्थेपासून समाजास फायदा होतो, व्यक्तिपरत्वे अनेक भिन्न उदात्त मनोवृत्ति जागृत होण्यास ही एकच संस्था कारण होते, व सर्व धर्मसंरक्षकांस परस्परांचे भिन्न हेतु समजतांच ते त्यांस ग्राह्य होण्यास उशीर लागणार नाहीं—या गोष्टी ध्यानांत आणिल्यास विद्याधराच्या ग्रंथाचें महत्त्व लक्षांत येऊन वाचकास फार समाधान वाटेल.

४. कांहीं वर्षांपूर्वी सुधारक आणि धर्मसंरक्षक असे जेव्हां दोन पक्ष समाजांत होते, तेव्हा सुधारकांनीं आपल्या वाग्वाणांनीं दुसऱ्या पक्षास जर्जर करून सोडावें, व सुधारल्या स्थितीचें मोहक चित्र त्याच्या दृष्टीस पाडावें; परंतु धर्मसंरक्षक गक्षानें संथपणें त्यांचे सर्व वाग्वाण गिळून टाकावे व त्यांच्या त्या चित्राकडे बिलकुल पाहूं नये; आपणांस जें करायाचें तें विन्दिकत करीत रहावें. परंतु तो एक पक्षीय संग्रामाचा काळ आतां गेला. जुन्या धर्मांचे व रूढींचे मंथन करणारांमध्ये विचार व दूरदृष्टि वाढली आहे; इंग्रजी विद्या विकरलेले अनेक लोक त्यांच्या पक्षास मिळत आहेत. एतद्देशीय लोक फेदेशीय धर्मग्रंथांचें सूक्ष्म परीक्षण सुरू झाले आहे; व आहे. या तःचें अंतःकरण तपासून त्यांत वास्तविक कशी स्थिति आहे ह्याणणार ठराविण्यांत येत आहे. वाक्चातुर्यानें सुधारकांहून धर्मशांस कमीपंथ कमी योग्यतेचा नाहीं; व बुद्धिविषयक आणि इतर प्रा देतां किंवा आपण दुसऱ्या पक्षास जिंकूं अशी प्रत्येक पक्षास साम्प्रतुसरूनच ते

आहे. सुधारणाविषयक वादविवादांचें पूर्वीचें कोतें स्वरूप गेलें आहे. सुधारकांचा व धर्मसंरक्षकांचा संग्राम इतःपर विशाल रणभूमीवर व्हावयाचा आहे. पोकळ पांडित्यानें, बालिश विनोदानें, उद्दामवृत्तीनें किंवा काल्पनिक प्रमाणांनीं या संग्रामांत सुधारकांस जय मिळण्याची आतां आशा नाही; प्रतिपक्षाच्या अनुमवास अनुभव, शास्त्राधारास शास्त्राधार, प्रमाणास प्रमाण मिडवून जेव्हां त्यास निरुत्तर करावें, तेव्हां तो पराजय पावेल. सुधारकांच्या अग्रणींचें काम यामुळें आतां किती अवघड झालें आहे, व सुधारणा किती दुःसाध्य होत आहे, या गोष्टी या ग्रंथावरून वाचकाच्या लक्षांत येतील. आतां जुन्या चालीच्या लोकांचें व त्यांच्या आधुनिक विद्वान् अनुयायांचें बळ कशांत आहे, त्यांच्या मनांवर कोणत्या गोष्टींचा विशेष परिणाम घडत आहे, व त्यांनीं सुधारणा मार्गें पाडण्याच्या कोणत्या युक्त्या काढल्या आहेत, या सर्व गोष्टी या ग्रंथांत नमूद केलेल्या आहेत. तेव्हां सुधारकांस शत्रूचें बळ व मर्म दाखवून, आणि वेळींच इशारा देऊन विद्याधरानें त्यांची सेवाच केली आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. या दृष्टीनें सुधारकांनीं या ग्रंथाचा विचार करावा अशी त्यांस प्रकाशकाची प्रार्थना आहे.

९. विद्वान् तेवढे सुधारणेचे कैवारी, अशी एकवेळ स्थिति होती; पुढें विद्वानांत सुधारणेविषयीं उदासीन परंतु सुधारणेचे विरोधक नव्हेत, असे बरेच लोक दिमूं लागले; हल्लीं सुधारणेस विरोध करणारे व स्वधर्माचें यथाशक्ति यथामति रक्षण करूं इच्छणारे विद्वान् तेक बरेच आढळतात. हें असें वर्तन पूर्वीं एका काळीं विद्वानांस जिरवाणें वाटलें असतें, तेंच आतां भूषणावह वाटत आहे, असा व आणि विवेक यांच्या वृद्धीचा परिणाम होत आहे. हें पाहून जुन्या सुधारक गृहस्थांस आश्चर्य व खेद वाटतो यांत नवल परंतु हें घडतें कसें याविषयीं त्यांस या विद्याधरविरचित ग्रंथाचा होण्यासारखा आहे. ख्रिस्ती राष्ट्रांत अलीकडे पुष्कळ प्रकार सुरू झाला आहे. प्रथम प्राटेस्टंट असून मोठे लिक होणारे बरेच लोक तिकडे आहेत, व त्यांमध्ये किंवा दूरदृष्टीनें व परोपकारानें श्रेष्ठ असे पुरुष आहेत.

शास्त्रज्ञानानें प्रथम धर्म झुगारून देऊन नास्तिक बनलेले, परंतु पुढें धर्म आणि नीति यांच्या विचारांकडे वळल्यावर पुनः श्रद्धापूर्वक धर्माचा अंगीकार करणारे व चालू धर्माचे सर्व सिद्धांत मान्य करणारे असेही कित्येक प्रसिद्ध लोक तिकडे आहेत. तेव्हा, विद्याधर हा प्रथम कदा नास्तिक सुधारक असून, त्यास सुसंगतीने प्रथम ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी श्रद्धा आपणास यावी असें वाटणें, त्या श्रद्धेकरितां त्याच्या जिवाची तळमळ होणें, उत्कृष्ट पुरुषांच्या आणि स्त्रियांच्या अंत करणांतील उत्तम प्रेरणा व मनोवृत्ति पाहून त्यानें श्रद्धावान् होणें, व स्वधर्माच्या आचरणानें समाधान होतें हें प्रत्यक्ष अनुभवणें,—इत्यादि गोष्टी सुसंभाव्य तर खऱ्याच, परंतु त्या जशा विद्याधराच्या वृत्तांतांत घडलेल्या दिसतात, तशाच अनेक दुसऱ्या विद्वानांच्या आयुष्यांत घडून येत असाव्या व त्यामुळेच विद्वान् लोक धर्मसंरक्षक बनत असावे, असें सहज ध्यानांत येतें. जर विद्वान् सुधारकांस धर्मसंरक्षक पंथाकडे ओढावयाचें असलें तर त्यास उपाय कोणता, हें जुन्या चालीच्या लोकांस या ग्रंथावरून कळून येईल. तसेंच सुधारकांनीं धर्मसंरक्षकांच्या तावडींत सांपडूं नये, असें जर त्यांच्या अग्रणींस इष्ट दिसलें, तर सुधारणापंथ कोणकोणत्या बाबतींत समाधानकारक करणें अवश्य आहे, हें त्यांस या ग्रंथावरून जाणतां येईल. याप्रमाणें उभय पक्षांसही या ग्रंथाचा फारच उपयोग होण्यासारखा आहे—एवढेंच कीं त्यांतील रहस्य ओळखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, त्यापामून मनोरंजन तेवढें करून घेऊन कोणीही स्वस्थ रहातां कामां नये.

६. सुज्ञ सुधारकांस ज्या थोड्या सूचना करायाच्या होत्या त्या येथ-
वर केल्या. आतां धर्मसंरक्षक मंडळींस ज्या एक दोन सूचना कर-
णें इष्ट दिसतें त्या करितों. हिंदुधर्मांत व रूढींत कांहीं क्षुल्लक फे-
रफार दरपिढीस अनिवार्यपणें होत जाणार व ते होणें इष्ट आहे. या
फेरफारापैकीं कांहींस सुधारक मंडळी 'सुधारणा' असें ह्मणणार
व ती आपल्या प्रयत्नानें झाली असें ह्मणून ते धर्मसंरक्षकांस कमी-
पणा आणूं पहाणार. या त्यांच्या ह्मणण्याकडे लक्ष न देतां किंवा
त्याविषयी राग न मानितां, हिंदुधर्माच्या मूळतत्त्वांस अनुसरूनच ते

फेरफार आहेत, त्यांत धर्मसंशोधन आहे, धर्महानि नाही, ही गोष्ट सिद्ध करण्याचा व ती सर्व लोकांस समजावून देण्याचा प्रयत्न धर्मसंरक्षकांनी नित्य करित राहिले पाहिजे तसेच, पुढच्या पिढीत कोणकोणते फेरफार अवश्य होणारे आहेत, त्यायोगे कोणकोणती समाजकार्ये व्हावयाची आहेत, व कोणकोणती धर्मतत्त्वे अधिक महत्त्वास चढणारी आहेत, हे सर्व आधीच दूरदृष्टीने ओळखून, त्या नव्या फेरफारांस धर्म आणि रूढि यांचे पाठबळ देण्याचा प्रयत्न धर्मसंरक्षक मंडळीने आरंभिल्यास, त्यांच्या पक्षाचे बळ एकदम द्विगुणित होईल. या कामी आधुनिक विद्वान् धर्माभिमान्यांनी आपणांकडून जेवढी मदत करवेल तेवढी करण्याचे श्रेय घेतले पाहिजे; त्यांनी उदासीन रहातां कामां नये.

७. दुसरे असे कीं सुधारकांचा वर्ग लहान व त्यांची कर्तव्ये थोडी आहेत; तीं स्वीकारण्यांत ते स्वतःकडे फारच थोडी जबाबदारी घेतात, व तीही त्यांच्याने चांगलीशी जबाबली जात नाही. या कारणे हल्लीं सुधारकांचे मुख्य काम एवढेच दिसते कीं, सामाजिक दुःखे व अन्याय निवारणीय असतील तर त्यांचे निवारण करा, असा उपदेश करावा व तटस्थ रहावे. दुःख व अन्याय यांची मुळे कोठे आहेत, हे खोल जाऊन पाहण्याचे काम त्यांकडून होत नाही, व ह्मणून त्यांचे प्रयत्न बहुधा सिद्धीस जात नाहीत. वरकरणी विचाराने ते जेव्हां धर्मघातक कल्पना काढू लागतात, तेव्हां त्यांची प्रमाणे निर्जीव असतात, त्यांनीं चिंतिलेले लाभ संशयात्मक दिसतात, त्याचा उतावीळपणा व दुराग्रह पाहून सामान्य जन चकित होतात, व विचारी धर्मसंरक्षकांस स्पष्ट दिसते कीं ते शुद्धबुद्धीच्या प्रमादाने अस्थिर भूमीवर संचार करित आहेत. हे असे जे सुधारकांचे काम त्याहून धर्मसंरक्षकांचे काम हजारपट मोठे व जबाबदारीचे आहे. त्यांस सामाजिक दुःखे व अन्याय दिसतच असतात. परंतु समाज विस्त्रळित केल्यावांचून, त्यांच्या धार्मिक श्रद्धेस दुखावल्यावांचून, व त्यांच्या श्रेष्ठ मनोवृत्तींस धक्का दिल्यावांचून, त्या दुःखांचे व अन्यायांचे कसे निवारण करावे, कोणते सौम्य उपाय योजावे, वगैरे अनेक फार महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांस ठरवाव्या लागतात. धा-

मिंक आचरणाची, कांहीं एका दृष्टीने, श्रेष्ठतमावस्था डोळ्यांपुढे धरल्यानेच कित्येक दुःखदायक व अन्यायाच्या रूढि उत्पन्न झालेल्या असतात. त्यांचा एकाएकी त्याग केल्यास धार्मिक मनोवृत्तीस धक्का बसतो; व कित्येक उत्कृष्ट मूळ हेतु सुसाध्य असूनही दुःसाध्य होतात. अशा प्रसंगी ज्या व्यक्तींवर सामाजिक दुःखांचा व अन्यायांचा भार पडतो, त्यांच्या अंगी प्रथम धर्मबळ आणण्याचा यत्न करावा, ह्मणजे, त्यांच्या मनोवृत्ति उत्तरोत्तर श्रेष्ठ कराव्या, वासनांस उत्कृष्टतर वळण द्यावे, वरिष्ठ कर्तव्यांची पात्रता व हौस उत्पन्न करावी, व त्यांच्या आत्म्याची थोरवी त्यांस जाणवावी. असें केले ह्मणजे जें पूर्वी दुःखसे भासत होतें, तेंच सुख भासूं लागतें, जो अन्याय ह्मणून वाटण्याचा संभव होता तोच न्यायसा भासूं लागतो, त्याची फलप्राप्ति बुद्धिप्रणीत न्यायाहूनही अधिक महत्त्वाची व स्पृहणीय वाटते. विद्याधराच्या या ग्रंथांत सामाजिक दुःख व अन्याय यांसंबंधानें अशा प्रकारच्या योजना रूढ होत असल्याची जागोजाग उदाहरणें सांपडतात; तीं ओळखण्यास वाचक मात्र धार्मिक पाहिजे. बरे, दुःख व अन्याय यांच्या निवारणाचा हा जो श्रेष्ठ सात्त्विक मार्ग, तो ज्या थोड्या व्यक्तींस लागू पडणार नाही त्यांच्या समाधानासाठी धर्मसंरक्षकांनीं रूढीचें योग्य तेवढें रूपांतर होऊं दिलें पाहिजे. याप्रमाणें त्यांनीं तजवीज ठेविल्यास कर्तव्याची श्रेष्ठतमावस्था सामाजिकांच्या मनांत कायम राहिल व आपद्धर्माची मर्यादा योग्य प्रमाणानें वाढेल. अशा तजवीजीनें नवीन परिस्थितींत समाजास उन्नतावस्थेस नेण्याचें सुलभ होतें. या मार्गानें जाण्याचा धर्मसंरक्षकांनीं परिपाठ ठेविल्यास आणखी एक जो फायदा होईल तो हा कीं कित्येक सुधारक धर्मसंरक्षक वर्गांत परत येतील व एकंदरीनें समाजाचें ऐक्य वाढेल.

८. जुन्या धर्मास व रूढींस जेवढें उदात्त व उत्कृष्ट स्वरूप देणें चा प्रयत्न करवेल, तेवढा या ग्रंथात विद्याधरानें केलेला आहे. सुरु
माभिमानी लोकाचें बळ त्यांच्या श्रेष्ठ मनोवृत्तीत आहे; सपत्ति
आचरणांतिल न्यून्यें किंवा दोष देखील सद्-हेतुमूलक आहे. निरंतर
श्रद्धेचें महत्त्व शुद्धबुद्धीहून अधिक आहे; शुद्धबुद्धीचें श्रद्धेच्या वेळीं

क्य करण्याचा सर्व सत्पुरुषांचा संतत प्रयत्न आहे; हिंदूंनी धर्माभिमान बाळगिला तरच इतःपर त्यांच्या समाजाची सुस्थिति व शाश्वती राहण्याचा संभव आहे; इत्यादि अनेक गोष्टी सिद्ध करण्याकरितां त्यानें पुष्कळ पुरावा आणिला आहे. त्याचा उद्देश स्तुत्य आहे, परंतु त्यास यश येण्यास धर्मसंरक्षकांनीं काय केले पाहिजे ? हेच कीं जे सद्गुण, जे सुविचार, ज्या उदार वृत्ति, जें सात्त्विक आचरण कांहीं थोड्या जुन्या चालीच्या सुज्ञ पुरुषांत त्यानें पाहिलें, तें इतःपर हिंदुसमाजांत केवळ बीजरूपानें व अदृश्यपणें राहून उपयोग नाही. त्यास सर्वत्र अंकुर फुटले पाहिजेत; व तें वृद्धिगत होत गेलें पाहिजे. हिंदुधर्मसंस्थांचा अशा प्रकारें सर्वत्र उत्कर्ष होण्यास व त्यांचें महत्त्व परधर्मीयांच्याही लक्षांत आणून देण्यास भगीरथ प्रयत्न केले पाहिजेत. ही जबाबदारी धर्मसंरक्षक पक्षाची आहे, व ती ओळखून त्यांनीं त्वरित उद्योगास लागावें, तटस्थवृत्ति सोडून द्यावी. हिंदुत्वाचा व हिंदुधर्माचा थोडा तरी अभिमान ज्याच्या हृदयांत वागत असेल, त्यानें तो विस्तृत व खोल करावा, आवेश आणि उत्साह अर्गी धरावा, व सर्व प्रकारच्या परोपकारक कृत्यांचा यथाशक्ति भार उचलून, आपलें जन्मसाफल्य करावें—आपल्या पूर्वजांचें आणि बांधवांचें आणि सर्व समाजाचें अनृणी व्हावें.

९. विद्याधराच्या या ग्रंथांत 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' या विषयाचें पूर्ण प्रतिपादन झालें असें कदापि ह्मणतां येणार नाही; वास्तविक पहातां या विषयावर आणखी शेंकडों मार्गांनीं प्रकाश पडण्याचा संभव आहे; व या दिशेनें हा पहिलाच प्रयत्न आहे असें मला वाटतें. विद्याधराच्या मूळ ग्रंथांतील कित्येक भाग त्यानें अप्रद्यापि मार्गे ठेविले आहेत; त्यांत ईश्वराचें अस्तित्व, कर्मविपाक, कार्माचा इतिहास, वगैरे कांहीं गहन विषयांचें विवेचन आहे; व ते आहे. तूर्त प्रसिद्ध करण्याची त्याची इच्छा नाही. प्रस्तुतच्या ग्रंथास समाज शोधनाचा खरा वृत्तांत,' असें त्यानें नांव दिलें होतें. तें वांचून, क्वथंयक होतें, तथापि सामान्य जनांस ग्रंथांतील विषयाचा व अन्यायभाव होण्यासारखें नाही, असें वाटून प्रकाशकानें तें ब-वगैरे अनेकवे.

विद्याधरानें या ग्रंथास स्वतः जो उपोद्घात लिहिला आहे त्यांत पुढील चमत्कारिक मजकूर आहे. “ पुढील ‘ चित्तशोधनाचा वृत्तांत ’ लिहून झाल्यावर तो मी जेव्हां पुनः वाचू लागलों तेव्हां कांहींसा चकित झालों. मी प्रथम सुधारक होतो; पुढें धार्मिक जनांच्या सुसंगतीनें धार्मिक झालों; नंतर धर्माच्या रूपांतराकडे माझे लक्ष गेलें; व पूर्वविद्यासंस्कारांस योग्य अशा उत्क्रांति-तत्त्वां-

* उत्क्रांति—उत्क्रांति हा पारिभाषिक शास्त्रीय शब्द या अर्थांत वरचेवर येणारा आहे; व त्याचा अर्थ बऱ्याच वाचकांस समजण्यासारखा नसल्यामुळे, त्याचें थोडें स्पष्टीकरण करणें अवश्य दिसतें. उत्क्रांति (Evolution, development) या विषयावर हल्लीं एक स्वतंत्र शास्त्रच झालेलें आहे, व त्या शास्त्राचे नियम सर्व जीवकोटीस लागू होतील, इतके व्यापक आहेत. तितक्या व्यापक अर्थानें, उत्क्रांति विषयाचें येथें विवरण करितां येणें शक्य नाहीं; ह्मणून कामापुरता बोध व्हावा एवढ्याच हेतूनें ही टीप लिहिलेली आहे.

जगाचें नित्य थोडें रूपांतर होत आहे. आज जशी वस्तुस्थिति आहे, तशीच ती उद्यां राहणार नाहीं; तींत थोडा तरी फेर पडेल. जेवढा अधिक काळ जाईल तेवढा हा फेर अधिकच होत जाणार हे उघड आहे हा वस्तुस्थितींत जो अवश्य फेर पडतो तो कांहीं थोडा निर्जीव पदार्थांच्या चलनवलनानें व बाकी सजीव प्राण्यांच्या चलनवलनानें उत्पन्न होतो. हवा, पाणी, पाऊस वगैरे सृष्टीचीं नित्यचीं कार्यें व तुफानें, भूकंप, ह्रुष्काळ, वगैरे आकस्मिक कार्यें, यांच्या योगानें वस्तुस्थिति बदलते; तशीच ती प्राणी आणि मनुष्य यांच्या नित्याच्या व आकस्मिक कृत्यांनीं बदलत जाते. उदाहरणार्थ, एखादे दुर्भिक्षाचे प्रसंगी कांहीं धाडशी मनुष्याची टोळी एखादे अरण्याचे नजीक जाऊन वसाहत करून राहिल. त्या अरण्यात पूर्वी जे पुष्कळ वाघ असतील ते हळू हळू मारले जातील, किंवा अरण्याचा तो भाग सोडून दूरच्या एखाद्या मार्गांत ते पळ काढतील. त्यामुळे हरणें, मेंढरें, वगैरे सौम्य प्राणी तेथें अधिक सुरक्षित होऊन, त्याची संख्या वाढू लागेल. शकत व लहान झाडेझुडपें यांचा ते फत्ता उडवितील, व मोठमोठी झाडे लोक स्वतः तोडून टाकतील. नंतर त्या अरण्याचे भाग पडून त्यात शेंते उत्पन्न होतील व त्या भूभागाचें मोठें रूपांतर होऊन जाईल. मनुष्यांच्या समाजातही अशीच अनेक प्रकारची घडामोड सुरू असते, आज एका वर्गाचें प्राबल्य होतें, उद्या दुसऱ्याचें होतें. केव्हां सुखसंपत्ति विपुल असते, व लोक सुरक्षितपणें रहात असतात; केव्हा आपआपसात लढाया सुरू होऊन संपत्तीचा नाश होतो. या अशा अनेक प्रकारें वस्तुस्थितीत निरंतर थोडाफार फरक पडत असतो, व कालगतीनें तो मोठा होतो. कोणत्याही एका वेळीं

च्या नव्या पायावर धार्मिकतेची मी स्थापना आरंभिली, या प्रयत्नांत मी पुनः सुधारक बनलों; कारण, आधुनिक सुधारकांस नवीन आत्मशुद्धीचा व मनोवृत्तींच्या सर्व श्रेष्ठतेचा मार्ग दाखवावा, अशी प्रबळ महत्त्वाकांक्षा मनांत उत्पन्न झाली. सुधारकांची ही सुधारणा झाली पाहिजे असें मला वाटूं लागलें, व या कामीं

मनुष्याच्या (किंवा इतर प्राण्याच्या) भोवतीं जी वस्तुस्थिति असते तीस परिस्थिति ह्मणतात.

मनुष्य कोणत्याही परिस्थितींत असता त्यास तीन गोष्टी अवश्य करिता आल्या पाहिजेत, असा सामान्य सिद्धांत निघतो (१) आपलें व कुटुंबाचें त्यानें संरक्षण केलें पाहिजे अन्नवस्त्रादि आवश्यकता मिळवून, रोग, उपद्रवी प्राणी व मानवी शत्रु यांचें निवारण करून, व आपली सुरक्षित स्थिति कायमची व्हावी ह्मणून ज्ञान, अनुभव व कौशल्य याची नित्य वृद्धि करून आणि ती नित्य आपल्या कामीं लावीत जाऊन, मनुष्यास आपलें संरक्षण करावें लागतें. (२) आपलीं सुखे वाढविल्यानें व दुःखे निवारल्यानें, मनुष्याची आयुष्यमर्यादा वाढते; याकरिता सुखवृद्धि किंवा आयुष्यवृद्धि करणें हें मनुष्याचें दुसरें कर्तव्य आहे. (३) कुटुंबाची व जातीची शाश्वती राखणें याकरिता संतानवृद्धि करणें हें तिसरें कर्तव्य होय. संरक्षण, सुखवृद्धि आणि शाश्वती, या तीन गोष्टी उत्तमपणें साध्य व्हाव्या, ह्मणूनच मनुष्यास जमाव करून राहण्याची इच्छा उत्पन्न होते; तो सामाजिक स्थितींत येतो; व व्यक्तिस्वातंत्र्य कमी करून घेऊन, सामाजिक निर्बंध कबूल करितो. जी गोष्ट व्यक्तीस लागू तीच समाजासही लागू पडते, ह्मणजे संरक्षण, सुखवृद्धि व शाश्वती हीं तीन कर्तव्ये समाजासही अवश्यपणें करावी लागतात.

आता एका परिस्थितींत असता व्यक्तीस किंवा समाजास ज्या वर्तमानें वरील तीन गोष्टी उत्तम प्रकारें साध्य करून घेता येतील, त्याच तशाच वर्तमानें दुसऱ्या परिस्थितींत त्या साध्य होणार नाहींत. याकरितां जसजशी परिस्थिति बदलत जाते तसतसा वरील तीन गोष्टी सुसाध्य करण्याकरितां नवा प्रयत्न आरंभावा लागतो प्रत्येक परिस्थितींत आपलें वर्तन, आपल्या सवयी व आपल्या कल्पना बदलत जाण्याची जी प्राण्याची, मनुष्याची किंवा समाजाची अनिवार्य प्रवृत्ति, ती उत्क्रांति होय. जगांत उत्क्रांति अवश्य व्हावयाचीच; तिच्या वेग वाढविणें किंवा कमी करणें हें कांही थोड्या अंशीं मात्र मनुष्यास साध्य असत. संरक्षण, सुखवृद्धि व शाश्वती हीं साधण्याचा स्वामाविक प्रयत्न करीत असतां, मनुष्याच्या अंगीं अनेक नवीन गुण येतात, श्रमविभाग होतो, दूरदृष्टि वाढते, अनुभवामुळे कांही कायमचे व कांहीं विशेष प्रसंगास उचित, असे वर्तनाचे नियम ठरतात, समाजात

आपण सुधारक होऊन यत्न आरंभिल्यास तो फुकट जाणार नाही असे मला मासू लागले. सारांश हा की ज्यास सामाजिक बाबतीत हालचाल करायाची, त्यास सुधारक बनल्यावांचून गत्यंतरच नाही; सुधारणा कोणाची व तिची दिशा कोणती, एवढाच कायतो प्रश्न उरतो; व त्या प्रश्नास जे उत्तर मिळते त्यावरून सुधारकांचे भिन्न वर्ग होतात. ”

१०. विद्याधराच्या या ह्मणण्यांत कांहीं थोडे तथ्य आहे. तथापि आपल्या लोकांचा अंतःस्थ गूढ भाव पाहिला तर सुधारक आणि धर्मसंरक्षक या दोन वर्गांत वास्तविकपणे एक मोठा भेद दिसतो. तो असा की हिंदुधर्माच्या मूळ ग्रंथांचा अभ्यास करून, रूढींचे मूळ हेतु ओळखून, व आपल्या लोकांच्या स्वाभाविक मनोवृत्ति जाणून, त्यांस सद्धर्माच्या मार्गास लावण्याकरितां जे आंतून सुधारणेचा प्र-

अनेक संस्था उत्पन्न होतात, व असेच दुसरे अनेक परिणाम घडतात. परिस्थितीस अनुसरून आपल्या वर्तनांत व सस्थांत त्वरित फेरबदल करून, वरील तीन गोष्टी साध्य करण्याची जेवढी व्यक्तीची किंवा समाजाची तयारी व योग्यता असेल, तेवढी त्याची अधिक उच्च उत्क्रांत स्थिति आहे, असे ह्मणता येईल सर्वांत कठीण कर्तव्य झटले ह्मणजे स्वसंरक्षण होय. मनुष्य आणि इतर प्राणी यामध्ये, मनुष्यांमनुष्यांमध्ये, जातींजातींमध्ये, समाजासमाजांमध्ये त्यायोगे चढाओढ, कलह किंवा लढाई सुरू होते. व जो गुणांनी व कर्तृत्वाने वरिष्ठ त्याचा अशा जीवनार्थ कलहात 'विजय होतो, जो कनिष्ठ त्याचा पराजय होतो किंवा नाश होतो.

धर्म ही जी संस्था समाजांत उत्पन्न होते, ती उत्क्रांतिमूलक होय तिचा परिणाम असा दिसतो की, जीवनार्थ कलहात क्रूर पशूंमध्ये जी हिंसावृत्ति दिसते व सौम्य पशूंंत जी अनार्थवृत्ति दिसते, त्या दोन्ही वृत्तींचा मनुष्यांच्या परस्पर व्यवहारांतही स्वाभाविकपणे जो उदय व्हावयाचा त्याचें कारण राहूं नये पशूंमध्ये मानसिक उत्क्रांति फारच थोडी होण्याचा संभव आहे; मनुष्यांत मात्र ती हवी इतकी होऊ शकेल. मानसिक उत्क्रांति होत असता श्रेष्ठतर मनोवृत्ति धारण करण्याची मनुष्यास योग्यता येते इकडेच सामाजिक उत्क्रांतीचा ओघ आहे. त्यामुळे मानवी समाजात जीवनार्थ कलह कमी होत आहे व त्याच्या जागी 'वरिष्ठ गुणी मानसाचे प्राबल्य' उत्पन्न होत आहे ही जी उत्क्रांतीस लागलेली दिशा, ती मनुष्यांच्या स्वभावात पूर्वीच्या अनेक परिस्थितींच्या अनुभवाने खोल रुजलेल्या धार्मिक मनोवृत्तींचे कार्य होय याप्रमाणे अलीकडे बऱ्याच विद्वानांचे मत आहे.

यत्न करितात ते धर्मसंरक्षकांच्या एका नाहीं तर दुसऱ्या पंथांत गणिले जातात. परंतु जे हल्लींच्या वस्तुस्थितीचा केवळ शुद्धबुद्धीने विचार करितात, युरोपीय तत्त्ववेत्त्यांची मते सामाजिक संस्थांस लावून त्यांचे गुणदोष ठरवितात, हिंदु धर्माच्या अंतरंगांत शिरून त्यांतून सुधारणेचीं तत्त्वे काढीत नाहींत, तीं बाहेरून आणून सुधारणेचे प्रयत्न आरंभितात, ते बहुजनांच्या दृष्टीने सुधारक होत; व त्यांमध्ये ही हल्लीं अनेक पंथ उत्पन्न झाले आहेत, हे पूर्वीं एकदा सांगितलेच. धर्मसंरक्षक आणि सुधारक यांमध्ये हा जो भेद आहे तो त्या उभयतांच्या विचारसरणींत व वर्तनांत नेहमीं दृष्टीस पडतो. आपण हिंदुस्थानचे रहिवासी ह्मणून मात्र हिंदु, असें सुधारकांस वाटतें. पूर्वज, कुल, देश, इत्यादींच्या संबधानें जो त्यांस अभिमान वाटतो, तो धर्मदृष्ट्या नव्हे, तर राजकीय किंवा ऐतिहासिक दृष्ट्या होय; व तेवढाच वाळगणें इष्ट आहे असें सरासरीनें त्यांचें मत आहे. ही गोष्ट त्यांनीं इतक्या स्पष्टपणें कोठें सांगितलेली आढळली नाहीं, तथापि त्यांच्या कृतींत ती निरंतर प्रकट होते; व हिंदुधर्माची चेष्टा किंवा निंदा जी ते इतक्या निरनुकंपणें करितात, तिचें मूळ हेंच होय. समाजास ते द्वेष्य होण्याचें किंवा निदान आपलेसे न वाटण्याचेंही हेंच अंतःस्थ कारण होय. स्वधर्माच्या तत्त्वांचें पुष्कळसें अज्ञान, व परदेशीय तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारांचें पुष्कळसें ज्ञान, अशी ही स्थिति या आमच्या देशांत राजकीय कारणांमुळे उत्पन्न झाली आहे; ह्मणूनच सुधारक आणि धर्मसंरक्षक यांमध्ये वर सांगितल्याप्रकारचा जो विशेष भेद या देशांत उत्पन्न झाला आहे, तो इतर स्वतंत्र देशांत नाहीं.

युरोपात धर्माची सुधारणा करणारे आहेत; व ख्रिस्ती धर्माचें रूपांतर, केव्हां मदपणें, केव्हां तीव्रपणें, गेल्या तीन शतके सारखें चाललेले आहे; व अद्यापिही तें होत आहे. परंतु ख्रिस्ती धर्माचें रूपांतर करणारांनीं कोणता मार्ग धरिलेला आहे तें पाहिल्यास, असें लक्षांत येतें कीं त्यांनीं स्वकीय धर्मग्रंथांच्या आधारेच सर्व सुधारणा योजिल्या; धर्मग्रंथांतिल वाक्यांचे अधिकाधिक खोल अर्थ काढण्याचा प्रयत्न केला; कांहीं धर्माज्ञा गौण समजून त्यांकडे दुर्लक्ष

केलें; कांहीं पूर्वी गौण होत्या त्या श्रेष्ठ करून त्यांकडे अधिक लक्ष पुरविलें बाहेरून कांहीं तत्त्वे आणून त्यांच्या जोरानें चालू धर्मास दूषित ठरविण्याचा त्यांनीं कधींही प्रयत्न केला नाहीं; व ते पुढेही कदापि करणार नाहींत. यामुळे जे ख्रिस्ती गृहस्थ धर्माविषयी उदासीन, किंवा अश्रद्ध, किंवा पुरे नास्तिक आहेत, त्यांसही सबंद धर्म त्याज्य किंवा तिरस्करणीय असें ह्मणतां येत नाहीं; त्यांस मान्य होण्याजोगीं कांहीं तत्त्वे त्यांच्या धर्मग्रथांत मिळतातच व तींच प्रमुख करून ते स्वतःस ख्रिस्ती असें ह्मणवून घेण्यास लाजत नाहींत. हाच मार्ग जर सुधारक आरंभतील, तर तेही धर्मसंरक्षक-वर्गांत गणिले जातील. व त्यांनीं असें करावें हें इष्ट दिसते. हिंदूंच्या पूर्वजांनीं फार मोठे धर्मभांडार भरून ठेविले आहे; ते कल्प-वृक्षाप्रमाणे आहे. त्यांतून जीं जीं उत्कृष्ट तत्त्वे पाहिजे असतील तीं तीं शोधून काढतां येतील; त्यांस श्रेष्ठता आणण्याच्या प्रयत्नास कोणीही विघ्न करणार नाहीं; मग जीं तत्त्वे गौण ठरवायार्चीं तीं त्या श्रेष्ठ तत्त्वांशीं जुळण्यासारखीं नसल्यास आपोआपच त्यांकडे सामाजिकांचें दुर्लक्ष होईल व तीं विसरून जातील. कोणीही ख्रिस्ती गृहस्थ किंवा मुसलमान गृहस्थ, धर्माचे दोष तेवढे डोळ्यांपुढे धरून धर्मनिंदक होत नाहीं; स्वधर्मांत फार थोडा गुण आहे असें त्यास कदाचित् वाटलें, तर त्या तेवढ्या गुणांचेच महत्त्व वाढवून तो धर्माभिमान राहतो. जगांतिल सर्व प्रबळ धर्माच्या लोकांचा या बाबतींत आपण किती घेण्याची आतां वेळ आली आहे. धर्मगुण पहायाचे, धर्मदोष विसरायाचे, धर्मशोधनानें सुधारणा आरंभायाची, धर्मनिंदा करायाची नाहीं, धर्मदृष्ट्या हिंदु रहायाचें, असें वर्तन आरंभिल्याखेरीज स्वतःचेंच समाधान व्हावयाचें नाहीं, मग इतर बांधवांचें कसें होईल ? तात्पर्य, इत.पर ज्यांस धर्मदृष्ट्या हिंदु राहण्याची लाज वाटेल, किंवा पसंत पडणार नाहीं, त्यांस ओळखण्याकरिता विधर्मी सुधारक किंवा अशीच एक विशेष संज्ञा योजणे इष्ट दिसते. ज्या सुधारकांचा बहुजनसमाज द्वेष करितो ते हे विधर्मी सुधारक होत

११. असो. आपला ग्रंथ सर्वत्र वाचला जावा, सामाजिक प्रगतीच्या

कार्मी समजस माणसांस तो सूचक व्हावा, व अप्रबुद्ध जनांस तसाच बोधपर व मनोरजक व्हावा, असा तो लिहिण्यांत विद्याधराचा हेतु दिसतो हा हेतु कितपत सिद्धीस जाईल तो जावो; मर्मज्ञ वाचकांनी तरी तो लक्षांत धरून या ग्रथाविषयी आपला अभिप्राय ठरवावा. “ जो ग्रंथ वाचला जात नाही तो लिहिण्याचा कशास प्रयास करावा ? ज्यामध्ये भिन्न मताच्या विचारी पुरुषांची महत्त्वाकांक्षा व धोरणें स्पष्ट होत नाहीत, तो प्रसिद्ध झाल्याने समाजावर कोणता इष्ट परिणाम घडणार ? ” असें विद्याधरानें ह्मटलें आहे; व या दृष्टीनें त्यानें करमणूक, उपदेश व ऊहापोह या तिहींचा एकत्र संग्रह केला आहे. त्यामुळे ग्रथास मिश्र स्वरूप आलें आहे, व ते कदाचित् शुद्धविवेकी पुरुषांस पसंत पडणार नाही. तथापि अशा मिश्र स्वरूपापासूनही जो एक विशेष फायदा होतो तो लक्षांत आणिल्यास हा दोष क्षम्य आहे असें त्यांस बहुधा दिसून येईल. तो फायदा असा. प्रस्तुत ग्रंथ सामाजिक विषयावर आहे; तेव्हां त्यापासून हल्लींच्या सामाजिक स्थितीचे व वाचकवर्गाच्या अभिरुचीचे भावी इतिहासकारांस थोडे तरी दिग्दर्शन होईल. शिवाय पुढील पिढ्यांतील शोधक पुरुषांस आह्मां पूर्वजांच्या मनाची व आमच्या काळच्या लोकस्थितीची कांहीं कल्पना येईल; व तसेंच, भावी संततीच्या हिताची आह्मी किती कळकळ बाळगली व त्या कळकळीनें, आपल्या मतवैचित्र्यानुसार, आह्मी कोणत्या कर्तव्यदिशेकडे वळलों, हे त्यांच्या ध्यानांत येईल. या ग्रंथावर ज्या मार्मिक व मनःपूर्वक टीका होतील त्याही पुढे याच दृष्टीनें महत्त्वाच्या समजल्या जातील.

१२. या ग्रंथाच्या महत्त्वाविषयी जेवढे कांहीं सांगणें इष्ट दिसलें तेवढे येथवर सांगितलें. वाचकांच्या हातांत ग्रंथ पडल्यावर त्यांचे गुणदोष त्यांस दिसतीलच; तेव्हां त्यांनीं गुणग्राहक व्हावे, दोषकदृष्टि होऊं नये, आपल्या स्वतःच्या बुद्धीनें त्यांतील तत्त्वांची सत्यासत्यता पहावी, इतरांच्या अभिप्रायांवरून आपले अभिप्राय ठरवूं नयेत; व जीं तत्त्वे यथार्थ दिसतील तीं अनुसरण्याचा निश्चय करावा, तटस्थ राहूं नये, अशी त्यांस विद्याधराच्या तर्फे प्रकाशकाची प्रार्थना आहे. सुज्ञ वाचकांकडून स्वतंत्रपणें जे अभिप्राय प्रकाशकाकडे लि-

हून येतील, ते विद्याधराकडे जरूर पाठविले जातील. आपल
अभिप्राय लिहून पाठविण्याची वाचकांनी मेहरबानीने अवश्य त-
सदी घ्यावी.

हा ग्रंथ अनेक मित्रमंडळींनी मूळ हस्तलिखित प्रतीवरून वाचून
पाहून त्याच्या प्रकाशनावद्दल उत्तेजन दिले; यावद्दल विद्याधर त्यांचा
आभारी आहे.

ग्रंथ एवढा मोठा असून तो सुमारे चाळीस दिवसांत छापून त-
यार झाला, यावद्दल जगद्धितेच्छु छापखान्याचे म्यानेजर, रा. रा.
गंगाधर गोविंद गोंधळेकर, यांचा प्रकाशक फार आभारी आहे.

पुणे, शनिवार पेठ,
ता० १० नवंबर, १८९८. }

म. शि. गोळे
प्रकाशक.

हिंदुधर्म आणि सुधारणा. पूर्वार्ध.

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं न्हीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥

भगवद्गीता ।

हिंदुधर्म आणि सुधारणा.

भाग १ ला.

मी एक बडा सुधारक होतो.

१. कालेजांतून बाहेर पडल्या दिवसापासून मी पहिल्या प्रतीचा सुधारक बनलो होतो. माझ्या बरोबरीचे दुसरे बरेच मित्र मजप्रमाणेच मोठे सुधारक होते. सुधारक झणवून घेण्यांत त्यावेळीं आह्मांस मोठा अभिमान वाटे; कारण कमी विद्येच्या लोकांहून आपण अधिक विचारी व अधिक दूरदर्शी आहो, व झणून समाजाच्या कल्याणाची आपणांकडेच सर्व जबाबदारी आहे व आपणांसच कायती त्या कल्याणाची कळकळ वाटत आहे, असा भावार्थ सुधारक हा शब्द उच्चारितांच आमचे मनांत चटकन् उभा राही. त्यामुळे अज्ञान लोकांमध्ये आह्मांबद्दल जितका अधिक तिरस्कार दिसे तितका आमचा स्वाभिमान बलवत्तर होई.

तरुण जनांच्या मनावर लोकनिंदेचा परिणाम याप्रमाणे उलटा होतो. त्यांचा आवेश वाढत जातो, त्यांचे विचार एकदेशीय होतात, त्यांच्या बुद्धीवर दुराग्रहाचे पटल चढते, त्यांस अंधत्व येते असे झटल्यास हरकत नाही. तरुणांच्या मनांत सुधारणारूपी प्रखर अग्नीच्या ज्वाळा भडाक्याने पेटल्यावर लोकनिंदेच्या यथेष्ट वर्षावाने त्यांचे शमन होत नाही; केवळ त्या ज्वाळांपासून धुराचे लोट मात्र उत्पन्न होतात, व ते उभयपक्षांच्या दृष्टीस मांद्य आणितात. लोकनिंदेची संवय झाल्यावर ती ऐकल्या वाचल्या वांचून चैन पडत नाही, तिने मनास करमणूक होऊं लागते व अंगांत चेव भरतो. या कारणाने लोकनिंदेस खळ पडूं नये झणून नवे नवे छिद्र पाहून तेथे स-

माजास टोंचावें व समाजाचा निष्फळ क्रोधाविर्भाव पाहून गंमत मानावी, हें एक आह्मां सुधारकांचें त्यावेळीं कामच होऊन गेलें होतें-सुधारणेच्या कळसास जाऊन पोहोचलेली आमची कल्पनाशक्ति जेव्हां परत वळून व्यवहारांत शिरे, तेव्हां या छिद्रान्वेषणाच्या कार्यातिचें सर्व चातुर्य खर्च होई. असो.

२. सुधारणेची प्रगति व्हावी म्हणून आह्मी सुधारकांनीं एक मंडळी स्थापिली होती. तेथें हरतन्हेच्या सुधारणांचा आम्हीं यथास्थित वाद करावा. इतर देशांतील सुधारणेच्या इतिहासाचीं मंडळीपुढें व्याख्यानें होत असत. स्वदेशांत कोणत्या प्रांतांत कोण सुधारक आहेत, ते कोणत्या विशिष्ट सुधारणेंत गुंतले आहेत, वगैरे गोष्टींची माहिती मिळविण्याचे कामावर कांहीं सभासदांची नेमणूक केलेली होती. परमुलुखांतील सुधारकांचें वेळोवेळीं अभिनदन करण्याकरितां, कांहीं सभासदांनीं वर्तमानपत्रांत लेख लिहिण्याचें अंगीकारलें होतें. सुधारणेसंबंधानें आमचे शहरांत नित्य नवा विषय उत्पन्न होत असे. ग्रामस्थ लोकांच्या सभा भरवून जेव्हां आमचे अग्रणी अशा विषयांचा कडाक्यानें ऊहापोह चालवीत, तेव्हां त्यांस मदत करण्यास, त्यांस पाठबळ देण्यास व त्यांची वाजू सावरून धरण्यास आमची सर्व मंडळी बहुधा सभेंत हजरच असे.

३. याप्रमाणें आमच्या मंडळीचें काम आज पुष्कळ वर्षे चालू आहे. कांहीं जुने सभासद जात आहेत, नवीन येऊन भरत आहेत, व एकंदरीनें मंडळी जोरांत आहे. या आमच्या मंडळीच्या प्रयत्नानें कोणत्या सुधारणेची किती प्रगति झाली हें मला सांगतां येत नाही. एवढें खरें कीं, आमचे लोक सुधारणेस जात्याच प्रतिकूल, ते स्तब्ध राहतील, परंतु स्वतः होऊन पाऊलभर देखील पुढें चालावयाचे नाहींत अशी आमची सर्वांची खात्री होऊन गेली. अशा या हृदवादी लोकांमध्ये सुधारणेचें पाऊल मद-अतिमद-पडणार ! सुधारकांच्या पिढ्यांमार्गे पिढ्या-कचित् आशा, क्वचित् निराशा-जन्मभर अनुभवून मरणपंथास जाणार ! या विचारानें आमचीं अतःकरणें वारंवार कोमैजून जात, तथापि आह्मी आपल्या निग्रहापासून ढळलों नाहीं. आपल्या कर्तव्यास आपण जागावयाचें अ-

सा, मंडळी जमली म्हणजे, प्रत्येकजण आपल्या जिवाचा निर्धार प्रकट करित असे.

४ दुसऱ्या प्रांतांतून किंवा परदेशांतून कोणी विद्वान् मनुष्य आमचे शहरीं आला असतां त्याचें आगतस्वागत करावयाचें; त्याकडून व्याख्यानाच्या व संभाषणाच्या द्वारे जेवढी माहिती मिळेल तेवढी मिळवायाची; विशेषतः, सुधारणानिमित्त परदेशांतील किंवा परमुलखांतील लोक कोणकोणत्या खटपटी कसकशा करित आहेत हें समजून घ्यावयाचें;—असा आमचा परिपाठ असे. त्यामुळे क्वचित् प्रसर्गी मनास आलेली उदासीनता किंवा उद्विग्नता सहजपणें दूर होई आणि सुधारणेचा आवेश पुनः प्रज्वलित होऊन अंगांत कर्तृत्व स्फुरण पावूं लागे.

थोड्या दिवसांपूर्वी आमचे एक परमबुद्धिमान् सन्माननीय मित्र विलायतेहून परत आले. त्यांस आपली पूज्यबुद्धि दाखविण्याकरितां आमच्या मंडळीनें मोठ्या थाटाची मेजवानी केली त्यांशीं संभाषणाचा लाभ प्रत्येकासच हवा होता, त्यामुळे ज्यानें त्यानें प्रश्न विचारून त्या विचारांच्या सदृहस्थास कंटाळा आणिला असावा. संध्याकाळीं त्यांचें व्याख्यान झालें; त्याचा विषय ' इंग्लिश लोकांची सांप्रतची स्थिति व त्यांच्या आणि आपल्यामधील जमीनअस्मानीचें अंतर, ' हा होता. या व्याख्यानाचा बराच भाग राजकीय संबंधाचा होता. त्यापासून इंग्रजांबद्दल आमची जी पूर्वीपासून पूज्यबुद्धि होती तींत फारशी भर पडली नाहीं, परंतु स्वकीय लोकांविषयीं मात्र अतोनात तिरस्कार आमचे मनांत भरला. अखेरीस भाषणाचा ओघ जेव्हां सामाजिक स्थितीकडे वळला तेव्हां मात्र आमचें चित्त एकाग्र होऊन हृदय दणदणू लागलें. वक्तृचांच्या अप्रतिम वाक्चातुर्यानें इंग्रजांच्या सामाजिक सुस्थितीचें हुबेहुब चित्र आमच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट उभें राहिलें. मग आपण किती कमकुवत, किती आळशी, किती हीन, किती मूर्ख, किती पशुतुल्य, असें वाटून आमच्या तोंडचें पाणी पळालें. सुधारणेचा महापर्वत चढायाचा, तो डोळ्यांपुढें दिसूं लागला. आपली गोगलगाईची मंदगति जाणून निराशेनें आमच्या नाड्या दिल्या पडल्या. डोळ्यांपुढें अंधारी यावी त्यासारखें होऊन,

‘ पुढे काय ? ’ हे कोणासच कांहीं सुचेनासें झालें. हिंदुस्थानांत जन्म घेण्याचें दुःसह दुःख त्या वेळपर्यंत कोणाच्या अनुभवास आलेलें नव्हतें; परंतु या प्रसंगीं तें इतक्या तीक्ष्णतेनें हृदयांत भिनलें कीं, ‘ दुर्दैव, दुर्दैव ! ’ असे उद्गार कोणाचेही मनांत आल्यावांचून राहिले नसावे.

५. याप्रमाणें हें व्याख्यान आटोपल्यावर इतरांप्रमाणें मीही घरीं आलों. घरांत पाऊल ठेवण्याचा मात्र अवकाश तोंच व्याख्यानांतील प्रत्येक शब्दाची आठवण होऊन मन खिन्न झालें. स्वतः इंग्लंडांत जाऊन आल्याप्रमाणें माझी चित्तवृत्ति झाली. जणुकाय नवीन तीव्र प्रकाश घरांत भरल्यामुळें, अथवा डोक्यांत जादूचें अंजन पडल्यामुळें, घरांतील सर्व वस्तूंचें रूपांतर झाल्यासारखें भासू लागलें. कोठेंच कांहीं समाधानकारक दिसेना. आपआपले स्थूल दोष प्रकट करून घरांतील सर्व वस्तु सामोऱ्या आल्या आहेत असें वाटू लागलें. आपल्या गृहस्थितीच्या निकृष्टतेची खरोखर सीमा झाली असें या ज्ञानांजनानें वाटून, तिचा अगदीं वीट धेऊन गेला. अज्ञान, भाळस, अमंगळपणा, अव्यवस्था, इत्यादि अगणित दोषांचें आपणाभोंवतीं पूर्ण वेष्टन पडलें आहे, यांतून जन्मभरांत आपली सुटका होणार नाही, अशी माझी खात्री होत चालली. त्या रात्री जेवणावर वासना नव्हतीच, त्यामुळें केव्हां एकदां हंतरुणावर जाऊन पडेन असें मला झालें.

मजप्रमाणेंच माझ्या इतर सुधारक बंधूंची त्या रात्री स्थिति झाली कीं नाहीं हें मला सांगता येत नाहीं. माझे मन इतरांपेक्षां कदाचित् अधिक अधीर असेल व त्यामुळें त्यांत हा एवढा विषाद भरला असेल. त्या एका रात्री जे अनेक विचारतरंग माझे डोक्यांत उचंबळून राहिले होते, त्यानीं माझ्या आयुष्याचा पुढील क्रम सर्वथैव बदलून टाकिला. ती भयकर रात्र मी कधींही विसरणार नाहीं.

भाग २ रा.

सुधारणेसंबंधी माझ्या अचाट कल्पना.

६ ती रात्र भयंकर तर खरीच. आषाढाचा कृष्णपक्ष चालू होता. आकाश सर्वत्र ढगांनी भरून गेलेले होते. सभोवार दाट अंधकार पडला होता. व सर्व वस्तूवर काळी छाया पसरली होती. सृष्टीमध्ये कोठेही हालचाल दिसत नव्हती. जिकडे तिकडे सामसुम झाले होते. अशा स्थितीत दुःखीकष्टी मनुष्याचे विचार बाह्यसृष्टि सोडून अंतरंगांत घुसतात. बाहेर जेवढी शांतता, तेवढा अंतरंगांत कलहोळ उसळतो. माझ्या मनाची याप्रमाणे अवस्था झाली. मग निद्रा कशाची !

बाह्यसृष्टीविषयी अपरंपार प्रेम माझे मनांत निरंतर वसत होते. नदीतीरीं वसले असतां माशांचा पाण्यातील खेळ पाहण्यांत, तळच्या वाळूंत चमकणारे खडे अवलोकन करण्यांत, लहानमोठ्या लाटा एकमेकींस कशा शांतपणे ओलांडून जातात तो चमत्कार पाहण्यांत, किंवा पांखरांचा स्नानपानविधि अवलोकन करण्यांत माझे मनास करमणूक होत असे. डोंगरावर हिंडत असतां सहजगत्या माझे लक्ष एखादे रंगीत खड्याकडे जावे, व तो तेथे कोठून आला असावा या तर्कांत मन गर्क होऊन रहावे. याप्रमाणे हरएक सृष्ट देखाव्यांत माझे मन रममाण व्हावे. क्षुल्लक गोष्टींनीं देखील विचारांचा ओघ दूर दूर गहन विषयांत नेऊन सोडावा.

परंतु या रात्रीं सृष्टिसुंदरीची मुद्रा अगदीं दुर्मुखलेली व उदास झाली होती. जर त्यावेळीं एकतरी तारा आकाशाच्या एखाद्या कोपण्यांत ढगांच्या फटींतून लुकलुकतांना माझे नजरेस पडला असता, तर त्यानेंही माझे मनास कांहींसें हलकें वाटलें असतें. कारण, आमच्या सूर्यानें क्षितिजग्वालीं बुडी देऊन जगतास अंधकारांत लोटलें असतां दूरदूरच्या तारारूपी सूर्यांस या जगाची कींवा यावी व त्यांनीं अगणित अंतरावरून अल्पस्वल्प प्रकाश आह्मांकडे पाठवावा, हें आश्चर्य नव्हे काय ? अशा दूरस्थ सूर्यांपैकीं जरी एकच

दृष्टिगोचर झाला, तथापि त्याच्या लुकलुकण्यावरून जग मृतप्राय नाही, त्यांत तेज आहे, गति आहे, चैतन्य आहे असा बोध होतो. मग असेच दुसरे कल्पनातरंग उठून त्यांमध्ये मन निमग्न होतें, अंतःस्थ विवंचनांचा विसर पडतो, व कदाचित् हा विश्वाचा भाग सोडून देऊन कल्पनेच्या संगतीनें मन दुसऱ्याच विश्वाच्या भागांत भ्रमण करूं लागतें.

७. परंतु त्या रात्री कल्पनेस बाहेर पडण्यास मार्गच मिळेना. मनांतल्या मनांतच जी विचारांची चळवळ सुरू होती तीतच मी गुंग राहिलों. सर्व प्रकारच्या सुधारणांचें वारें डोक्यांत भणभणत होतें, त्यास कांहीं शिस्त लाविली पाहिजे असा मीं निश्चय केला व अशा शिस्तीनें गेल्यास आपलें पुढील कर्तव्य विशेष स्पष्ट होईल अशी मला आशा आली. नंतर माझ्या विचारांस जी सरणी लागली, जे अनेक सिद्धांत पटापट ठरत चालले, ते येथें सविस्तर देणें शक्य नाही; ह्मणून त्यांचें तात्पर्य मात्र पुढें देतों

८. आपल्या विचारांत, नित्यकृत्यांत, रितीभातींत, व्यवहारांत, सर्वत्रच सुधारणा झाली पाहिजे. ही सुधारणा आपणांतील प्रमुख लोकांस पसंत पडेल किंवा पुरीशी वाटेल इतकीच करून चालायाचें नाही. पृथ्वीवरील कोणत्याही सुधारलेल्या देशांतील सुशील सुज्ञ मनुष्यानें आपलें इत्थंभूत सर्व आचरण पाहिल्यास त्यास आपणांस नांवें देण्यास काडीमात्र जागा सांपडतां कामां नये. व आपणांसही कोणतेही आचरण परकीयांपुढें करित असतां मनास यत्किंचित् लज्जा किंवा संकोच वाटतां कामां नये. सत्य, सौख्य आणि सौंदर्य—अथवा सुविचार, सोय आणि सदभिरुचि—या तीन तत्त्वांस अनुसरून आपलें सर्व वर्तन अक्षर्यां चाललें पाहिजे. जोवर असें घडलें नाही, तोवर आपली सामाजिक सुधारणा कच्ची राहणार, व परकीयांपुढें मान खाली घालण्याचा आपणांस वारंवार प्रसंग येणार. तेव्हां वरील तीन तत्त्वांच्या आधारेणें कोणत्या सुधारणा करणें अवश्य आहे तें ठरवायाचें.

९. विधवाविवाहाची आवश्यकता हल्लीं जशी नव्या लोकांस त-

शीच ती जुन्या लोकांसही भासू लागली आहे. तेव्हां या सुधारणेचा अधिक विचार करण्याचें कारण उरलें नाहीं. परंतु कन्यांचा किंवा विधवांचा विवाह कोणत्या प्रकारें व्हावा असा प्रश्न मनांत येतांच हल्लींची विवाहपद्धति अत्यंत अप्रयोजक दिसते. विवाहसंबंधाच्या चालीरीती किंवा धार्मिक संस्कार कोणा परदेशीय मनुष्यास समजावून देणें झाल्यास त्यास आह्मी काय सांगणार ? कोणत्या रीतीनें आपल्या चालींचें मंडन करणार ? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त मंत्रतंत्रांची सयुक्तिकता किंवा समयोचितता आह्मी कशी दाखविणार ? हें सर्व थोतांड मोडून टाकिलें पाहिजे. वधूवरांच्या प्रतिज्ञा परस्परांस समजतील अशा भाषेत झाल्या पाहिजेत. त्या प्रतिज्ञा होतांना अक्षता उडविणाऱ्या भटाभिक्षुकांची गर्दी काय कामाची ? जे आप्तइष्टमित्र वधूवरांच्या वर्तनावर सतत नजर ठेवून त्यांस सन्मार्गापासून ढळू देणार नाहींत—उभयतांच्या प्रतिज्ञांची त्यांस आठवण देत राहतील—त्यांची प्रतिज्ञास्थानीं गर्दी पाहिजे. वधूच्या वयाची इयत्ताही पुष्कळच वाढली पाहिजे. ती कुमारिका असो किंवा विधवा असो, मातृत्वास योग्य अशा वयास येऊन पोहोचलेली पाहिजे; ती सुजाण झाली पाहिजे; स्वतंत्रपणें संसार चालविण्याइतकी प्रौढता तिजमध्ये आली पाहिजे; व कुटुंब मध्यम स्थितीतील असेल तर ती एकटी आपल्या श्रमानें कुटुंब चालवील इतकी उद्योगधंद्यासंबंधानें तिजमध्ये योग्यता आली पाहिजे. म्हणजे मग कुटुंबाचे हाल होण्याचा संभवच गेला. पुरुष अकस्मात् मृत्यु पावल्यास स्त्री सर्वस्वी पराधीन होण्याचा संभव उरला नाहीं. गळ्यांत कुटुंबाचा धोंडा बांधल्यासारखें पुरुषास केव्हांही भासणार नाहीं. याप्रमाणें एका केवळ विवाहाच्या कामांत अनेक सुधारणा आवश्यक आहेत.

१०. परंतु विवाहाच्या आधींचा व मागचा असे जे दोन संस्कार वरिष्ठ जातीतील लोक करितात, ते पूर्णपणें अनावश्यक आहेत. हे संस्कार ह्यणजे मुंज व गर्भाधान होत. या संस्कारांची अनावश्यकता एकीकडे ठेविशी, तथापि त्यांमध्ये दुसरे जे भयंकर दोष आहेत त्यांकरितां तरी ते संस्कार अजीवात बंद केले पाहिजेत. मुंज, लग्न आणि गर्भाधान या तिन्ही संस्कारांचें याज्ञिक पाहिलें असतां आपल्या अवि-

चाराची कमाल दृष्टीस पडते. हिंदुस्थानांत जेव्हां पुराणें लिहिण्याची गर्दी उडाली, त्यावेळीं सृष्टशक्तीच्या आराधनाची चाल व्यवहारांतून गेल्यासारखीच होती; व शिव आणि विष्णु, आणि त्यांच्या कुटुंबांतील व्यक्ति व त्यांचे भक्त, यांची पूजा रूढ होत चालली. पर्जन्य, जल, वायु, अग्नि, इत्यादिकांचीं दैवतें तेव्हांपासून मार्गें पडलीं; यज्ञयाग बंद होऊन भजनपूजन सुरू झालें; यज्ञमंडप आणि होमशाळा जाऊन देवालये व देवघरे त्यांच्या जागीं आलीं; वेदांचा मंत्रपाठ मार्गें पडून नामोच्चारानें हिंदुस्थान गजबजू लागलें.

परंतु चमत्कार हा कीं, हीं इंद्रादि दैवतें, एवढ्या मोठ्या कालांतरानें, समाजाच्या एवढ्या मोठ्या रूपांतरानें, अजीबात नष्ट झालीं नाहींत. आमच्या सर्वसंग्रही धर्मकथेंत त्यांचींही चार ठिगळें आहेत, त्यांसही थोडी धुगधुगी राहिल अशी योजना केलेली आहे. प्राचीन समजुती पूर्णत्वानें सोडण्याचें धाडस आमच्या सर्व इतिहासांत आम्हीं कधीं दाखविलेलें नाहीं. ब्रह्मयज्ञांत, वैश्वदेवांत, वगैरे इंद्रादि देवांचें पळीभर पाण्यानें व घासभर आहुतीनें अद्याप सतर्पण चालू आहे; व व्रतबंधादि संस्कारांत होमहवनांनीं त्यांचें आराधन केलें जात आहे. हें आराधन पुढें चालू ठेवणें ह्यणजे अर्थ काय ? हाच कीं दोन हजार वर्षांपूर्वीं एतद्देशीयांनीं इंद्रादि देवतांचें उच्चाटन करण्याचा जो प्रयत्न आरंभिला तो अद्यापि सिद्धीस गेला नाहीं. राज्यक्रांत्या झाल्या, धर्मक्रांत्या झाल्या, परंतु आमचें 'येरे माझ्या मागल्या' हें व्रत सुटत नाहीं ! आधुनिक विद्वानांस तरी हें व्रत सोडण्याचें धैर्य आलें पाहिजे. व्रतबंध आणि ऋतुशांति या संस्कारांस अजीबात फाटा देऊन, नवी विवाहपद्धति अमलांत आणिली पाहिजे. हें सुधारकांचें आदिकर्तव्य आहे. तें केल्यावांचून रानटीपणाचा यथार्थ आक्षेप आह्लांवरचा कधींही जाणार नाहीं.

११. आतां विधवाविवाह, मुंज, गर्भाधान, इत्यादींचा जो येथवर विचार केला त्यावरून सर्व सुधारण वरिष्ठ जातींकरितां आहेत, अशी शंका कोणाचे मनांत येईल, व सुधारकांचा वेत जातिभेद कायम ठेवण्याचा आहे असें कदाचित् कोणास भासेल. परंतु तसें मुळांच नाहीं. जातिभेदापासून या देशाचें आतांपर्यंत अत्यंत अकल्या-

ण झाले आहे ही गोष्ट सर्व सुधारकांस मान्य झाली आहे; व कोणीही बाणेदार सुधारक जातिभेद मोडण्याच्या कामांत उदासीन राहिल असें संभवत नाहीं. सर्व सुधारणांच्या मूळाशीं जातिभेदाचें विघ्न आहे. हा एक मोडण्याचा प्रयत्न निकरानें आरंभिल्यास इतर सुधारणा सुकर होतील. जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न केवळ हिंदु लोकांपुरता किंवा हिंदुस्थान देशापुरता करायाचा नाही; सर्व जग एकजातीय होईपर्यंत त्या प्रयत्नास खळ पडूं देतां कामां नये. कारण सर्व हिंदूंची एक जात बनावी, व त्यांनीं ख्रिस्ती, मुसलमान, यहूदी वगैरेपासून पुढे विभक्त रहावें, एवढ्यानेच कितीशी सुधारणा होणार ? पृथ्वीवरील जाति ढहाच्या पांच करण्यांत मोठासा पुरुषार्थ नाही, व जर सुधारकांनीं तेवढा करूनच समाधान मानिलें, तर त्यांच्या पूर्ण स्वातंत्र्य अनुभवणाऱ्या विचारशक्तीस बद्धा येईल. ज्या कारणांकरितां भिन्न भिन्न हिंदुजातींमध्ये रोटीव्यवहार, बेटीव्यवहार व इतर सर्व व्यवहार सुरू होणें हे आह्मी सुधारक अत्यंत हितावह गणितों, त्याच कारणांनीं हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती व इतर अनेक जातींमध्ये हे सर्व व्यवहार सुरू होणें हितावह आहे. मनुष्यमात्रांची सारखी योग्यता, सारखें स्वातंत्र्य व सारखे हक्क आहेत हे मोठे तत्त्व शुद्ध बुद्धिवादाच्या पायावर उभारलेले आहे; ते जेव्हां आह्मी पूर्णपणें अंगीकारू, तेव्हांमात्र जातिभेद व धर्मभेद व इतर सर्व कृत्रिम भेद अप्रशस्त ठरतात. व ज्यांनीं जातिभेद मोडण्याकरितां कंबर बांधली त्यांनीं धर्मभेदाचा किंवा राष्ट्रभेदाचा विध्वंस केल्यावांचून आपणांस कृतकृत्य मानूं नये

१२. जातिभेद आणि मूर्तिपूजा या दोन दुष्ट संस्थांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांचे मंदू मंद व सकुचित करून टाकिले आहेत. आपण जात्याच श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ आहों ही अनिष्ट समजूत जातिभेदामुळे व्यक्तिमात्रांच्या मनावर जन्मापासून बिंबून जाते. तीमुळे त्यांचें मन दुराग्रहाच्या पाशांत अडकून राहून उदात्त विचारांस नालायख होतें. मूर्तिपूजेमुळे त्या मनास मानवी जन्माची थोरवी कळेनाशी होते. आपणांहून गुणविशेषांनीं श्रेष्ठ अशा दृश्य किंवा अदृश्य व्यक्तीविषयीं आपली परमपूज्य बुद्धि टाखविण्याकरितां, कोणाही मनुष्यास

साकार चिन्हें अवश्य वाटावीं हें त्याच्या कोत्या बुद्धीचें व अविवेकाचें निदर्शक आहे. ख्रिस्ती व मुसलमान लोकांत अगदीं मूर्ख व रानटी असे पुष्कळ लोक आहेत; परंतु त्यांस देखील ईश्वराची आराधना करण्यास किंवा साधुसंतांविषयीं आपला बहुमान प्रदर्शित करण्यास दृश्य चिन्हांची गरज लागत नाही. मग ती एतद्देशीयांसच कां लागावी ? आमचे हिंदुलोक त्यांहून मूर्ख व रानटी आहेत काय ? छे. छे: ! ही मूर्तिपूजा या देशांतून पार हांकून लाविली पाहिजे.

सुधारकांच्या परम श्रेष्ठ अग्रणींनीं सुधारणेच्या आवश्यकतेचें जें पाहिलें प्रमेय सांगितलें आहे तें हें कीं, सर्व सुधाराणांच्या द्वारे जी एक महत्त्वाची गोष्ट साध्य करायाची ती अशी कीं, मानवी प्राण्यास स्वतःची खरी योग्यता, खरी थोरवी, जाणवायाची, व त्या थोरवीस अनुरूप अशा उदात्त विचारांची व उदार वर्तनाची त्यास हौस व संवय लावायाची. ही गोष्ट साध्य होण्यास सर्व असमंजस दुराग्रहांचा लोप झाला पाहिजे, सर्व अनुचित आचरणांपासून पराङ्मुख झालें पाहिजे. अशा उन्नत स्थितीस पोचण्यास जातिभेद आणि मूर्तिपूजा व तदनुषंगिक अनेक आचार—हीं मोठीं विघ्नें आहेत. तीं अवश्य दूर केलीं पाहिजेत.

१३. या सर्व थोरल्या सुधारणा झाल्यानंतर आणखी एक वडी सुधारणा शिल्लक उरतेच. ती ही कीं, ज्या गोष्टी मानवी बुद्धीस अज्ञेय आहेत, असा सर्व सरळ सुविचारी पुरुषांचा सिद्धांत झाला आहे, त्यांविषयीं दुराग्रह किंवा टंभ मनांत उरतां कामां नये. अज्ञेयाच्या शोधांत मानवी बुद्धीनें आणखी हवे तितके प्रयत्न करण्यास हरकत नाही; परंतु ते निःपक्षपातांचे, निर्भयपणाचे व बुद्धिविकारहीन असं असले पाहिजेत. त्यांपासून अज्ञेयाचा कांहीं भाग सुज्ञेय होण्याचा संभव आहे. परंतु जोंवर अज्ञेयास सुज्ञेयाचें स्वरूप निश्चितपणें आलें नाही, तोंवर व्यावहारिक आचरणांत अज्ञेयास महत्त्व देतां कामां नये; अथवा, संदेहात्मक कल्पनांस सत्याचे तोडीस नेऊन बसवितां कामां नये.

अज्ञेय तें अज्ञेय, तें सुज्ञेय करण्याकरितां शुद्धबुद्धीनें युक्तिवाद

करण्याचें सोडून देऊन कल्पनेच्या किंवा श्रद्धेच्या किल्ल्यांत शिरणें, हें भेकडपणाचें लक्षण होय. त्यापासून सर्व सुधारकांनीं अलिप्त राहिले पाहिजे. या प्रकारची मानसिक व व्यावहारिक सुधारणा ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधानें जे ग्रह रूढ झाले आहेत त्यांमध्ये पाहिजे आहे. ईश्वराचें अस्तित्व बुद्धिवादानें सिद्ध करून दाखवितां येत नाहीं. व तें ग्राह्य केले तथापि प्रत्येक विशिष्ट कालांशांत ईश्वराची इच्छा काय आहे, हें समजण्यास मार्ग नाहीं; शिवाय, ईश्वराच्या वर्तनाचे नियम किंवा हेतु कोणते व कसे आहेत, हें ठरविणें अशक्य आहे. याकरितां व्यावहारिक आचरणावर कोणीही सुधारकानें आपल्या ईश्वरसंबंधी निराधार कल्पनांचा परिणाम होऊ देऊं नये सुविचाराच्या किंवा सत्याच्या दृष्टीनें या कर्तव्यास मातवरी येते.

सर्व सुधारणा आस्तिक्याच्या मर्यादित करायाच्या हें भिन्नेपणाचें तत्त्व कांहीं काळापूर्वीं सुधारकांच्या अग्रणींनीं अंगीकारलें होतें. परंतु तो काळ आतां गेला तें तत्त्व व त्याचे अनुयायी जुनेपुराणे झाले आहेत. नवीनांस तें पसंत नाहीं. या कारणां नव्या सुधारकांचा जुन्या अर्धवट सुधारकांवर जय झाला पाहिजे. पूर्वींचीं आस्तिक्यबोधक मठमंदिरे आता पुढें ओसाड पडणार त्यांचें ऐतिहासिक दृष्ट्या मात्र थोडेंसे महत्त्व राहणार. कारण, सुधारणेच्या चढत्या रस्त्याची दिशा दाखविणारे निशाणचे खुंट असावे तशीं हीं मठमंदिरे इतःपर समजलीं पाहिजेत.

१४. सत्यमेव जयते. सत्याच्या किंवा सुविचाराच्या दृष्टीनें या इतक्या सुधारणा अत्यावश्यक होत. या प्रमुख सुधारणांच्या पोटांत दुसऱ्या पुष्कळ सुधारणांचा अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ, जातिभेद नाहींसा होतांच सोवळेंओवळें, विटाळ, भक्ष्याभक्ष्यविचार, पेयापेयविचार वगैरे पुष्कळ गोष्टींचा निकाल लागेल. मूर्तिपूजेचें बड मोडतांच शनिमगळादि ग्रहांचें माहात्म्य नाहींसें होईल; राहुकेतूंचा उपद्रव बंद होईल; मंत्रतंत्र, जपजाप्य, संध्यासंतर्पण, श्राद्धपक्ष इत्यादि सर्व जुनाट धर्मकृत्ये विलयास जातील. ईश्वराचेंच अस्तित्व सदेहात्मक झाल्यावर, भूतपिशाचें, हडळीडाखणी व इतर सर्व काल्पनिक अस्तित्वे सहजच अश्रद्धेय होतील; व अनुचित आशा किंवा भय

उत्पन्न करणाऱ्या मिथ्या कल्पना, म्हणजे स्वर्ग, नरक वगैरे, याही अनायासे विलुप्त होतील.

— १५. येथपर्यंत ज्या सुधारणांचा विचार केला त्या सत्यास अनुसरून होत. मानवी आचरणांत यांचेच महत्त्व अधिक आहे. सोय आणि सदभिरुचि यांस उद्देशून ज्या सुधारणा करावयाच्या त्यांचे महत्त्व कमी आहे. तथापि त्यांची आवश्यकता कमी नाही. सत्यपालनाने मनुष्याच्या अंगी तेज, धैर्य व कर्तव्यतेचे पूर्ण ज्ञान येते. सोय आणि सदभिरुचि राखल्याने आयुष्यभर सुखसंतोषाची वृद्धि होते. सत्यपालनार्थ ज्या सुधारणा करावयाच्या त्याच महाप्रयासाच्या आहेत. इतर सुधारणा सुलभ व सोप्या आहेत. उदाहरणार्थ, स्त्रीशिक्षण ही सोयीची व सदभिरुचिमूलक सुधारणा आहे आपआपल्या ऐपतीप्रमाणे ती सर्वांनी केली पाहिजे. देशांतून हरएक प्रकारचे अज्ञान काढून टाकणे व हरएक प्रकारचे ज्ञान देशांत आणून रूढ करणे, हे देशास ऊर्जित देशास आणण्याचे प्रमुख साधन आहे. ज्या कोणामध्ये अणुमात्र सदभिरुचि उत्पन्न झाली असेल तो विधवावपनादि क्रूर प्रघात बंद करण्याच्या कामी पाहिजे ते प्रयत्न करण्यास मार्ग पुढे पहाणार नाही.

आरोग्यसंरक्षणार्थ ज्या सुधारणा करावयाच्या त्या सुखसंवर्धनासाठी आहेत. सर्वांनीच त्या आरंभिल्या पाहिजेत. हिंदु गृहस्थिति सुधारण्याकरितां स्त्रियांचे व्यायाम, त्यांचे बाळतपण, त्यांचे पोषाख वगैरे संबधाने इंग्रज लोकांपासून असंख्य गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत, व त्या इकडे रूढ करण्याची सुधारणा झाली पाहिजे. मुलांच्या संगोपनासंबंधाने, तरुणांच्या उद्योगांसंबंधाने, कुटुंबातील व्यवस्थेसंबंधाने, अशाच प्रकारच्या सुधारणेच्या ज्या अनेक कल्पना त्या शांत रात्री मनांत येत गेल्या, त्या कोठवर लिहाव्या !

राजकीय सुस्थिति येण्यास हिंदुस्थानभर एकच भाषा झाली पाहिजे, हे सर्व सुधारकांचे मत आहे. परंतु ती भाषा कोणती असावी या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधाने अद्यापि एकमत होत नाही. इंग्रजी भाषाच जर सर्वत्र पसरली तर अत्यंत फायदा आहे, असे हल्लीं दिसूं

लागलें आहे. या भाषेचा सर्वत्र अभ्यास सुरू झाल्यामुळे देशी भाषांस मांद येत आहे हें खरें. परंतु तें आज जरी अहितकारक भासलें तरी अखेरीस फायद्याचेंच होणार आहे. या बाबतींत मनास आकुचितपणा येऊं देतां कामां नये. जशी जगभर एक जात व्हावी हें बुद्धीस इष्ट दिसतें, तसेंच जगभर एक भाषा होणें हेही तितकेंच इष्ट आहे. मग जी भाषा इंग्रजांच्या पराक्रमानें जगाच्या मोठ्या भागावर आधीच पसरली आहे, तीसच कां आपण उत्तेजन देऊं नये ? जे आपणांजवळ सुविचारांचें किंवा नवीन कल्पनांचें भांडार असेल तें इंग्रजी भाषेच्या द्वारेच कां शाश्वत करूं नये ? देशी भाषांचें उत्तेजन करणें हें अल्पदृष्टीचें कार्य दिसतें.

१६. या अनंत सुधारणा करणारा किंवा करण्याची ईर्षा मनांत बाळगणारा जो पुरुष तोच सुधारक होय. त्यास कसें ओळखावें ? त्याच्या मनाच्या कलावरून. शुद्ध बुद्धीच्या ताजव्यांत जो सर्व कर्तव्यांस तोलून पाहतो, शुद्ध बुद्धीच्या शिल्लेवर जो सर्व कर्तव्ये कसास लावून पाहतो, तो सुधारक होय. जें कर्तव्य बुद्धीच्या कसास उतरत नाही—जें बुद्धीच्या ताजव्यांत रत्तीभरही कमी भरतें—तें त्यानें एकदम रद्द करून टाकिलें पाहिजे. बुद्धीचें तेज दयेच्या किंवा श्रद्धेच्या किंवा इतर मनोवृत्तींच्या पडद्यानें जो मंद करितो, तो मेकड सुधारक होय, किंवा तो सुधारणेचा शत्रूच समजावा. मनोवृत्तींस फितुर होऊन बुद्धीचें राज्य मर्यादित करणारा मनुष्य सुधारणेस परम श्रेष्ठ पदास नेऊन पोचविण्याच्या कामाचा नाही. सत्यास एवढा मान कां ? मनोवृत्तींस कां कमी ? कारण मनोवृत्तींस धरबंध नाही; त्यांच्या तडाक्यांत सापडला ह्मणजे कोणत्या रानटी स्थितीस मनुष्य जाऊन पोहोचेल तें सांगतां येत नाही. बुद्धीचा उदय करणें हीच सुधारणा. सत्याची पारख करण्याचें एकच यंत्र मनुष्याच्या स्वाधीन आहे. तें यंत्र ह्मणजे बुद्धि. तें जर मानवी आचरणांत गौण केलें, तर मनुष्यानें आपली थोरवी जाणली असें ह्मणतां येईल काय ? बुद्धीचें प्राबल्य कमी केलें ह्मणजे सुधारणेचें प्रथम प्रमेयच विसरल्यासारखें होईल.

भाग ३ रा.

मला वाटलें हिंदुधर्मांत बिलकुल त्राण उरलें नाहीं.

१७. याप्रमाणें या रात्रीं सुधारणाविषयक विचारांची जी मालिका लागत चालली तिची अखेरी कोठें होणार हें माझे मलाच शेवटीं कळेनासें झालें. सुधारणारूपी वृक्षाची कल्पनेच्या सुपीक जमिनींत सत्वर वाढ होऊन त्याचें शिखर तेव्हांच अतराळास जाऊन पोहोचलें. त्याच्या शाखा दूर दूर पसरल्या. त्या शाखांस प्रतिशाखा फुटून एवढा विस्तार झाला कीं, कल्पनेसही त्यांचें एकदम आकलन करितां येईना. अशी जेव्हां मनाची स्थिति झाली तेव्हां तेंही शिणल्यासारखें झालें, चकित झाल्यासारखें झालें, कांहीं बळ स्तब्ध राहिलें व नंतर कल्पनेच्या जगांतून हळूहळू प्रत्यक्ष जगांत उतरलें.

१८. ज्या सुधारणारूपी वृक्षाचा कल्पनेमध्ये अकस्मात् एवढा फैलाव होतो, त्याचीं बीजे विद्वान् विचारी पुरुषांच्या मनांत चांगलीं रुजलीं आहेत काय या प्रश्नाचा मी विचार करूं लागलों. महाराष्ट्रांत माझ्या ओळखीचे किंवा माहितीचे जेवढे विद्वान् लोक होते तेवढ्यांचें नित्यचें आचरण मीं लक्षांत आणिलें 'मी सुधारक आहे' असें जेवढे लोक स्पष्ट सांगतात, तेवढेच सुधारक समजावयाचे, असा माझ्या मनांतील आशय नव्हता. मुंबई, पुणे, वगैरे शहरांत आप-आपल्या कामधंद्यामुळे सुधारणेविषयींचे आपले विचार प्रकट करण्यास पुष्कळांस संधी मिळत नाहीं. परंतु त्यांच्या आचरणावरून, गृहस्थितीवरून व मित्रांच्या माहितीवरून ते कितपत सुधारक आहेत हे सहज ताडता येते. अशा बिनबोभाट सुधारकांची हल्लीं वरीच मोठी संख्या मोठमोठ्या शहरांत आढळत. कर्त्या पुरुषांच्या विद्येच्या, धंद्याच्या व ऐपतीच्या प्रमाणावर घरोघरचें सुधारणेच्या शिरकावाचें प्रमाण अवलंबून असते. आमचा धर्म वांकवावा तितका वांकतो, व त्यास वांकविणारी विद्या, धंदा आणि ऐपत हीं तीन कारणें होत. या तिहींच्याही द्वारे सुधारणेचें बीजारोपण बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर झालेलें आहे असें माझ्या लक्षांत आलें.

१९. ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल शंका घेणारे, किंवा ते नाहीच असें मानणारे, किंवा त्याचा आपल्या आयुष्याशी कांहीं संबंध नाही अशा समजुतीचे विद्वान् आणि (त्यांच्या साहचर्याने) अविद्वान् हल्लीं जिकडे तिकडे दिसू लागले आहेत. सरासरीनें पहातां देवावर भरवसा ठेवणारे जितके विद्वान् आढळतील तितके देवावर भरंवसा ठेवणारे आढळणार नाहीत. ही स्थिति उत्पन्न होण्याचें कारण मूर्तिपूजेसंबंधानें वाढत चाललेला तिटकारा होय. मूर्ति व ईश्वर यांची श्रद्धास्थानांतून वरोवरच रवानगी होते. आपल्या सुखस्थितीबद्दल ईश्वराचे आभार मानणें, आपल्या दुःखस्थितीचें गाऱ्हाणें ईश्वरास सांगणें, किंवा आपल्या अपराधांची क्षमा ईश्वरापाशीं मागणें, या गोष्टी नवीन विद्वानांच्या मनांतही येईनाशा झाल्या आहेत. ' मी ईश्वराची प्रार्थना करितों ' असें कोणीं मनोभावानें सांगितल्यास, विद्वान् मंडळी त्यास टांभिक किंवा खोटा समजतील, यांत बिल्कुल शंका नाही तो तसा नाही असें सिद्ध झाल्यास, तो मोळा, आचरट किंवा मूर्ख असावा असें मंडळी अनुमान करील. प्रार्थनासमाजांत प्रार्थनेस जाणाऱ्या पुष्कळ विद्वानांवर याप्रकारचे अनेक आक्षेप आहेत. प्रार्थनासमाजापासून किंवा तशाच दुसऱ्या नवीन धार्मिक सस्थांपासून दूर राहणारे विद्वान् हिंदुधर्माचे अनुयायी आहेत किंवा मूर्तिपूजक आहेत, असें कोणी समजल्यास ते वस्तुस्थितीच्या अगदीं विरुद्ध होईल. नास्तिक्यानें सर्व धर्मास फांटा दिला आहे. ईश्वराप्रीत्यर्थ धर्मकृत्यें करायास हवीं असा ग्रह आतां शुद्ध बुद्धीनें राहू दिलेला नाही. आंग्लविद्येनें मनें सुसंस्कृत झाल्यापासून जे अनेक परिणाम घडले आहेत, त्यांपैकीं हा एक अतिशय महत्त्वाचा परिणाम गणिला पाहिजे

मातापितरांच्या किंवा जुन्या आप्तांच्या किंवा जनसमुदायाच्या समजुतीकरितां, कोणी सध्येचीं चार आचमनें टाकतो, वेरच लोक श्राद्धपक्ष करितात, पुष्कळ लोक सोवळेंओवळें पाळतात; यावरून हिंदुधर्मास अद्यापि मान्यता आहे, जोर आहे, असें कोणी अनुमान करील तर ते मिथ्या ठरेल. हिंदुधर्मांत कांहीं त्राण राहिलेले नाही. वरिष्ठ जातींमध्ये हिंदुधर्माचीं मुळें सुकून निर्जीव झालीं आहेत. स्व-

तंत्रपणें राहणाऱ्या विद्वान् लोकांच्या नवीन कुटुंबांतून मूर्तीनीं पळ काढिला आहे. ईश्वराची आठवण वर्षेचीं वर्षे होत नाही; व झालीच तर प्रसंगविशेषीं देवानें दगा दिल्यास अडाणी बायकांस होते किंवा विपत्तिमूढ पुरुषांस होते. मानसिक धैर्याच्या अभावाचा पुरुषांवर हा दुष्परिणाम होय. याप्रमाणें हें जें नास्तिक्य आमच्या मनांत व आचरणांत रूढ होत आहे, तें स्पष्ट सांगण्यास कोणीही भिऊं नये. नास्तिक्य ही फार जोरदार सुधारणा आहे, गहन विद्याव्यासंगाचें हें फळ आहे. नास्तिक्याच्या द्वारे अनेक सामाजिक सुधारणांचा पाया रचिला जात आहे; त्याचें महत्त्व जाणून व फायदा घेऊन सुधारणेच्या प्रगतीचीं पुढचीं धोरणें बांधिलीं पाहिजेत.

२०. वर्णसंकरासबंधानें पहातां अशीच अभिनंदनीय स्थिति वरिष्ठ जातींत दिसूं लागली आहे. न्यायाचीं कोडते, आगगाड्या, दारिद्र्य वगैरे अनेक बाह्य कारणांनीं जातिभेदाचे नियम शिथिल होत आहेत हें सांगावयास नकोच. परंतु विद्यावृद्धि, विचारस्वातंत्र्य व नास्तिक्य या अतर्गत कारणांनींही जातिभेद हळूहळू क्षीण होत चालला आहे इतिहासदृष्ट्या त्याविषयी थोडा विचार केल्यास एक चमत्कारिक तत्त्व निष्पन्न होतें. वरिष्ठ जातीच्या पुरुषाशीं कनिष्ठ जातीच्या स्त्रीचा जो विवाह त्यास अनुलोम विवाह अशी संज्ञा आहे. प्राचीन इतिहासावरून असें दिसतें कीं, त्या काळीं अनुलोम विवाह शास्त्रसंमत होते; ह्यणजे विवाह करणारा पुरुष स्वजातींतून भ्रष्ट होत नसे; व त्याची सतति निखालस शूद्रांपेक्षां अधिक वरिष्ठ मानिली जात असे. अशा प्रकारचे नियम हल्लीं वेश्यागमनास मात्र लागू आहेत. अनुलोम विवाह करण्याची ज्याकाळीं परवानगी होती, त्याकाळीं दुसरी एक गोष्ट रूढ होती ती ही कीं, शूद्रांच्या हातून अन्नोदक घेण्यास वरिष्ठ जातींस हक्क नव्हती; मांसाहार बंद नव्हता. प्रत्यक्ष पशुहत्येचें काम आतांप्रमाणें शूद्रांकडे होतें. त्यामुळे शूद्रांनीं कापिलें काय किंवा शिजविलें काय, मांसाहारी ब्राह्मणादिकांस त्या दोन कृत्यांत विशेषसा भेद वाटण्याचें कारण नव्हतें. परंतु जेव्हां 'अहिंसा परमो धर्म.' हें तत्त्व वरिष्ठ वर्गांनीं स्वीकारिलें व ते धान्यफलाहारी झाले, त्यावेळीं त्यांस अन्नोदकाच्या कामीं शूद्रांची

प्रत्यक्षपणें गरज पडेनाशी झाली. किंवाहुना एका वर्गाची दुसऱ्यास पडेनाशी झाली. सर्व वर्ग अगदीं विभक्त होत गेले.

यावरून असे सिद्ध होतें कीं, जेवर मांसाहाराची प्रवृत्ति वरिष्ठ वर्गांत होती तेवर जातिभेदास अलीकडच्याप्रमाणें कडकडीत स्वरूप आलें नव्हतें; जातिभेद सौम्य प्रकारचा होता. सर्व जातींमध्ये रोटीव्यवहार चालू होता; अनुलोमरीत्या बेटीव्यवहारही होत असे, व त्यामुळे मध्यतरीं मिश्रजाति उत्पन्न होऊन सर्व जातींची एकांत एक कडी जडली जात असे. याप्रमाणें जातिजातींमध्ये त्यावेळीं अधिक दळणवळण व अधिक अनुकंपा उत्पन्न होण्यास साधनें होती. त्यांपैकीं प्रमुख मांसाहार हें होतें जातिभेद आणि मांसाहाराचा-निषेध यांमध्ये कांहींसा कार्य-कारणरूप संबंध आहे जगांत मांसाहारी लोकांमध्ये जातिभेद आढळत नाहीं, व आढळलाच तर त्यास या देशांतल्याप्रमाणें पूर्णता येण्याचा संभव नसतो. वरिष्ठ वर्णांनीं मांसाहाराचा निषेध सुरू केला तेव्हां त्यांच्या आपसांत भिन्न भिन्न जाति वनत चालल्या. त्यांच्या अनुकरणानें कनिष्ठ जातीही पृथक् पृथक् झाल्या. हिंदुसमाज फाटून त्याच्या चिंधड्या झाल्या.

३१. मांसाहाराचा सुरापानाशीं निकट संबंध आहे. हा संबंध प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांवरून सिद्ध होतो. हल्लीं ज्या जातींमध्ये मांसाहार चालू आहे त्यांनीं सुरापानाचा आपला हक्क दवडला नाहीं शाक्तपंथीय वरिष्ठ जातींतही हीच गोष्ट नजरेस येते. इंग्रजी राज्यापासून सुरापानास उत्तेजन आलें आहे असें पुष्कळांचें मत आहे. वरिष्ठ जातीचे लोक सुरापानास तयार झाले कीं मांसाहारासही सुरवात करितात; मांसाहाराची सुरवात होतांच जातिभेदाचा विचार गळून जातो; यानंतर एकामागून एक अनेक सुधारणांकडे मनुष्याचें मन वळतें व त्या अमलांत आणण्यास धैर्य येतें. हल्लीं या अशा पायावर सुधारणेचे डोले उभारत आहेत. विद्वान् व अविद्वान् यांमध्ये नास्तिक्य, सुरापान आणि मांसाशन या पराक्रमजनक त्रैगुण्याचा प्रवेश झाल्यापासून सर्व सुधारणांस फारच जोर आला आहे हें दाखविणें सोपें आहे परंतु विस्तारभयानें तें येथें दाखवितां येत नाहीं. तथापि सर्वांची खात्री होण्याकरितां एकच प्रत्यंतर येथें

दिलें तर बस होईल हल्लीं आह्मीं सुधारकांनीं हिंदुसमाजास सुस्थितीस आणण्याकरितां ज्या अनेक संस्था स्थापिल्या आहेत—उदाहरणार्थ विधवाविवाहोत्तेजक, स्त्रीशिक्षणोत्तेजक, बालविवाहप्रतिषेधक, मांसाहारप्रतिबंधनिवारक, वगैरे, वगैरे—त्या संस्थांच्या चालकांची, उत्तेजकांची व अनुकंपकांची याद घेतल्यास काय दिसून येईल ? हेंच कीं नास्तिक्यादि सुधारणात्रयीपैकीं एकीचाही स्वीकार न केलेले गृहस्थ यादींत शोधूं लागले तर शेंकडा पांचही सांपडत नाहींत. या सिद्धांताविषयीं कोणाही शोधकास बारीक चौकशी करून आपली खात्री करून घेतां येईल. तात्पर्य हें कीं, बहुतेकांच्या मानसिक धैर्याचा झरा वरील त्रैगुण्यापासून उत्पन्न होतां; अथवा असेंही म्हणतां येईल कीं, ज्या विचारशैलीनें दुसऱ्या अनेक सुधारणा करण्यांत पाप वाटेनासें होतें, त्याच विचारशैलीनें नास्तिक्य, सुरापान आणि मांसाहार यांतही पाप वाटत नाहीं. सर्व सुधारणा परस्परोपकारी आहेत, त्यांतही या त्रयीचे गुण विशेष आहेत.

हिंदुसमाजाची ही अशी स्थिति पाहिली असतां, तत्काळ ध्यानांत येतें कीं, सुधारणावृक्षाचीं मुळे अदृश्यपणें बरींच खोल गेलेलीं आहेत. त्याच्या वृद्धीकरितां सुधारकांचे दृश्यपणेंही अनेक प्रयत्न चालू आहेत. हा वृक्ष दिवसेंदिवस जोरावत जाणार अशीं जिकडे तिकडे सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. यावरून असें स्पष्ट होतें कीं, सुधारणेचें असाध्य स्वरूप आतां उरलें नाहीं; तिची अंतिम सीमा व्यवहारदृष्ट्या अद्यापि दूर आहे; तथापि त्या सीमेवर पोचण्याचें अशक्य नाहीं; व तेथें पोचल्यावर जे मनोहर परिणाम घडून येतील त्यांचें साप्रतकाळीं कल्पनासुख अनुभविण्यास कोणतीही हरकत नाहीं.

हल्लींच्या वस्तुस्थितीच्या अवलोकनानें असे समाधानकारक सिद्धांत जेव्हां उपलब्ध झाले तेव्हां माझ्या मनास शांतता आली. ज्या कल्पनातरंगांनीं आधीं मन क्षुब्ध होऊन गेलें होतें, ते तरंग आतां आल्हादकारक भासूं लागले. मनाची खात्री होत चालली कीं, हिंदुधर्म हा केवळ भ्रमाचा भोपळा आहे. नास्तिक्यादि कारणांनीं तो आंतून अदृश्यपणें पोखरला जात आहे. बाहेरून त्यावर सुधा-

टीप (पा० १८).—है पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे इतक्यांत विद्याधराच्या लिहिण्यावर प्रकाश पडण्यासारखी कांहीं भाषणे झालीं, त्यांपैकीं पुढील दोन उतारे आहेत. इतालीक व जबा भाषणांच्या मूळ रिपोर्टांत घातलेला नाहीं.

Dr Bhandarkar, in according a welcome on behalf of the Samaj to the learned Principal of Mansfield College, said that the Prarthana Samaj was an humble body, and there was a peculiar propriety in their desire to welcome Principal Fairbairn in consequence of the *traditions* of that body..... ..It was many long years since some educated Hindoos banded themselves into a secret association for the purpose of breaking through the bonds of religious prejudice and to initiate social reform. *The body owed its existence to European Science and to Western ideas and knowledge, which had been imparted to the members by their masters* The society met in secret conclave, because they could not brave the rigours of caste and communal prejudice; and irrespective of caste distinctions and prohibitions, the members began by sharing their meals at the one and the same board Not all of them, however, were actuated by moral ideas and high sentiments of reform some had joined it *merely to eat the prohibited articles*, notwithstanding the fact that their conduct might have been anythingBut besides these weak members, there were earnest souls desirous of reform,—reform made on religious and social basis. *They thought that they could not violate the prejudices without ceasing to be orthodox Hindoos.* But being fortified by the *ideas* in unison with their desires, *which they found in the Shāstras and the religious books*, they satisfied themselves with the moral observation that they were justified in violating the prejudices that had long hindered the way to reform, because it would be a sure and certain basis of their moral conduct, which again could be properly attained by a very strong and earnest belief in an ethical God That was the nucleus and formation of their religious society—the Prarthana Samaja, which meant an association for prayers It had not made any great progress either in the number of members or in its earnestness and zeal, still it kept on going and would continue to go on

वज्रहाड सामाजिक सभा—रा. रा. विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांनीं सुमारे पाऊण तास सुश्राव्य भाषण केलें.....“आमच्या समाजाचा मेंदू ब्राह्मण व त्यासारखा झालेला जो वर्ग तो होय. त्यास इतकी चेतना आली पाहिजे कीं समाजाच्या कोणत्याही अंगास सुखदुःख झालें कीं तें त्यास कळलें पाहिजे. मूर्च्छा आल्यामुळें तें त्यास कळत नाही, ह्मणून आम्ही सुधारक त्यास जालीम मात्रा देण्याच्या खटपटीस लागलों आहों. हा उद्देश वाईट असें कोणीही म्हणणार नाही

“मी जेव्हां लहान होतो तेव्हां सुधारक शब्दाचा अर्थ फार विपरीत होता. मोठा घेरा ठेविला, कुडतें घालून हिंडलें, अगवस्त्र न घेतलें किंवा उभें अडवें गध न लावितां टिक्का लाविला, ह्मणजे त्यास सुधारक समजत

“त्यानंतर, अनन्वित कृत्ये करणारास, ह्मणजे दारू पिणारा, बाहेरच्याली करणारा, पारशाचा चहा पिणारा, यांस सुधारक ह्मणू लागले। पूर्वीच्या कांहीं सुधारकांचें असें आचरण होतें याबद्दल आह्मांस लाज वाटावी. त्यांनीं स्वातंत्र्याचा अर्थ भलता केला. परंतु त्यांचें असें आचरण होण्यास सबळ कारण होतें. पूर्वीचीं बंधनें फार अतृप्त होतीं, तीं त्यांनीं तोडून टाकिलीं.

“पण यावरून आपला समज असा होऊ देऊं नका कीं स्वातंत्र्य ह्मणजे बंधनाभाव. सर्व गोष्टींचा योग्य विचार करून योग्य ती मोष्ट करण्याची शक्ति ह्मणजे स्वातंत्र्य असें मी समजतो.

“सुधारकांत सुद्धां अद्यापि पाहिजे, तितकी सदाचारी मडळी नाहीत हें मी कबूल करतो. त्यांनीं आपलें आचरण शुद्ध पवित्र ठेविलें पाहिजे..... पूर्वीच्या सुधारकांस आपल्या बळाबळाचा अंदाज झाला नाही. सर्व सुधारणा एकदम करून टाकू असा त्यांचा समज होता. त्यांस प्रतिपक्षानें सुधारणा अमलांत आणण्यास जेव्हां आव्हान केलें, तेव्हा त्यांस कळून आलें कीं बायकांपुढें आपलें कांहीं चालत नाही ! आई, वहीण, बायको यांच्या दुराग्रहामुळें आपल्या विचाराविरुद्ध आपणांस वागावें लागतें आपण धीर धरून आपले प्रयत्न अव्याहत सुरू ठेवावे, ह्मणजे काळेंकरून आपणांस यश येईल. इ० इ० ”

सुधारक, ता० २० नवंबर १८९०

रकांचे व सर्व परधर्मीयांचे जबरदस्त टोले बसत आहेत अल्प काळांत तो अकस्मात् फुटून जाईल, व त्याची अनंत छकले होतील. हा सुदिन आला म्हणजे पुढे काय ? पुढे हेंच की, सुधारणेचा रस्ता खुला झाला, तीस कळसास नेऊन पोहोचवायाचें सुधारकांचा विजयध्वज सर्वत्र उच उभारून फडफडावयास लावायाचा !

भाग ४ था.

माझे विचारांत कोठें चूक तर नाहीना ?

२२. त्या रात्री येथवर जो विचारांचा ओघ वाहत गेला त्याने चित्तास शांति व समाधान प्राप्त झालें परंतु मनांतील उतावीळपणा जाईना. आमच्या विलायतेहून आलेल्या मित्रांचा अनुभव पाहून असें वाटे कीं, विद्वान् विचारी पुरुषास सुधारणेच्या कळसास जाऊन पोचणें फारसें अवघड नाही. मग सर्व विद्वानांचें याप्रमाणें तावडतोब कां रूपांतर होत नाही ? या प्रश्नाचें उत्तर मला कांहीं केल्या देतां येईना. आमच्या मित्रांनीं व्याख्यानांत आपला अनुभव येणेंप्रमाणें सांगितला होता.—

“ विलायतेस जाण्याचा माझा कायमचा बेत ठरतांच माझी पहिली तयारी कोणती असेल तिची कल्पना करा. पोपाख वगैरे संबंदाच्या बाहेरच्या अवश्य गोष्टी कोणत्या त्या मला पाहण्याचें कारण नव्हतें. माझ्या अनुभविक मित्रांकडे तें काम मी सोंपविलें होतें. मग काय उरलें ? हेंच कीं, आपल्या मनाच्या स्थितीसंबंधानें आपल्या आवश्यकता कोणत्या, आपली तयारी कशी पाहिजे, हा विचार मुख्यत्वे माझ्या मनांत भरला. आपल्या स्वभावांत व विचारांत कोणतीं न्यून्यें आहेत हे मी नि.पक्षपातानें शोधू लागलों व तीं भरून काढण्यांत सर्व मानसिक धैर्य खर्च केलें. मी जातिभेद विसरून गेलों. माझ्या हिंदुत्वामुळे मजमध्ये जेवढा मनाचा कोनेपणा होता तेवढा पार नाहीसा केल्या. विश्वधर्माची पूर्णपणें निश्चित व

सर्वत्र उपयोगी अशीं जेवढीं तत्त्वे मला पसंत पडलीं तेवढ्यांतच आपला सर्व धर्म आणिला. आचरणाच्या नियमनांत सत्य आणि सदभिरुचि यांस पूर्ण प्राधान्य दिलें. त्यामुळे जसा बाहेरून तसाच अंतरंगांतून मी निराळाच पुरुष दिसूं लागलों. ह्याप्रमाणें तयारी झाल्यावर मी निघालों. जहाजावरील इंग्रज नौकरांची टापटीप, तत्परता व काम करण्याची शैली पाहून मला फार हर्ष झाला; व इंग्लंडांत असतां इंग्रज नौकरांविषयीं माझा ग्रह अधिकच अनुकूल झाला. कारण कर्तव्य ह्मणून सेवा करणें, तथापि स्वातंत्र्याचा बाणा राखणें, हें इंग्रज नौकरांस पूर्णपणें साधलें आहे. जहाजावरील युरोपियन लोकांशीं मीं निःस्पृहपणें वाद करावा. हें धैर्य मला आपोआप आलें. परंतु प्रसंग पाहून सर्व गोष्टी केल्या तरच त्या शोभतात हें तत्त्व सर्वदा मनांत बाळगावें लागे. हंसण्याखेळण्याचा प्रसंग निराळा, बुद्धिवादाचा निराळा, आपलें खरें मत देऊन नम्रपणें दुसऱ्याचीं मते ऐकण्याचा प्रसंग निराळा. इंग्लंडांत असतां प्रसंगानुरूप वर्तन करण्याचें हें पाहिलें शिक्षण मला चांगलें मिळालें. या शिक्षणानें आपला व लोकांचा मान राहतो आणि सतोप वाढतो. स्त्रियांशीं स्मितपूर्व मधुर भाषण करावें, मित्रांशींही मर्यादेनें वागावें, गमतीच्या वेळीं वादग्रस्त विषय काढूं नये; लोकांच्या अर्गीं सुज्ञता आहे असें गृहीत करून आपलीं मते सरळपणें त्यांपुढें मांडावीं, हेका दाखवूं नये; प्रसंगोचित तेवढेंच बोलावें, पालहाळ लावूं नये; इत्यादि अनेक सद्वर्तनाचे नियम मी जे पाळू लागलों, ते इंग्रजांच्या सुसंगतीचें फळ होय. इंग्लिश गृहस्थांच्या घरांत जसा कुटुंबातीलच एक मनुष्य असावा, तसा माझा मान राहण्याचें कारण माझा सरळपणा व असकोचवृत्ति हें होय. इंग्रज लोकांच्या चालीप्रमाणें स्त्रियांस योग्य मान देणें, त्यांशीं उचित विषयांवर संभाषण करणें, त्यांस हस्ताधारादि देऊन सभ्यपणें शुश्रूषापर राहणें, इत्यादि गोष्टी मी इतक्या बिनचुकपणें करित होतो कीं मला नांवें ठेवण्यास तर जागा नव्हतीच, परंतु माझ्या मार्मिकतेबद्दल मित्रांनीं माझें अभिनंदन करावें. ख्रिस्ती देवालयांतही माझें वर्तन इतरांप्रमाणें व्यवस्थित होतें. धर्मापासूनही करमणूक होते, व ती करून घेण्याचें ति-

कडे चांगले साधले आहे. माझे सर्वत्र उत्तम स्वागत झाले; मला तेथे जे जे दृष्टीस पडले ते ते सर्वच विचारशुद्ध व वर्णनीय वाटले. पुष्कळांमध्ये मजविषयीं बहुमान, किंवा त्याहून विशेष, ह्मणजे, प्रेम वागू लागले; व हल्लीं माझे परम मित्र कोठें आहेत असें मला विचारल्यास ते विलायतेंत आहेत, येथे फार थोडे, असें मला सांगणें भाग पडेल. कारण तेथील मित्रांनीं मला जसें न्यायानें व सौजन्यानें वागविलें तसें वागविण्याची एतद्देशीयांस संवयच नाही. या देशांत परम मित्रांमध्येही छिद्रान्वेषण व मत्सराची थोडी तरी छाया दृष्टीस पडते ”

* * * * *

२३. “आतां आपणांमध्ये जी सुधारणा पाहिजे आहे ती थोडक्यांत सांगणें झाल्यास एवढीच पाहिजे आहे कीं, मनाचा मोठेपणा व दृढनिश्चयीपणा हे दोन गुण आपणांमध्ये पूर्णत्वानें वागले पाहिजेत. ज्यांच्या सहवासानें आपणांस रहावयाचें त्यांहून आपण आपलें मन मोठें व उदार केले पाहिजे. जर सर्व जगाशीं आपला सहवास घडणें इष्ट असेल तर मनहीं तसेंच अत्युदार केले पाहिजे. हिंदुधर्माचा किंवा हिंदु रीतिभार्तांचा जो मुख्य दुष्परिणाम दिसतो तो हाच कीं मनाच्या मोठेपणास त्या बाधक होतात. कांहीं सयुक्तिक कारण नसतां, असेंच बसावें, असें जेवावें, अमुक खावें, अमुक प्यावें, एवढी शेंडी असावी, अशी पूजा करावी, असें पागोटें घालावें इत्यादि, इत्यादि, इत्यादि,—हे काय ते हिंदुधर्माचें आणि हिंदु रूढीचें तात्पर्य आहे; व त्यास अनुसरून ‘मी असेंच करीन, असाच चालेन’ असा कोणीं हेका धरला ह्मणजे तो हिंदुधर्माभिमानी झाला खरा, परंतु त्याच्या मनाचा सर्व मोठेपणा गेला. हा हेका सोडून देऊन बुद्धिशुद्ध आचरण करायाचें, एवढा आपला निश्चय झाला कीं काम झालें.

“दृढनिश्चयाचे संबधानें फारसें सांगायलास नको. उत्कृष्ट मार्ग दाखविला असतांही ‘आहे तें काय वाईट आहे? चालेल,’ असें ह्मणण्याचें आमच्या अंगवळणीं पडून गेलें आहे. एवढा केर आमचे घरांत चालेल, एवढा मळकेपणा आमचे कपड्यांत चालेल, एवढें दुःख आमचे घरांत चालेल, एवढा अन्याय आमचे कुटुंबांत चालेल, एवढें दुर्वर्त-

न आमचे लोकांत चालेल; असें होतां होतां आह्मांस काय चालणार नाहीं हें कळनासें होतें यादून युरोपीय लोकांची वृत्ति निराळी आहे. 'आह्मांस उत्कृष्ट तेंच पाहिजे, कमी दर्जाचें चालणार नाहीं' असा त्यांचा दृढनिश्चय दिसतो. तसाच दृढनिश्चय आह्मी कां करूं नये ? सारांश, मनाचा मोठेपणा व निश्चयाचें बळ अंगीं धरणें एवढीच सुधारणा आमच्यांत पाहिजे आहे. मग आह्मी विलायतेस गेलों किंवा अमेरिकेस गेलों किंवा जपानांत गेलों तरी आमचा मान राहिल; व स्वदेशांतही राज्यकर्त्यांस तुच्छ व हेकट असे आह्मी दिसणार नाहीं."

याप्रमाणें हा सुधारणेचा मार्ग तर अगदीं सोपा दिसतो, इंग्लंडांत जाऊन राहिलेल्या सर्व गृहस्थांनीं कमीअधिक पूर्णतेनें त्याचें अवलंबनही केलेलें दिसतें. व त्यांस तसें करण्यास विकट प्रयास पडले असेंही ऐकिवांत नाहीं. शिवाय, या मार्गाची दिशा त्वरित लागेल अशा ज्या सुधारणा विनबोभाट आमचे वर्तनांत शिरत आहेत, त्यांची आह्मांस पूर्ण मदत आहे. या सन्मार्गास लागणें हें केवळ स्वतःवर अवलंबून व सुसाध्य आहे; कारण 'मी मनाचा मोठेपणा धरीन व निश्चयाची दृढता ढळूं देणार नाहीं,' अशी प्रतिज्ञा करून ती पाळण्यास कोणासही दुसऱ्याची मदत नको. मग सुज्ञ लोकांसही सुधारणेचा कां वाऊ वाटतो ? ती त्यांस स्वतःपुरती तरी कां करितां येत नाहीं ? सुधारणेच्या उबऱ्यावर उभें असतांच त्याचें मन कां डळमळतें ? त्यांचे हातपाय कां लटपटतात ? सुधारणामंदिरांत त्यांच्यानें कां प्रवेश करवत नाहीं ? सर्व हिंदुसमाजाची सुधारणा दुर्धट असेल, परंतु त्यांतील सुज्ञ लोकांमध्येही ती कां दुर्धट असावी ? या प्रश्नांचें उत्तर न सुचून माझे मन पुनः घोंटाळ्यांत पडलें एक वेळ सुधारणेस अनुकूल अशी समाजाची स्थिति डोळ्यांपुढें यावी; ती पूर्वी वर्णन केलीच. परंतु पुढें क्षणमात्रांत क्षुल्लक विघ्नें दिसू लागून मन सशयित व्हावें व सुधारणा दूर कालांतरावर गेल्यासारखी होऊन तिचें स्वरूप अस्पष्ट व्हावें. याप्रमाणें माझे मन पुष्कळ वेळपर्यंत झोके खात राहिलें व कांहींच निश्चय होईना. मनास पुनः ग्लानि येऊं लागली.

२४. अखरीस माझी अशी खात्री झाली कीं आपले विचारांत

कोठें तरी मोठी ढोबळ चूक असली पाहिजे ती माझी मला दिसत नाही, व ह्मणून मी गोंधळांत पडलों आहे. आमच्या सुधारणा ज्यांस मनःपूर्वक नको आहेत, अशा कोणाशीं होईल तितक्या सयुक्तिकपणें वाद केल्यावांचून आपल्या विचारसरणीतील चूक बाहेर पडणार नाही आपण आपल्याशीं पुष्कळ तडफडून काय उपयोग? उद्यां जुन्या चालीचा कोणी सुज्ञ मनुष्य पाहून त्यास आपले विचार सांगितले पाहिजेत व तो काय ह्मणतो त्याचा विचार केला पाहिजे. याप्रमाणें करण्याचा माझा अखेरीस निश्चय ठरला. मग मी मनाचा उतावीळपणा कसा तरी आवरून धरिला व रात्र अल्पशेष होती तेव्हां निद्रावश झालों.

भाग ५ वा.

माझ्या सुधारक बंधूंचीं भिन्न मते.

२९. दुसरे दिवशीं आमची सुधारक मंडळी जेव्हां जमली तेव्हां मी आपली रात्रीची स्थिति त्यांस सांगितली, व प्रत्येकास त्यानें कशी काय रात्र घालविली तें विचारलें. तेव्हां मला असें दिसून आलें कीं, अधले दिवशींच्या व्याख्यानाचा प्रत्येकाच्या मनावर निरनिराळा परिणाम झालेला होता, व तोही कित्येक व्यक्तींत तात्कालिक मात्र होता. मजप्रमाणें सुधारणेचा उतावीळ भक्त कोणीच दिसून आला नाही; व 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' या ह्मणीचा मला पूर्ण अनुभव आला. कोणी ह्मणाले " विलायतेहून परत आलेल्यांचीं अशीं पुष्कळ व्याख्यानें आह्मी ऐकिलीं आहेत; सर्व व्याख्यानांचें तात्पर्य एकच. त्यांवरून एक गोष्ट मात्र सिद्ध होते, ती ही कीं, तिकडे जाणारांचे बहुधा डोळे दिपून जातात व ते युरोपीयांचे बाह्यस्वरूप तेवढें बघून परत येतात. युरोपीयांचेही बाह्यस्वरूप वर्षांचें वर्ष बदलत नाही असें सर्व वृत्तांतांतील सारखी हकीकत ऐकून व वाचून लक्षांत येते. बाह्यव्यवहारांत युरोपीयांस सुधारणा नको आहे, किंवा ती होऊं शकत नाही, किंवा ती करण्यास जागाच

नाहीं - काय असेल तें सांगतां येत नाहीं ! त्यांच्या राजकीय उद्योगांची हकीकत ऐकल्यास असे वाटते की त्यांच्या अंतरंगांत सुधारणा होण्याचें बंद झालें असावें, कारण त्यांच्या राजकीय उद्देशांत गेल्या पंचवीस वर्षांत तरी ह्मणण्यासारखा फरक पडलेला नाहीं. युरोपांत जी मोठी घडामोड चालली आहे ती उद्योग, व्यापार आणि शास्त्रीय शोध यांसंबंधाची आहे; परंतु विलायतेहून परत आलेल्यांस त्यांविषयीं प्रश्न केल्यास उपयुक्त माहिती मुळींच मिळत नाहीं. 'इंग्लंडांत भांडवलाचें काय करावें हें कळेनासें झालें आहे; श्रीमंतावर कर बसवून गरीबांस सुखी करण्याचे सारखे प्रयत्न सुरू आहेत; एक एक अचाट कारखाने पाहून मन चकित होते,' इत्यादि प्रकारची वरकरणी माहिती पाहिजे तेवढी ऐकून घ्या ! ”

२६. दुसऱ्या कित्येकांस विलायतच्या हवेविषयीं जें वक्त्यांनीं वर्णन दिलें तें विशेष महत्वाचें वाटलें. आमचे विलायती मित्र ह्मणाले होते कीं “ इंग्लंडांत वसंतऋतूचे चार महिने मी होतो तेवढ्या काळातील माझा अनुभव असा कीं तिकडील हवेंत माणसास आळस ह्मणून येत नाहीं; आळशी राहण्यांत तेथें सुखच नाहीं असें समजा; आळशी राहून श्रीमंतांचेही चालायाचें नाहीं. जो तो आपापल्या कामांत गर्क असायाचा; सर्व कामांच्या वेळा बांधलेल्या; करमणूक, व्यायाम, गप्पागोष्टी, यांचेही तास ठरलेले. त्यामुळे वेळच्यावेळीं सर्व कामें होतात; व तशीं सर्व लोक करूं लागल्यास एकंदर किती काम होत असावें याची कल्पना करा ” आमच्या सुधारक मित्रांस या वर्णनांतच इंग्लंडच्या वैभवाचें खरें कारण दिसून आलें. “हिंदुस्थानच्या लोकांस त्यांचा आळस बाधतो; हा आळस हवेचा गुण असला पाहिजे. आह्मांस आपली सुधारणा करणें ती हवेच्या, ह्मणजे सृष्टीच्या, प्रतिकूल परिणामांस न जुमानतां करायाची आहे व तें आह्मांस अवघड जातें यांत नवल काय ! सृष्टीच्या आनुकूल्यामुळे उतारावर धांवावें त्याप्रमाणें इंग्लिशलोकांच्या कर्तृत्वास व प्रगतीस देणें येतो; उलट, सृष्टीच्या प्रतिकूल्यामुळे चढावावर धावावें त्याप्रमाणें आमच्या कर्तृत्वाचा व प्रगतीचा वेग कमी होत जातो; आह्मी वापाकतो, ठेंचा लागून पडतो, थकून भागून अल्पांतरावर विश्र्वांति घेतो, ति

आमचा काय दोष आहे ? हवेच्या दुष्ट परिणामामुळे जर आह्मांमध्ये आळस भरत असेल, आमचे स्नायु कमकुवत होत असतील, आमचे कर्तृत्व शिथिल होत असेल, एवच, जर सृष्टि आह्मांस निरंतर मार्गे ओढीत असेल तर आमची प्रगति मंद झाल्यास आश्चर्य ते काय ? युरोपीयांमध्येही इकडे आल्यावर आळसाचे प्राबल्य होते; व्यसनांमध्ये त्यांचा पुष्कळ वेळ फुकट जातो, त्यांचे हातून काम थोडे होते व त्यांच्याही मानसिक शक्ति क्षीण होतात, असा अनुभव आहे इकडे आलेल्या हजारों युरोपीयांमध्ये बुद्धिप्रभावाने किंवा सौजन्यानं किंवा अशाच दुसऱ्या असाधारण गुणांनी प्रसिद्धीस आलेले किती थोडे, किती विरळ आहेत, हे पाहिले ह्मणजे हवेच्या दुष्परिणामांविषयी खात्री होते युरोपीयांतही पुष्कळ आळस भरतो त्यामुळे, कोण बुद्धि खर्च करितो, कोण परोपकाराचा विचार करितो, कोण लौकिकाची फिकीर करितो, असे महत्त्वाकांक्षेस मारून टाकणारे विचार त्यांच्या डोक्यांत भरतात; ह्मणूनच अधिकाराच्या व शस्त्रांच्या जोरावर नेटिन्हांत चमकावे व स्वदेशांत जाऊन विझून जावे हेच बहुतेक सर्व आंग्लो-इंडियनांस जन्मसाफल्य वाटू लागले आहे ! तेव्हां सृष्टीचे विरुद्ध त्यांसाठी जावत नाही; आपणच केवळ पराक्रमशून्य आहो असे समजण्यास कोणतेही कारण नाही.”

२७. दुसऱ्या कित्येकांच्या मते युरोपीयांची सुधारणा त्यांच्या धर्मांत कांहीं विशेष गुण आहेत त्यांमुळे झालेली आहे “ख्रिस्तीधर्माचे नवे व जुने, सुधारलेले व न सुधारलेले दोन्ही स्वरूपे आपणांस हळी दिसतात. आधुनिक ख्रिस्ती धर्मांत व आमचे धर्मांत भेद काय ? हाच की ख्रिस्ती लोकांस व्यावहारिक धर्मबंधने फार थोडी, मुळीच नाहीत ह्मटल्यास चालेल. पाहिजे ते खा, पाहिजे ते प्या, पाहिजे तेथे जा, पाहिजे तो धडा करा, पाहिजे तिशीं लग्न लावा व पाहिजे त्या मार्गाने आयुष्यक्रमण करा — धर्माची त्यांस हरकत येत नाही. कांहीं थोड्या विशिष्ट धर्मतत्त्वांवर आपली श्रद्धा आहे असे मनुष्याने मासविले ह्मणजे तो ख्रिस्ती झाला. त्याच्या श्रद्धेचा व्यवहाराशी मुळीच संबध नाही. ह्मणूनच आरभापासून विलक्षण व्यक्तिस्वातंत्र्य ख्रिस्ती राष्ट्रांस प्राप्त झाले, व त्यांमुळे त्यांस हवे ते करून आपली

ऐहिक सुधारणा करण्यास अडचण आली नाही. ख्रिस्ती धर्म असा इतका आकुंचित झाला आहे तरी त्यास आपखी सपुष्टांत आणून आपले स्वातंत्र्य वाढविण्याची तदनुयायांची खटपट आहेच. असलीच खटपट आह्मांस करावी लागणार आहे. ज्या प्रमाणाने व्यवहारमार्गांत आमच्या धर्माची अधिक बंधने आहेत, त्याच प्रमाणाने ती तोडण्यास काळ व प्रयत्न लागणार आहे. आमच्या मंद सुधारणेचे हे मुख्य कारण होय ”

२८. याप्रमाणे अनेकांचे अनेक विचार दृष्टीस पडले; माझ्या प्रमाणे कोणी एकानेही विचार केला नव्हता, हे पाहून मला बरेच असमाधान वाटले. रात्रीचे आपले विचार, आपल्या शंका व आपला अखेरचा निश्चय पुनः पुनः माझे मनांत येऊं लागला, परंतु कोणा एकाकडूनही त्यास उत्तेजन मिळेना. मी मंडळींत बसलों होतो, तथापि आतां मला एकांताचा भास झाला, व मन कंटाळून गेले. माझे शेजारीं आमचे सुधारक कपूस नवीनच येऊन मिळालेला एक तरुण गृहस्थ होता, त्याचे मुद्रेवरून तोही तीं अनेक मते ऐकून व्यग्र झाला असावा असें मला वाटले. तेव्हां त्यास अधले रात्रीचा त्याचा अनुभव मीं विचारला. तो ह्मणाला “ मला व्याख्यान फारच आवडले, परंतु मीं घरीं गेल्यावर अधिक विचार केला नाही, व्याख्यानाचे तात्पर्य मात्र कुटुंबांतील मनुष्यांस सांगितले. माझे वडील अगदीं पूर्वीच्या चालीचे आहेत; त्यांस माझे वर्तन पसंत पडत नाही म्हणून मी घरांत फारसा ठरत नाही; तथापि कालचे व्याख्यान त्यांच्या कानीं पाडवें असा बुद्ध्या निश्चय करून मीं तसें केले. सर्व हकीकत ऐकिल्यावर त्यांनीं एवढाच जबाब दिला कीं, ‘ व्याख्यान देणारा एक मूर्ख व तुझी ते एकणारे शतमूर्ख आहां ! तुमचे डोळे कव्हां उघडतील कोण जाणे ! ’ असें ह्मणून ते निघून गेले. सर्व कुटुंबापुढें माझा तो अपमान झालेला पाहून मीही मोठ्या विषादानें व तिरस्कारानें आपल्या खोलींत जाऊन पडलों मनांत विचार येई कीं, ‘ आमचे डोळे उघडतील तेव्हां उघडोत, परंतु या अविचारी ह्यातान्याचे लवकर मिटल्यास माझ्या कुटुंबांत थोडा सुधारणेचा प्रवेश होईल. ’ ही त्याची हकीकत ऐकिल्यावर सुधार-

णानिमित्त कुटुंबांतले कुटुंबांत वरें उत्पन्न होऊन परस्परांचा स्वामा-
विक प्रेमभाव नाहीसा होत आहे हें चांगलें काय, अशी मला शंका
आली. या गृहस्थाचे वडील जुन्या चालीचे तर खरेच, परंतु चतुर
बुद्धिमान् व सौजन्यशील आहेत असा त्यांचा लौकिक होता. तेव्हां
त्यांस आपण जाऊन भेटावें व त्यांशीं वाद करून आह्मी सुधारक
कोठें चुकतो तें निघाल्यास काढावें असा मीं बेत केला. ही माझी
इच्छा पूर्ण करण्याविषयी त्या गृहस्थास मीं विनंति केली. ' त्यांत
कांहीं फायदा व्हायचा नाही, ' वगैरे गोष्टी सांगून हा नाद सोडून
देण्याविषयी त्यानें माझे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला, पुष्कळ आ-
ढेवेढे घेतले व अडचणी दाखविल्या. तथापि माझा आग्रह कमी
होत नाहीसें पाहून अखेरीस त्यानें आपल्या वडलाची व माझी गांठ
घालून देण्याचें मला अभिवचन दिलें. हा योग दुसरे दिवशीं संध्या-
काळीं पांच वाजतां जुळून आला.

भाग ६ वा.

मीं एका जुन्या चालीच्या गृहस्थाशीं संभाषणाचा
योग जुळवून आणिला.

२९. माझ्या तरुण मित्राच्या वडलांचें नांव रामचंद्रपत असें होतें.
मी मित्राचे घरीं ठरल्या वेळीं गेलों तेव्हां त्यानें मला प्रथम दरवा-
ज्यावरील दिवाणखान्यांत नेऊन बसविलें. यथे त्याच्या स्वतःच्या
रूमस् (खोल्या) होत्या. मग मी आल्याचें वर्तमान वडलांस कळ-
विण्यास तो निघाला. परंतु जाण्याच्या पूर्वी बूट-विजार काढून ठे-
विली, इंग्रजी फयाशनचे कपडेही अंगांतून उतरले व एक गा-
तर नेसून, उपरणें पांघरून, आपल्या लांब शेंडीस गांठ देऊन
तो खालीं गेला. हें त्याचें कृत्य पाहून मला आश्चर्य वाटलें.
चंद्रपंत हा फारच चमत्कारिक गृहस्थ असावा असा मीं तेव्हांच
केला; कारण त्यास इंग्रजी फयाशन नुसती डोळ्यापुढें देखील न
असें त्याच्या मुलाच्या वर्तनावरून दिसून आलें. असल्या दुराचारा

मनुष्यांशीं वाद करून काय फायदा होणार ? ही शंका मनांत येऊन मी पस्तावल्यासारखा झालों. मित्रानें आधींच इतकें बजावून सांगितलें असता मीं आपला हेका कां चालविला असें मनांत येऊन वाईट वाटलें, व दिवाणखान्यांत इकडे तिकडे बघून मी वेळ काढूं लागलों.

माझ्या मित्राच्या रूमसु शुद्ध इंग्रजी थाटावर शृंगारलेल्या होत्या. भिंतींस निळा रंग दिलेला होता. खिडक्यांस वेलबुट्यांचे चिकाचे पडदे लाविलेले होते. दोन मोठे भपकेदार पडदे लावून एका दिवाणखान्याच्या तीन रूमसु केलेल्या होत्या. मधली रूमसु मोठी होती. तींत वाटोळें टेबल, सुंदर खुर्च्या, दोन कोचे, कपाटे, वगैरे मांडिलीं होती. भिंतीच्या वरच्या बाजूस पुष्कळ तसविरा टांगल्या होत्या. त्यांवरून इंग्रजांचे खेळ, शिकार, शौर्य व नित्याचे उद्योग यांची कल्पना येण्यासारखी होती. बाजूच्या एका रूममध्ये निजण्याची व पोपाख करण्याची जागा होती. तेथें मच्छरदानीचे पलंग, तोंड धुण्याचें टेबल, दोन मोठे आरसे, वगैरे वरेंच सामान होतें व ज्या तसविरा टांगल्या होत्या त्या इंग्रजांच्या शृंगारिक क्रीडेच्या मात्र होत्या. तिसऱ्या रूममध्ये अभ्यासाची जागा होती तेथें पुस्तकांचें एक कपाट होतें व दुसरें जें होतें त्यांत स्त्रीकौशल्याचीं लोकरीचीं वगैरे कामें होती. तशींच तेथें दोन टेबलें, दोन खुर्च्या, दोन पेढ्या वगैरे सर्व सामान दुहेरी होतें. एका टेबलावर इंग्रजांच्या खेळाचें पुस्तक पडलें होतें, दुसऱ्यावर इंग्रजी दुसरें पुस्तक व त्याचें मीनिंग-बुक होतें. ही सर्व व्यवस्था पाहून आमचे मित्र व त्यांची पत्नी या उभयतांची ही अभ्यासाची व उद्योगाची जागा असावी असें मीं ताडलें. या खोलींतही तसविरा होत्या, परंतु त्या युरोपांतील प्रसिद्ध पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या होत्या ही सर्व व्यवस्था पाहून माझ्या मित्राविषयीं माझे मनांत पुष्कळ बहुमान उत्पन्न झाला. सुधारणेचें काम त्यानें चारानें व सदामिरुचीनें आरंभिलें आहे असें मला वाटलें. आपल्या रूमसुची उत्तम व्यवस्था लावण्यांत त्याचा आतांपर्यंतचा सर्व परिश्रम होऊन गेला असावा असें मीं अनुमान केलें. कारण, माझ्या मित्रा कालजातून बाहेर पडल्यावर थोड्या दिवसांत त्याच्या वड-

लांनी, अनेक वशिले लावून, त्यास शंभर रुपये पगाराची नौकरी लावून दिली होती.

माझे मित्राबद्दल मला जों जों अधिक बहुमान वाटू लागला, तों तों त्याचे वडलांबद्दल तो कमी होत चालला. त्या ह्याताच्यापुढे आपण काय बोलोवें, व तो आपणास काय बोलेल हें मला समजेनासे झालें. कोठून हा स्वतःवर प्रसंग आणून घेतला असें मला झालें व मी शून्य दृष्टीनें एका तसबिरीकडे पाहत असतां माझ्या मित्रानें येऊन 'हां चला' ह्मणून मला वडलांकडे नेलें.

३० रामचंद्रपंतांची बैठकीची जागा घरांत ओटीवर होती, व समोरच देवघर होतें. देवघरचा रस्ता खुला ठेवून बाकीच्या भागांत जाजम हंतरलेलें होतें व जागोजाग तक्कचे ठेविलेले होते. मध्यंतरीं गादी लोढ होता. गादी, लोढ, तक्कचे या सर्वास पांढरे शुभ्र अत्रे घातलेले होते खुंटीवर रामचंद्रपंतांचा तसाच शुभ्र पोषाख होता, ह्मणजे अंगरखा, बाराबंदी व पांढरें स्वच्छ पागोटें ठेविलेले होतें. कोनाड्यांत कांहीं दप्तरें व गैरे होती. देवघरच्या दाराशीं दोन पाट होते त्यापैकीं एकावर एक उघडी पोथी होती व तिचीं पानें उडू नयेत ह्मणून चष्मा व चष्म्याचें लांकडी घर त्यावर दडपण ठेविलें होतें. देवघरांत समई लाविलेली होती, परंतु फारसा उजेड नव्हता, त्यामुळें आंत काय आहे तें बाहेरून चांगलेसें दिसत नव्हतें, तथापि देव्हान्यांत रामलक्ष्मणसीतेच्या लहान लहान मूर्ति होत्या त्या मात्र दुरून दिसत होत्या. ओटीचे भिंतीवर स्वदेशी चिताऱ्यांनीं काढलेलीं पौराणिक चित्रें होती, व पटईस कांहीं हंड्या टागलेल्या होत्या. याशिवाय दुसरा कृत्रिम गृहालंकार कांहीं एक नव्हता.

मी ओटीवर येण्यापूर्वींच रामचंद्रपंत पाटावरून उठून माझे स्वागत करण्याकरितां पायऱ्यांपर्यंत पुढें आले होते. त्यांस नम्रपणें नमस्कार केल्यावर त्यांनीं मला सत्कारपूर्वक लोढाशीं बसविणें व आपण खालीं जाजमावर बसले. रामचंद्रपंतांस पाहतांच क्षणमात्री पर्वीची वृत्ति बदलली. त्यांचा बांधा उंच, शरीर तेज.पुजचेहरा भव्य होता. कपाल मोठें असून त्यावर लांब अडवें गंध शो-

भत होतें. त्यांचें वय साठीच्या सुमारास आलेलें होतें, केंस पिकलेले होते, तथापि आवाज खणखणीत होता व अंगाची काठी विलकुल लवलेली नव्हती. तोंडावर आनंदवृत्ति दिसत होती खरी, परंतु मनांत कांहीं काळजी लागल्यानें डोळ्यांची चमक कमी पडलेली दिसत होती. रामचंद्रपंतांनीं नुकतेंच पेन्शन घेतलेलें होतें, परंतु ते नौकरीवर असतां त्यांनीं बराच पैसा मिळविला होता, एवढेंच नव्हे, तर अधिकारही चांगला गाजविला होता. ही गोष्ट त्यांच्या बोलण्यावरून व मुद्रेवरून स्पष्ट दिसून येत होती. त्यांचा तल्लख स्वभाव व त्यांच्या अगर्चे पाणी त्यांच्या फ्याशनेबल मुलांत नव्हतें हें सांगावयास नकोच. त्यांचे समोर मी बसलों असतां त्यांविषयीं मजमध्ये एकदम पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली; गुरूपुढें शिष्य बसावा तशी माझी स्थिति झाली; व आतां यांशीं प्रथम काय बोलवें याचा मी विचार करीत आहे तोंच त्यांनीं स्वतः भाषणास सुरवात केली. त्यामुळें आपल्यावरील मोठें संकट गेलें असें मला वाटलें. ते ह्मणाले—

“ विद्याधरपंत, तुमची आमची ही पहिलीच भेट आहे. तुम्ही सुधारक मंडळीपैकीं एक आहां असें मीं ऐकलेलें होतें, परंतु मला जी तुम्हांविषयीं थोडीबहुत माहिती मिळाली आहे ती सकाळीं गर्दीगर्दीत आमच्या विद्वान् चिरंजिवांनीं दिली तेवढीच आहे. आपण स्वदेशी पोषाखानें घेथें आलां म्हणून मीं आपले बैठकीचे जागीं तुम्हांस बोलविलें. जर बूट, स्टार्किंग व टोपी घालून आलां असतां तर दरवाज्यांत किंवा चिरंजिवांच्या दिवाणखान्यांत संभाषणाचा योग आणावा लागता. ”

हे त्यांचे शब्द ऐकून आतां ते पुढें काय ह्मणतात याची मला भीति पडली; आपल्या मुद्रेवरील फेरफारांवरून आपल्या मनोवृत्ति व्यक्त होऊ नयेत म्हणून मी मान खालीं घालूनच त्यांचें बोलणें ऐकून घेत होतो. स्वतःस बोलण्याची पाळी येईपर्यंत वर मान करायची नाहीं असा माझा निश्चय होता. वरील प्रस्तावनेचा मजवर काय परिणाम होतो हें पाहून क्षणभरानें ते पुढें म्हणाले—

“ आपण सुधारणेविषयीं माझ्याशीं वाढ करावा ह्मणून हा भेटीचा योग आणिला आहे, असें चिरंजिवांनीं सांगितलें. परंतु सुधा-

रणाविषयावर सुधारकांशीं तरी वाद करूं नये अशी माझी समजूत आहे. याचें कारण असें कीं, या विषयाचा जुन्या व नव्या लोकांनीं निरनिराळ्या दिशांनीं विचार केलेला असतो. या कारणानें एकाचें बोलणें दुसऱ्यास कळतच नाही; एकाचे अनुभव दुसऱ्याच्या प्रचितीसच येत नाहीत. त्यामुळे परस्परांस अंध, मंद, मूर्ख असें ह्मणण्याची पाळी येते व परस्परांच्या सौजन्यास त्यायोगें बाध येतो. तेव्हां वाद-विवाद न करावा हेंच बरें. दुसरें असें कीं, सुधारक लोक धर्माच्या किंवा रूढीच्या सुधारणेचा विचार करूं लागले म्हणजे गैरमाहित परधर्मीयांप्रमाणें दोष तेवढे शोधून काढण्याकडे त्यांचा कल असतो. कोणतीही रूढ गोष्ट कितीही वाईट असली तथापि तिजमध्ये थोडा तरी गुण असतोच. त्या गुणाचा शोधही करावाच नाही, तो नाहीच असें गृहीत धरून चालायाचें, अशी सुधारकांची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. तेव्हां अशा एककल्ली लोकांशीं कसा वाद करावा ? ह्मणून तुम्ही हा वादाचा नाद सोडून द्या; तुमच्या भेटीनें मला फार आनंद झाला, व आमच्या चिरंजिवांस तुम्ही थोडी नम्रता शिकवाल तर मी तुमचा फार आभारी होईन. ”

३१ हें त्यांचें बोलणें झाल्यावर मी कांहीं वेळ स्तब्ध राहिलों. आपल्या चालू धर्मांत व रूढींत कांहीं सु-गुण असतील ही कल्पना मला खरोखरच कधींही सुचली नव्हती. व ती सुचणार तरी कशी ? जुन्या धर्मभोळ्या लोकांनीं आपल्या चालींचे गुण दाखवून कधींही मंडन केलेले कोणाचे ऐकण्यांत नाही. जें पूर्वापार चालत आलें तेंच करायाचें, युक्तिवाद सोडून द्यावाच, ही त्यांची मंडनाची नेहमींची तऱ्हा. मग सुधारकांस दुसरी वाजू दिसावी तरी कशी ? हाच प्रश्न पुढें ठेवून रामचंद्रपंतांस अडवावें असें मला वाटलें व मी मोठ्या नम्रतेनें ह्मणालों—

“ बाबासाहेब, आपण ह्मणतां तें खरें, परंतु मी जो तुम्हांकडे आलों आहे त्याचा हेतु शुद्ध यादविवादाचा नाही. आम्हीं सुधारकांनीं सुधारणेसंबंधानें अनेक कल्पना काढिल्या आहेत व अनेक प्रयत्न आरंभिले आहेत. सर्व सुधारणा सधुक्तिक व अगदीं निर्दोष आहेत, असें आम्ही प्रथमतः सिद्ध करून दाखवितों. त्या त्या सुधा-

रणा करणे पूर्ण आवश्यक आहे—असें आरशाप्रमाणें आमचे स्वतःचे बुद्धीस स्पष्ट दिसूं लागलें ह्मणजेच आह्मी त्या घडवून आणण्याच्या प्रयत्नास लागतो. आपण जीं प्रमाणें देतो तीं सर्वास ग्राह्य झालींच पाहिजेत इतकीं तीं स्पष्ट, सरळ, निःसंदेह आहेत, अशी आमची खात्री असते. परंतु परिणाम तसा दिसत नाही; आमचें ह्मणणें कोणासही मान्य होत नाही. हा काय चमत्कार आहे? लोकांस मूढ, मूर्ख, हेकट असें आह्मी ह्मणतो व स्वस्थ बसतो. परंतु मूढ, मूर्ख, हेकट लोकांसही आमच्या ह्मणण्याची सयुक्तिकता दिसावी इतकें तें सप्रमाण असतें तरी देखील कांहीं परिणाम नाही असें पाहून मन निराश होतें आमचें ह्मणणें लोकांस मान्य न होण्यास त्यांचा मूर्खपणा किंवा हेकटपणा कारण नसावा अशी हल्लीं मला शंका येऊं लागली आहे आमचे विचारांत कोठें तरी मोठी चूक असावी असें वाटूं लागलें आहे. आपणांसारख्या समजस माणसांशीं वादविवाद केला असतां ही चूक बाहेर पडेल असें वाटून मीं भेटीची इच्छा केली. आपणांपासून नम्रपणें आमच्या चुका समजून घेण्याचा माझा हेतु आहे; व आपण मला योग्य कारणें दाखवून मूर्ख ठरविलें व माझे डोळे उघडविले तर त्यांत मी आनंद मानीन, कृतार्थ होईन, असें आपणांस अभिवचन देतो. याउपर आपणांस वादविवाद नको असल्यास आपणांस उपद्रव देण्याची माझी विलकुल इच्छा नाही. ”

हें माझे बोलणें ऐकून रामचंद्रपंत चकित झाले. सुधारकांत इतका नम्रपणा असेल असें त्यांच्या ध्यानींमनींही नव्हतें. तेव्हां थोडावेळ विचार करून ते ह्मणाले “सुधारणेच्या प्रत्येक विषयावर अभिप्राय देण्याइतकी माझी योग्यता नाही; तेव्हां सुधारणेसंबंधानें आपण सामान्य विचार करूं. व तुह्मीं कोणकोणत्या सुधारणा योजिल्या आहेत तें मला सांगा. ” याप्रमाणें त्यांची तयारी पाहिल्यावर मीं उपक्रम केला. त्यांचे चिरंजीवही एवढ्या अवकाशात हळूच येऊन एका खांबाशीं उभे राहिले होते; कारण त्यांस आशा होती कीं माझ्याशीं वाद करण्याच्या कचाट्यांत वडील एकदा सांपडले ह्मणजे मी त्यांची चांगली फटफजिती करून देईन. आपले चिरजीव एका

वाजूस उभे आहेत हे रामचंद्रपंतांनी पाहिले होते, परंतु तिकडे आपले विलकुल लक्ष नाही असे दाखवून ते माझे ह्मणणे ऐकून घेऊं लागले.

भाग ७ वा.

हिंदु लोकांनीं ख्रिस्ती व्हावे, हाच सुधारणेचा सोपा व फायद्याचा मार्ग, असें मला भासू लागले.

३२. मी जेव्हां बोलू लागलों तेव्हां त्या पहिल्या रात्रीचे विचार क्रमाने माझ्या तोंडांतून निघू लागले हे विचार मागे सांगितलेच आहेत, तेव्हां त्यांची द्विरुक्ति करित नाहीं माझे बोलणे रामचंद्रपत धिमेपणाने ऐकून घेत होते; त्यांचे चिरंजीव तर टाळ्या वाजविण्याचे बेतांत आले होते. अखेरीस मीं रामचंद्रपतांस ह्मटले—

“बाबासाहेब, माझे तुह्मांस आतां दोन प्रश्न आहेत. आपला हिंदुधर्म हल्लीं इतका जर्जर झाला आहे कीं तो अखेरपर्यंत जीव धरून राहण्याची तुह्मांस आशा वाटते काय ? जर आशा वाटत नसेल तर सुधारणेस हरकत करून त्याचे आयुष्य थोडेसें लांबविण्यांत तुह्मांस काय फायदा वाटतो ? कुटुंबाच्या गाड्याची स्त्री-पुरुष हीं दोन चाके आहेत; त्यांवर कुटुंबभार समसमान वांटला जाईल तेव्हांच हा गाडा सुरळीतपणे चालेल; ह्मणून स्त्रियांची उन्नति केलीच पाहिजे. या सिद्धांतास अनुसरून स्त्रियांस उद्देशून विधवा-विवाह, स्त्रीशिक्षण, वगैरे सुधारणा आह्मीं आरंभिल्या आहेत. इंग्रज लोकांनीं सर्व जातींस निःपक्षपाताने सारखे हक्क दिल्यापासून जातिभेदाचे महत्त्व मोडत चालले आहे, व तो नष्ट होण्याची चिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत. इद्रादि जुनाट देवांवरची व शिवविष्णु वगैरे चालू देवांवरची श्रद्धा उडत चालली आहे. यज्ञादिकांचा लोप झालाच, स्नानसंध्या विसरत चालली, पूजार्चन बंद होत आहे, सोवळे ओवळे गेले, श्राद्धपक्ष वगैरे हे नावाचे राहिले आहेत; वेदांचा

अर्थ होऊन व त्यांतील रहस्य बाहेर पडून, त्यांचे अपौरुषत्व आणि पूज्यत्व, दोहोंचाही लोप होत आहे अशा स्थितीत मूर्तिपूजा, श्रुतिस्मृतिपुराणें, इत्यादींची महती कशी कायम राहणार ? नास्तिक्यामुळे ईश्वराचेंही अस्तित्व व्यवहारबाह्य झालें आहे मांस व मदिरा यांच्या गुप्त सेवनानें वरिष्ठ जाती कनिष्ठ जातींशीं समान होत आहेत तेव्हां हिंदुधर्माच्या शाश्वतीची आशा कां धरितां ? व जर सर्वत्र सुधारणा अनिवार्य झाली आहे असें सिद्ध होत असलें तर तीस विलंब कां ? या विलंबानें तुमचा धर्म जरी तुह्यांस फार प्रिय असला तरी तो नष्ट झाल्यावांचून राहत नाही; ह्यणजे तुह्यांस कांहीं फायदा नाही; परंतु सुधारणा दूर टाकल्यानें या आमच्या व तसेंच पुढच्या पिढ्याचें नुकसान मात्र होत राहणार. हें नुकसान राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, -सर्व प्रकारचें आहे. हें नुकसान आह्यांस सोसावें लागणारच व त्याशिवाय परदेशीयांनीं मूर्ख, असमंजस, क्रूर, हट्टी इत्यादि उपपदें लावून आह्यां विद्वानास निंद्य, उपहासाह व अनुकंपनीय समजावें, हा त्या दुःखावर डाग होय म्हणून आह्यां सुधारकांचें म्हणणें कीं, तुह्यांसारखे जेवढे ज्ञात आहेत, जेवढ्यांस दूरदृष्टि आहे, तेवढ्यांनीं आपलें तनमनधन खर्चून सुधारणेच्या प्रगतीस तीव्र वेग दिला पाहिजे. ”

“ विद्याधरपंत, तुह्यां सांगतां कीं तुमचें म्हणणें (तुमच्या बुद्धीप्रमाणें) अगदीं सयुक्तिक आहे; तें जरी तसें असलें तरी त्यानें माझे चित्तास धक्का बसतो, माझ्याच्यानें तें एकवत नाही; व मला तें सयुक्तिकही दिसत नाही.

३३. “ मी ब्राह्मण आहे, व अर्थात् हिंदुही पण आहे. आतां तुमचें ह्यणणें हें कीं, मीं स्नानसध्या करू नये, जानवें घालूं नये, शेंडी ठेवूं नये, मुज करू नये, चालू पद्धतीनें विवाह करू नये, हा असला अगरखा बाराबदीचा पोषाख घालू नये—तात्पर्य हें कीं मी ब्राह्मण ह्यणून जीं जीं कर्म करितों तीं सर्व बंद करावीं अशी सुधारणा तुह्यांस पाहिजे. इतकेंच नव्हे, तर मीं जातिभेद मानू नये, मूर्तिपूजा करू नये, श्रुतिस्मृतिपुराणें झुगारून द्यावीं, ह्यणजे तात्पर्यानें मीं आपलें हिंदुत्वच सोडून द्यावें. कारण, हिंदुस्थानवासी

जनांमध्ये मी हिंदु कां ? पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती किंवा यहूदी कां नव्हे ? कारण एवढेंच कीं मी हिंदुधर्म पाळतो व दुसरे लोक इतर धर्म पाळतात. हा हिंदुधर्म मीं सर्वस्वीं सोडून द्यावा ही सुधारणा तुझांस पाहिजे. तेवढीनेंही तुमचें समाधान होत नाहीं; माझी सुधारणा ख्रिस्त्यांच्याही पलीकडे गेली पाहिजे; मी नास्तिक बनलें पाहिजे, म्हणजे मग मी पूर्ण सुधारलों यांपैकीं एकही गोष्ट मला पसंत नाहीं. मी हिंदूचा ख्रिस्ती होण्यास एक वेळ तयार होईन परंतु मला तुमचा नास्तिकपणा नको; तसेंच ब्राह्मणाचा शूद्र होईन, परंतु तो ख्रिस्तीपणा मला नको कोणतीही दुःखें भागावीं लागलीं तथापि आपण ब्राह्मण रहावें ही माझी मनापासून इच्छा आहे, मला शूद्रत्व नको आहे.

“ तुम्ही सभांतून व वर्तमानपत्रांतून जेव्हां हिंदुधर्माच्या सुधारणेच्या गोष्टी सांगतां, तेव्हां तुमच्या सुधारणेचें पर्यवसान हिंदुधर्माचा पूर्ण नाश व्हावा हें असतें, अथवा सर्वच धर्माचा उच्छेद व्हावा असें असतें. व ही गोष्ट सर्व हिंदुधर्माभिमान्यांस स्पष्ट कळून येते तसेंच तुमचें व तुमच्या अग्रणींचें वर्तन या गोष्टीची साक्ष देत असतें. तेव्हां जर तुम्ही वास्तविकपणें एकंदर धर्माच्या, किंवा विशेषतः हिंदुधर्माच्या, नाशास प्रवृत्त झालां असलां, तर तुमचे विचार कितीही सयुक्तिक असोत ते आमच्या मनोदेवतेस पसत पडायलाच नाहींत हें उघड आहे. आम्हांस ते विचार ऐकण्याचेंच मोठें दुःख वाटतें, मग त्याप्रमाणें आचरणें दूरच राहिलें. तुम्ही एक एक सुधारणा एकेका वेळीं पुढें आणिली, — म्हणजे वस्तुतः हिंदुधर्माचा एक एक अवयव एकेका वेळीं तोडला, — तथापि सर्वांच्याच नाशास तुम्ही प्रवृत्त झालां आहां, आमचें व तुमचें हिंदुत्व समूळ नाहींसें होईल तेव्हां तुम्हां सुधारकांचें समाधान होईल, हें ढळढळीत दिसत असून आमच्या सारखा धार्मिक माणूस कोण तुमच्या नाहीं लागेल ?

३४. “ हिंदुत्व नाहींसें करण्याचा तुमचा उद्देश असून, हिंदुधर्माची सुधारणा, हिंदुलोकांची उन्नति, असें जेव्हां तुम्ही प्रतिपादन करितां, तेव्हां तुम्ही दांभिक तरी आहां किंवा भेकड तरी आहां असा सर्वांचा समज होतो. यांपैकीं हिंदुलोकांनीं प्रथम ख्रिस्ती व्हावें

असें तुम्ही कां प्रतिपादीत नाहीं ? कारण, तुम्हीच सागतां कीं, ख्रिस्तीधर्मानें किरिस्तावांस जेवढें व्यवहारस्वातंत्र्य दिलें आहे तेवढें आज मित्तीस दुसऱ्या कोणत्याही धर्मानें प्राप्त होत नाहीं. ख्रिस्तीधर्मांत कायतीं दोन तीन बधनें आहेत व तींही शिथिल झालेलीं आहेत. एक विवाहासंबंधाचें, परंतु काडी मोडण्याचा प्रघात हल्लीं ख्रिस्ती लोकांत इतका जारीनें सुरू आहे कीं या बाबतींत ख्रिस्ताच्या स्वऱ्या आज्ञा काय आहेत हे बाहेरच्यांस समजत नाहीं. व्यभिचाराचा दोष ख्रिस्ती मुलखांत कितपत मोठा समजला जातो त्याचीही तुम्हांस कल्पना असेलच. ख्रिस्तावर ईशपुत्र म्हणून भरवसा ठेवणें हें हल्लींच्या तिकडील तत्त्वज्ञाच्या मते फारसें आवश्यक नाहीं, व चर्चमध्ये जाणारे विद्वान् लोक फार थोडे असेंही आढळून येतें ख्रिस्ती असतां नास्तिक होण्याची परवानगी सर्वांस आहेच, कदाचित् खुद्द ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांस ती नसेल. असा हा ख्रिस्तीधर्म तुम्ही जी सुधारणा सुचवितां तिच्या अगदीं जवळजवळ जाऊन पोहोचला आहे. तेव्हां हिंदुधर्माचें एक एक शकल तोडण्यापेक्षां, एतद्देशीयांनीं प्रथम ख्रिस्ती व्हावें व अखेरीस पूर्ण नास्तिक बनून जावें, अशा दोन टप्प्यांनीं सुधारणेची सिद्धि तुम्ही कां करून घेत नाहीं ? तुम्ही स्वतःच (मनांतून ख्रिस्त वगळून) ख्रिस्ती कां होत नाहीं ?

“ ख्रिस्ती होतांच हिंदुधर्माच्या सर्व गैरसोयी नाहींशा होतात. कारण, पाहिजे तें खा, पाहिजे तें प्या, हवा तो धंदा करा, हव्या त्या देशांत जाऊन रहा, सर्व प्रकारची तुम्हांस मुभा मिळते. ख्रिस्ती लोकांचीं ठाणीं सर्व जगभर आहेत, व तुम्ही ख्रिस्ती होऊन जेथे जाल तेथे तुमचा आदरसत्कार होईल, निदान तुमची सोय लागेल व संरक्षण होईल शिवाय, या देशांत राज्यकर्त्यांचा भरवसा ख्रिस्त्यांवर अधिक आहे. त्यामुळे जेवढे तुमच्यासारखे सुधारतील, ह्मणजे ख्रिस्ती होतील, त्यांस अधिक हक्क, अधिक भरवशाच्या जागा, व्हाल-टीयर होऊन शस्त्रें बाळगण्याची परवानगी, ख्रिस्ती व्यापाऱ्यांच्या कारखान्यांत शिरकाव, वगैरे अनेक फायदे होतील. हिंदु लोकांपासून तुम्हांस उपद्रव न व्हावा ही खबरदारी ठेवण्याचें काम तुम्ही न सांगता सरकार आपणाकडे घेईल व करडा अमल चालवील. याप्रमाणें

ख्रिस्ती होण्यांत हल्लीं इतके फायदे आहेत कीं क्षणांत रकाचा राजा बनतो. तस्काळ तुह्यांस जेवढी सुधारणा पाहिजे तेवढी करण्याचें स्वातंत्र्य प्राप्त होतें स्वतः ख्रिस्ती होऊन दुसऱ्यांस ख्रिस्ती होण्याचा उपदेश तुह्मी करूं लागलां ह्मणजे पाश्चिमात्य धनाढ्य राष्ट्रांकडून या परोपकारक कृत्याच्या उत्तेजनार्थ द्रव्यादिद्वारा तुह्यांस पाहिजे तितकी मदत मिळेल या करितां तुह्मी सुधारकमंडळी सुज्ञ व व्यवहारज्ञ असाल तर आपण ख्रिस्ती होऊन दुसऱ्यांस तोच उपदेश करूं लागणें हें तुह्यांस उचित आहे

३९. “ अहो, तुह्मी ज्या ज्या सुधारणा सुचविता त्या त्या सर्वांची प्रेरणा ख्रिस्ती लोकांच्या शिक्षणानें तुह्यांस प्राप्त झालेली आहे. स्वतःच्या सुस्थितीचे व हिंदूच्या दुःस्थितीचे ते लोक पोवाडे गात आहेत; व ते ऐकून तुह्मी त्यांचे त्वरित चले बनतां. त्यांच्या शिक्षणाचा परिणाम तुह्यांवर अप्रत्यक्षपणें, तुह्यांस न कळतच होतो, ह्मणून मूळच्या त्याकडून आलेल्या प्रेरणा तुह्मी स्वतःच्याच ह्मणून नाचू लागतां व स्वतःच्या बुद्धीचा इतका पराक्रम असें समजून गर्वयुक्त होतां ! अशी वास्तविक स्थिति नसती तर हिंदुधर्माच्या प्रशंसनीय भागांचें, ख्रिस्ती मिशनऱ्यां इतकेंच, तुह्यांमध्ये अज्ञान कां असतें ? हिंदुधर्मांत ग्राह्य भाग नाही असें तुह्मी आरंभापासून कां घेऊन चालतां ? या गोष्टींचें कारण हेंच कीं, धर्मसुधारणेच्या नांवाखालीं ख्रिस्ती लोकांच्या चालींचें अनुकरण करून त्यांसारखें व्हावें एवढेंच तुह्मी जाणतां. बुद्धिस्वातंत्र्याची टिमकी वाजवून आपली परप्रत्ययनेय बुद्धि मात्र तुह्मी व्यक्त करितां. आपल्या मनाचा अत्यंत विकास झाला आहे असें तुह्मी खुशाल समजा; परंतु तुमचीं मनं अद्यापि कोर्ती व दुर्बळ आहेत. ख्रिस्ती लोकांच्या कल्पनांखेरीज दुसरा सुधारणेचा मार्ग तुह्यांस मुळींच दिसत नाही ! हिंदुधर्माची सुधारणा तुह्यांस पाहिजे आहे खरी, परंतु परधर्मीयांप्रमाणें तुह्मी हिंदुधर्माच्या नाशास मात्र प्रवृत्त झालां आहां. तुमची पुस्तकी विद्या विचाराच्या कामांत तुह्यांस उपयोगी पडत नाही; कारण तुमच्या डोक्यांत ग्वच्या राष्ट्रीय उन्नतीच्या किंवा उत्क्रांतीच्या कल्पनाच नाहींत. राष्ट्रीय उत्क्रांतींत जुने व नवे यांचा सांधा नेमालुमपणें जुळून

जातो. तुम्ही जुने व नवे यांमध्ये वडा खोल खड्डा तयार करीत आहां. या तुमच्या खड्ड्यांत कोण समजस माणूस उडी घालील ? इंग्रजी कपडे फार सुंदर व सोयीचे असे ठरवून जुन्या चालीचे कपडे तुम्ही आधीच जालून टाकीत आहां, परंतु त्यामुळे तुम्ही नंगे फकीर बनत आहां हे तुमच्या ध्यानांत येत नाही ! तुमचे नास्तिक्य ही तुमच्या अंतरात्म्याची शानटी नग्नवस्था आहे असे मी समजतो.

“ ख्रिस्तीधर्म स्वीकारल्यास सुधारणा, स्वातंत्र्य, व सुधारल्या राष्ट्रांची अनुकंपा, हीं सर्व एकदम प्राप्त होतात हे धडधडीत दिसत असून तुम्ही सुधारक ख्रिस्ती होत नाही, याचे मर्म तुम्हांस स्वतः ओळखतां येत नाही. विचार करा; केवळ येशूच्या नांवाकरितां हा सुधारणेचा सुलभ मार्ग तुम्ही सोडून देतां काय ? मुळींच नाही. कारण येशूच्या सर्व आज्ञा तुम्हांस मान्य आहेत, व त्या नीतीपर आहेत. येशूच्या चरित्रावरून तो उत्तम साधु होता हे तुम्हांस स्पष्ट दिसत आहे. तो ईशपुत्र, त्याच्याद्वारे मुक्ति—हे एवढे तत्त्व कायते तुम्हांस मान्य नसेल; परंतु त्या तत्त्वाचा लक्षणिक अर्थ घेतल्यास ते तुम्हांस ग्राह्य होण्यास हरकत दिसत नाही. मग अशा एका क्षुल्लक तत्त्वाची हरकत आणून ख्रिस्तीधर्मासारखा प्रबल धर्म सोडून या लाजिरवाण्या हिंदुधर्मांत राहण्यास मोठमोठे विद्वान्ही कां राजी असतात ? कां हजारों अडचणी व दुःखे सोसतात ? याचे मर्म हेच कीं हिंदुत्व सोडण्याचे दुःख इतर सर्व दुःखांहून मोठे आहे. इतर दुःखे व्यावहारिक आहेत, परंतु हिंदुत्व सोडण्याचे दुःख काळजास शोबणारे आहे, ते जन्मभर मनोदेवतेस चैन पडूं देणार नाही असे जाणूनच कोणी विद्वान् सुधारणेकरितां ख्रिस्ती होत नाही

“ हिंदूस इतकी विद्या दिली, सुविचार शिकविले, इतक्या व्यावहारिक फायद्यांनीं मांह पाडिला, व जेवढे हिंदु चालीचे तेवढे निंद्य त्याज्य, नीच, अशी प्रमाणांनीं, अनुभवांनीं व इतर सर्व प्रकारांनीं स्फूर्ति करून दिली, तथापि त्यांस ते हिंदुत्व हवेच असते, ख्रिस्तीत नकोच असते—हे पाहून मिशनरींस व इतर युरोपीयांस फारच आश्चर्य वाटते. त्यांस यातील गूढ समजत नाही व ते तुम्हीं सुधारकांनीं

ओळखले नाही. तुमच्या तें कोठून लक्षांत येणार ? तुह्यांस युरोपीयांकडून मूळ प्रेरणा आली पाहिजे । ”

३६. इतकें बोलून रामचंद्रपंत थांबले, व मी कांहीं जबाब देईन असें वाटून ते मजकडे क्षणभर पहात राहिले. सुधारक व ख्रिस्ती मिशनरी यांमध्ये काय भेद आहे; या गोष्टीचा मी पूर्वी कधींच विचार केलेला नव्हता. त्यामुळे आम्ही सुधारक ख्रिस्ती लोकांचे पढीत-मूर्ख शिष्य आहो, हा आक्षेप कसा दूर करावा हें मला सुचेना. शिवाय, मी आपल्या बुद्धीच्या कसोटीचा जेव्हां उपयोग करून पाहूं लागलों, तेव्हां मला खरोखरच भासलें कीं हिंदु लोक ख्रिस्ती झाले तर सुधारकांचा बराच कार्यभाग आटपल्यासारखें होईल. मग कोणत्या सुधारणा तरी शिल्लक उरणार ? ऐहिक उन्नतीस आवश्यक अशा कोणत्याच शिल्लक राहणार नाहींत हें निर्विवाद आहे. युरोपीय लोक सुधारणेच्या कळसास गेले आहेत असें आम्ही ह्मणतो, पण त्यांची सुधारणा ख्रिस्तीधर्मापलीकडे कोठें गेली आहे ? मग सुधारकांनीं ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं कां मिळून जाऊं नये ? ख्रिस्ती झालेल्या गृहस्थास 'वाटला' असें कां ह्मणावे ? 'सुधारला' असें कां ह्मणूं नये ? कोणी 'वाटला' तर त्याबद्दल आम्हां सुधारकांस असमाधान वाटतें, व कोणी गर्भाधान केल्यावांचून प्रजोत्पत्ति केली तर त्या सुधारणेबद्दल आम्ही हर्षभरित होतो ! हा आमचा खुळेपणा तर नव्हेना ? कां आम्हीं हिंदु रहावे ? जर आमच्या पूर्वजांनीं आम्हांस दिलेल्या देणग्या—ह्मणजे, ज्ञान, धर्म, कर्म, रूढि, पोषाख वगैरे—सर्व मूर्खत्वाचे प्रकार आहेत असें आम्हींच पूर्ण विचारानें सिद्ध करितों, तर त्या पूर्वजांचे आम्ही वंशज असें ह्मणविण्यांत कोणता मोठा पुरुषार्थ आहे ? त्यापेक्षां ख्रिस्ती होऊन आपण पूर्वी हिंदु होतो याबद्दल मागमसही नाहींसा करणें हें ठीक नव्हे काय ? जर हिंदुत्वद्योतक सर्व कांहीं लांछनास्पद आहे—त्यांतील कांहींएक राहण्याचा सभव दिसत नाहीं—तर त्याचा अभिमान राखणें शुद्धबुद्धीस उचित नव्हे. या गोष्टीचा मी पूर्वी कसा विचार केला नाहीं ?

या प्रकारचे विचार व शंका माझ्या मनांत एकदम उभ्या राहिल्या; मन घाटाळून गेलें व रामचंद्रपतांस काय उत्तर देऊं तें मला

सुचेना. ही माझी स्थिति पाहून रामचंद्रपंतांस मजबदल काय वाटलें असेल तें असो मी सुधारकांचा कच्चा शिष्य आहे असें त्यांनीं अनुमान केले असावे. कारण ते जेव्हां पुढें बोलूं लागले तेव्हां त्यांचा आवेश वाढलेला दिसला. आपलें पूर्वीचें बोलणें माझ्या मनावर बरेंच चांगलें विवले, असें वाटूनच त्यांस आवेश चढला असावा. ही कल्पना मनांत येऊन मी बराच खजील झालों.

भाग ८ वा.

माझा सुधारकपणा हळूहळू गळूं लागला.

३७. “ मनुष्यास जशी ईश्वरानें बुद्धि दिली आहे, तशाच अनेक मनोवृत्ति दिल्या आहेत. या मनोवृत्तींपैकी कांहीं फार उत्कृष्ट व श्रेष्ठ आहेत व त्या जितक्या प्रवळपणें उत्पन्न होतील तितक्या चांगल्या, असें जाणून सर्व सदाचारप्रवर्तकांनीं त्यांस उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जीं राष्ट्रे फार प्राचीन काळापासून ऊर्जित देशसं येऊन सन्मार्गास लागलीं आहेत, त्यांमध्ये या श्रेष्ठ मनोवृत्तींस उपजतबुद्धीप्रमाणें मोठें बळ आलेले आहे. व व्यक्तींच्या व कुटुंबांच्या वर्तनावर बुद्धीपेक्षांही त्यांचें वर्चस्व अधिक झालें आहे. असें तें वर्चस्व असणें समाजास हितकारक आहे, हें सर्व दूरदर्शी थोर पुरुषांनीं जाणून तें कायमचें करण्याकरितां, धर्म, रूढि, उपदेश, इत्यादिकांच्या द्वारे त्यांस महत्त्व आणिलें आहे. हिंदुधर्म काय किंवा ख्रिस्तीधर्म काय, त्याचा पाया बुद्धीवर रचलेला नाही, श्रेष्ठ मनोवृत्तींवर किंवा सद्-वासनांवर रचलेला आहे. प्रेम, बहुमान, श्रद्धा, औदार्य, नम्रता, उपकार, कृतज्ञता, वगैरे या त्या श्रेष्ठ मनोवृत्ति होत. या मनोवृत्ति आचरणांत प्रकट केल्यानें मनुष्य थोरवीस चढतो; केवळ बुद्धिवैभवानें चढत नाही. या मनोवृत्ति ह्मणजे जिवाच्या राण्या होत, त्यांचा अंमल उत्तम प्रकारें चालावा, त्या बलाब्य व्हाव्या, त्यांच्या समाधानाचे व विजयाचे प्रसंग वरचेवर यावे,

इत्यादि कार्याकरितां बुद्धि आहे कारभान्याचें काम तिजकडे आहे. मनोवृत्तींस पदच्युत करून, बुद्धि जर त्यांचें राज्य बळकावील, तर मनुष्याच्या सर्व थोरवीचा नाश झाला—तो केवळ यंत्र बनला—असें समजावें.

३८. “ ख्रिस्ती गृहस्थास ख्रिस्ती राहण्याचें व हिंदूस हिंदु राहण्याचें जें इष्ट वाटतें, त्याचें कारण हें कीं आयुष्याच्या एकंदर अवधींत श्रेष्ठ मनोवृत्तींच्या समाधानाचे व विजयाचे प्रसंग स्वधर्माच्या अव्याहत पालनानें जितके येतात, तितके धर्मांतरानें किंवा धर्माविषयीं उदासीन राहिल्यानें येत नाहींत. जे लोक धर्मांतर करितात त्यांमध्ये या श्रेष्ठ मनोवृत्तींची दुर्बळता किंवा न्यूनता असते असें बहुधा समजावें. मनुष्याच्या शाश्वत सुखास द्रव्यादि बाह्य साधनें प्रत्यक्षपणें उपयोगी पडत नाहींत; द्रव्यादि साधनांनीं मनोवृत्तींचें समाधान करायाचें; त्यापासून खरें सुख होतें मनोवृत्तींच्या असमाधानापासून खरें दुःख होतें याकरितां श्रेष्ठ मनोवृत्तींचें साम्राज्य स्थापन करण्यांत बुद्धीचे सर्व प्रयत्न असणें हें सदाचाराचें तत्त्व आहे. वर्तनाच्या नियमनांत केवळ बुद्धीचा उपयोग करू लागलें तर फार दुष्ट परिणाम होतील यांत संशय नाहीं.

३९. “ तुम्ही सुधारक मंडळी बुद्धीस फार मान देतां. तुम्हांस वाटतें बुद्धीचे पलीकडे कांहीं नाहीं, परंतु तुमच्याही आचरणांत बुद्धि गौण आहे हें तुमच्या लक्षांत येत नाहीं; तुम्हीं बुद्धीस पूर्ण महत्त्व दिलें तर तुम्ही बाकीच्या अज्ञ समाजाची फिकीर करणार नाहीं. तुम्हांस जे लोक उत्कृष्ट दिसतील त्यांसारखे तुम्ही एकदम होऊन जाल. समजा कीं ख्रिस्ती तत्त्ववेत्ते, मिल, स्पेन्सर वगैरे, तुम्हांस सर्वमान्य दिसतात, तर त्यांसारखे तुम्ही व्हाल. तुम्हांस आईवापांनीं हिंदुस्थानांत जन्म दिला; परंतु तेवढ्या त्या जन्मकालाच्या उपाधीकरितां तुम्ही आपणांस जन्मभर हिंदु ह्यणविणार नाहीं स्पेन्सर जसा सर्व जगाच्या उदयाची मीमांसा करीत आहे, तशी तुम्ही करूं लागाल; तुम्हांस हिंदुस्थान, चीन, जपान, अमेरिका व इंग्लंड, सर्व देश सारखेच भासतील. परंतु तुम्हां सुधारकांवरही मनोवृत्तींचा अंमल आहे, व तुमची बुद्धि त्या मनोवृत्तींची अकित झाली आहे, ह्यणून तुम्ही हिंदुसमाजाची सुधारणा पाहिजे असें घोषित वसलां

आहां. हिंदुसमाजाविषयीं तुह्यांत विशेष प्रेम आहे, त्यावर उपकार करावा हें तुह्यांस अवश्य दिसत आहे, हिंदूंचा उदय पाहण्यांत तुह्यांस अभिमान वाटत आहे, व त्यांच्या हिताकरितां तुह्मी नुकसान सोसण्यास व निराशा अनुभवण्यास तयार दिसतां. तेव्हां तुमच्या आचरणावर देखील मनोवृत्तीचा पगडा बसलेला आहे. परंतु प्रेम, परोपकार, अभिमान वगैरे मनोवृत्ति जशा तुह्मी सामान्य समाजाच्या हिताच्या दृष्टीनें प्रबळ होऊं देतां, तशाच त्या स्वकुटुंबाच्या दृष्टीनें तुह्मी प्रबळ होऊं दिल्या ह्मणजे तुह्मी आह्मां जुनाट मडळींत येऊन पडलांच असें समजा. तुमच्या मनोवृत्ति फार विस्तृत झाल्यामुळे त्यांमध्ये जोर उरलेला नाही. तोच त्यांचा विस्तार आकुचित होतांच त्यांना जोर येईल सर्व राष्ट्रांचें ज्यांत हित आहे असे प्रसंग थोडे यावयाचे, व त्यावेळीं मात्र तुमच्या मनोवृत्ति थोड्याशा उच्चृसित व्हावयाच्या; बाकी, कुटुंबास आनंद आहे, जातीचें हित आहे, ग्रामस्थांचा समाज उत्सवयुक्त आहे, असें पाहत असतां तुह्मी परकीयांप्रमाणें उदासीन राहतां किंवा देशाच्या नुकसानाची कांहीं भलतीच कल्पना मनांत आणून दुःखी कष्टी होतां. दसरा, दिवाळी, पाडवा वगैरे सण व इतर उत्सवाचे दिवस आले ह्मणजे इतरांची आनंदवृत्ति पाहूनच कीं काय, तुह्मी मंद, निरुत्साह आणि दुर्मुखलेले दिसतां हे सण कशाचे, यांत काय आहे ? असें तुह्यांस वाटतें. तुमच्या मनोवृत्तीचें कांहीं कल्या उत्थापन होत नाही. परंतु सिमल्याच्या कायदेकौन्सलांत सर्व हिंदूस दुःख होईल असें एखादें तुमच्या दृष्टीनें देशहिताचें बिल निघालें कीं तो तुमचा महोत्सवाचा दिवस होतो, तुमचा आनंद गगनांत भावत नाही ! याप्रमाणें आधुनिक शिक्षणानें तुमच्या मनोवृत्तीचा जो पूर्ण विपर्यास झाला आहे त्याचें नांव सुधारणा असें मी समजतो मोठ्या थोरल्या तळ्यांत दोन थेंब तेल टाकावें, मग त्याचा जितका पातळ थर पाण्यावर पसरेल, तेवढा परोपकाराचा पातळ थर तुह्मी हिंदूसमाजावर पसरून दिल्या आहे, व त्यानें हिंदुसमाजाचें अगणित हित कां होत नाही ह्मणून तुह्मी चकित होत आहां, निराश होत आहां, संतापून जात आहां ! तुमच्या या अविचाराचें आह्मांस आश्चर्य

वाटते. हा लोकसुधारणेचा मार्ग नव्हे उत्कृष्ट मनोवृत्तीस प्रथम कुटुंबांत परिपक्व दर्शस आणिलें पाहिजे, व ज्याप्रमाणें अर्गी कर्तृत्व असेल त्याप्रमाणेंच त्यांचा फैलाव केला पाहिजे घरांत अधेर असतांही विलायती कागडी कंदिलांत आपल्या ज्ञानाची पंती ठेवून सर्व देशभर प्रकाश पाडण्याकरितां ती आकाशदिव्याप्रमाणें उंच उभारणारे लोक ह्मटले ह्मणजे सुधारक, अशी माझी समजूत आहे. आह्मां जुनाट कुटुंब-वत्सल माणसांचें वर्तन व विचार याहून फार निराळ्या प्रकारचें आहेत ते घरोघर दृष्टीस पडतील; परंतु त्यांचा आह्मी बोभाटा करीत नाहीं; त्यांकरितां मानपत्रें मागत नाहीं; कर्तव्य तें कर्तव्य, त्याची पूर्णता आचरणांत आहे, असें जाणून स्तब्ध राहतों, ह्मणून तुह्मांस वाटतें आह्मी निद्रित आहों परंतु आमचीं अंतःकरणें तुह्मांहून फारच सोज्वळ आहेत, असें तुह्मी जाणा. हिंदुधर्माचें सर्व बळ त्या अंतःकरणांत सांठविलेलें आहे तुमच्या व आमच्या आचरणांतील भेद एक प्रत्यक्ष उदाहरण घेतल्यानें स्पष्ट होईल. असें उदाहरण पुऱ्या अनुभवानें घ्यावयाचें ह्मटलें ह्मणजे स्वतःचेंच घेतलें पाहिजे; ह्मणून मी आपला स्वतःचा थोडासा वृत्तांत सांगतों.

४०. “ मी जेव्हा वयांत आलों तेव्हां आपल्या मातापितरांची बुद्धि, मते, योग्यता वगैरे विचाराच्या काढ्यांत तोंडून पाहिलीं नाहींत त्यांस मान द्यावा किंवा त्यांचा अपमान करावा हें अशा-प्रकारें मीं ठरविलें नाहीं मला जन्म दिल्यापासून स्वर्गवासी होई-पर्यंत माझ्या मातापितरांनींही अशा रीतीनें माझी योग्यता केव्हांही ठरविली नाहीं परस्परांची योग्यता मनांत न आणितां, मातापितरांनीं मला पूर्ण प्रेमानें वागविलें; मींही प्रेमानें, पूज्यबुद्धीनें, नम्रतापूर्वक, कृतज्ञता नित्य मनात वाळगून, त्यांशीं योग्य वर्तन केलें. त्यांची आज्ञा मी सर्वदा पाळीत होतों ते सांगत तें करण्यात कधीं माझे नुकसान होत असे, कधीं मला आपलीं मते व आपले अनुभव गुंडाळून ठेवावे लागत, कधीं कधीं फार दुःख व खेद होत असे. तथापि त्यांची आज्ञा मीं मोडली नाहीं. कारण, केव्हा केव्हां ते सांगत त्यांत आपलें अखेरीस हितच आहे अशी माझी श्रद्धा असे; व केव्हां केव्हां त्यास असतुष्ट ठेवून दुःख देण्यापेक्षां आपणच

असतुष्ट होऊन दुःख, नुकसान वगैरे सोसावे हें मला उचित दिसे. याप्रमाणें पितृसुखार्थ स्वहितास पराङ्मुख होण्यांत मनास विनय व थोरवी येते. हें एक प्रकारचें औदार्य आहे. आपलें प्रेम व आपली भक्ति प्रकट करण्याचे हेच प्रसंग आहेत. आपलें निश्चयार्थे वळ कसोटीस लावण्यास या अशा उत्कृष्ट सधीच साधल्या पाहिजेत.

“ याप्रमाणें मी आपल्या श्रेष्ठ मनोवृत्तींच्या स्वाधीन होत होतो, व तात्कालिक दुःख विसरल्यावर मागाहून माझे मनास व मनोदेवतेस हर्ष व समाधान होत होतें. व ते ते प्रसंग आठविले असतां अद्यापिही हर्ष होतो; अद्यापि कृतार्थता वाटते; व मनोदेवतेचें समाधान आमरणांत कायम राहिल असा निश्चय होतो.

“ माझ्या वडलांनीं मला ज्या प्रेमपाशांत गोंविलें, तशाच प्रेमपाशांत त्यांच्या वडलांनीं त्यांस गोंविलें होतें. कुटुंबांतील इतर माणसांनींही असेच प्रेमबंधन मला घातलें आहे, व त्याचीही परंपरा पूर्वीच्या अनेक पिढ्यांपासून चालत आलेली आहे. ज्या श्रेष्ठ मनोवृत्ति कुटुंबांतील जिवत माणसांशीं अमुक एक प्रकारें वागल्यानें समाधान पावतात, त्याच पूर्वजांच्या संबधानें आपण जें वर्तन ठेवूं त्यानेंही समाधान पावतात. माझ्या एका कुटुंबास जी गोष्ट लागू आहे तीच ज्ञातींतील किंवा देशांतील सर्व कुटुंबांस लागू आहे. कोणाशीं कांहीं संबंध नसून मी आकाशांतून एकदम पृथ्वीवर उतरलों असतो, तर मीं कसें वर्तन केले असतें तें सांगतां येत नाही; परंतु मी तसा जगांत आलेलों नाहीं. माझे शरीर, माझी प्रकृति, माझा स्वभाव, माझ्या अगची कर्तवगारी—हीं सर्व मला पूर्वजांकडून आलेलीं आहेत. ते जोंवर स्मरणांत आहेत, त्यांचीं कृत्ये जोंवर या त्यांच्या देशांत दिसत आहेत, त्यांची भाषा व त्याचे विचार जोंवर मला पिढी-परंपरेनें प्राप्त होत आहेत, तोंवर त्याशीं संबंध तोडण्यांत मला परम दुःख आहे. ज्या माझ्या आचरणानें त्यांचा अपमान होईल, त्यांच्या कीर्तीस कलंक लागेल, त्यांची थोर कृत्ये विसरलीं जातील, त्यांच्या व माझ्यामध्ये साम्य नाहीसें होईल, तें आचरण मी निंद्य समजतो. त्या आचरणानें माझ्या बुद्धीस कितीही समाधान

झाले, तथापि माझ्या श्रेष्ठ मनोवृत्ति दुखावतील, व म्हणूनच मी पतित होईन. याकरितां मी हिंदूच नव्हे, तर ब्राह्मण राहण्यास इच्छितों माझ्या वडलांपासून तों अगदीं पाहिल्या पूर्वजापर्यंत जे पुरुष होऊन गेले त्यांच्या बहुमानार्थ नम्रपणें व उदारपणें मी स्वहितत्यागास तयार झालेलों आहे, असेंच तुम्ही समाजांना ! हिंदु राहण्यांत हिंदुलोक कायतीं दुःखें सोसतात, कांहीं विलक्षण अनीति तर करीत नाहीत ना ? या दुःखांचें पारडें हलकें करणारें त्यांमध्ये समाधान आहे व तें समाधान श्रेष्ठ मनोवृत्तींचें किंवा मनोदेवतेंचें होय प्रत्येक हिंदूस आपल्या आचरणाची याप्रमाणें मीमांसा करितां येणार नाही हें खरें; तथापि त्याच्या अंतःकरणाची स्थिति या प्रकारची असते यांत सदेह नाही. हीच गोष्ट ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे सर्वास लागू आहे. केवळ दुःखनिवारणार्थ धर्मांतर करणारे फार थोडे, व ते समाजाच्या वरिष्ठ वर्गांत बहुधा सांपडत नाहीत. धर्मसंरक्षणार्थ दुःखें सोसणें, किंबहुना प्राणहानि करून घेणें, यांतच पुष्कळांस सार्थक्य वाटतें; व त्याचें कारण त्यांच्या बुद्धीची दुर्बलता नव्हे, तर त्यांच्या श्रेष्ठ मनोवृत्तींचें प्राबल्य होय मी जर हिंदुत्व किंवा ब्राह्मण्य सोडलें तर मला जगांत कोणी उरलें नाही असें मला वाटेल. माझी स्थिति मला एकांत कोठडींत कोंडलेल्या कैद्याप्रमाणें दुःसह होईल. मजविषयीं परधर्मीयांस जरी अनुकंपा वाटली तरी ती हक्काची नव्हे, तर दारच्या भिकान्यास भिक्षा घालावी त्या प्रकारची असणार. थोर मनाच्या माणसास ती विषतुल्य होय; सामान्य जनांसही ती लाजिरवाणी होय. याकरितांच आधुनिक विद्वान् कितीही पाखंडी झाले, कितीही धर्माज्ञा मोडण्यास तयार झाले, तथापि जातिबाह्य होण्यास किंवा हिंदुत्व गमावण्यास तयार नसतात. कारण, तें एक गमाविल्यास आपल्या बांधवांकडून साहजिकपणें व हक्कानें मिळणारें प्रेम, अनुकंपा, बहुमान, वगैरे हीं गमाविलीं पाहिजेत, व भिक्षेनें आणि आर्जवानें आपलें महत्त्व राखिलें पाहिजे. तुम्हां सुधारकांचें हिंदु राहून हिंदुधर्माचें गुप्तपणें उल्लंघन करण्याचें कारण हेंच होय.

“ आपल्या मनोवृत्तीच्या समाधानासाठीं आपलें व्यावहारिक नु-

कसान करून घ्यावे काय ? या प्रश्नाचा तुम्ही पाहिजे तेवढा उहापोह करा; व्यक्तिमात्र ते करून घेण्यास तयार आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. वडलांच्या पश्चात् त्यांच्या आज्ञेचा भंग न व्हावा म्हणून, कोणी एखादा थोर गृहस्थ आपल्या गैरइमानी निरुद्योगी दूरच्या अज्ञास घरांत बालगतो; कोणी आपल्या दुराचारी बधूच्या वर्तनाकडे दुर्लक्ष करून त्यास संभाळून घेतो; कोणी अश्रद्धापूर्वक ब्राह्मणभोजनादि वार्षिक धर्मकृत्ये करितो, किंवा जातिभ्रष्ट झाल्याने कुटुंबाची थोरवी जाईल म्हणून एखाद्या सुसाध्य सुधारणेपासून निवृत्त होतो; अशीं हीं उदाहरणे तुमच्या पाहण्यांत पुष्कळ आलीं असतील. त्यांचें इंगित काय ते पाहू लागल्यास, असें दिसून येते कीं मातापितराचा किंवा पूर्वजांचा संबंध ते मेल्याने तुटत नाही, अशी मनोदेवतेची साक्ष असते; व त्यांच्या बहुमानार्थ आपले विचार एकीकडे ठेवून व होईल ते दुःख आणि नुकसान सोसून, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तन करावे त्यावेळीं मात्र मनोदेवतेचें समाधान होते. असें वर्तन करणारास तुम्ही भूर्ख म्हणा, त्याची निंदा करा, पाहिजे ते करा; तुम्ही जें दुःख द्याल तें आधींच हिशेबांत धरून पूर्वजांच्या आज्ञा पाळण्याचा त्याचा निश्चय झालेला असतो. त्याप्रमाणेच समाजाच्या सामान्य पूर्वजांच्या आज्ञा रुढीच्या नावानें प्रसिद्ध असतात; व त्यांचें पालन करण्याकरितां प्रसंग पडल्यास समजातील व्यक्ति दुःख आणि नुकसान सोसण्यास तयार असतात. यास तुम्ही भूर्खपणा म्हणता, खुशाल म्हणा. तुमच्या म्हणण्यामुळे ज्यांस पूर्वजांचा बहुमान राखणे आहे ते स्वकर्तव्य सोडीत नाहीत

४१ “या सर्व कारणांमुळे हिंदुधर्माचा नाश होईल असें मला वाटत नाही. त्याचें सावकाशपणे रूपांतर होत जाईल हें खरें. परंतु त्या रूपांतरांत एक गोष्ट अवश्य दिसून येईल, ती ही कीं जुने व नवे यांतील संबंध तुटणार नाही. जुन्यांतूनच नवे निघेल; ते असें कीं त्यामुळे पूर्वजांबद्दलचा बहुमान कमी होणार नाही; त्यांचे अनुभव फुकट जाणार नाहीत; त्यांबरोबर आपलेही महत्त्व वाढेल व आपल्या श्रेष्ठ मनोवृत्तीचें प्राबल्य कायम राहील. अशा प्रकारची

सुधारणा करणारे तुम्ही सुधारक लोक नव्हेत व तुमच्या हातून / आमची सुधारणा अद्यापि झालीही नाही. हिंदुधर्माचे जे थोडे रूपांतर चालले आहे ते समाजातील हिंदुधर्माभिमानी लोकांनी जुन्याच पद्धतीने विचार केल्यामुळे झालेले आहे. तात्पर्य हे की मनुष्याच्या स्वभावांतील श्रेष्ठ मनोवृत्तींचा तुम्ही विचार करित नाही, त्या मनोवृत्तींच्या समाधानाकरितां मनुष्य किती दुःखे व किती नुकसान सोशील हे तुमच्या लक्षांत येत नाही, व त्यामुळे तुम्हांस धर्मपालन करणारे लोक, मठ, मूर्ख, हेकट, आळशी, असे दिसतात धर्माचरणाच्या संबंधाने मनुष्यमात्रांचा स्वभाव आमच्या पूर्वजांनी तुम्हांपेक्षा फार चांगला ओळखला होता—

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

हे तत्त्व त्यांनी जेव्हां ठरविले त्यावेळेपासून आतांपर्यंत कोणीही सुशील सुविचारी हिंदूने त्याचे उल्लंघन केलेले नाही; व अडाणी लोकही नकळत त्याचे पालन करित आहेत, व पुढेही करितील अशी मला खात्री आहे. ख्रिस्ती, मुसलमान व इतर परधर्मीय लोकही या तत्वाचे पूर्णपणे पालन करित आहेत तुम्ही त्याचे पालन करित नाही याचे कारण परकीय राज्यकर्त्यांनी तुम्हांस जे शिक्षण दिले आहे ते अर्धवट व एककल्ली दिले आहे, व आम्हां स्वदेशीयांकडून जे योग्य शिक्षण तुम्हांस मिळायचे त्याची तुम्हांस पर्वा नाही. तुमची स्थिति त्रिशंकूप्रमाणे झाली आहे व तुमच्या अल्पदृष्टीने तीच तुम्हांस स्पृहणीय वाटत आहे. याचे आम्हांस आश्चर्य वाटते.

४२. “ असे समजा की हिंदुस्थानच्या एका मोठ्या प्रांतांत वेदांती या जातीचे लोक राहत आहेत त्यांचा धर्म किंवा नीति आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रांस अनुसरून सर्वतोपरि पूर्णत्वास आलेली आहे. त्यांची धर्माची, नीतीची व वेदांताची मते तुमच्या हक्सले, टिंडाल, स्पेन्सर, मिल वगैरे इंग्लिश तत्त्ववेत्त्यांस पूर्णपणे मान्य आहेत; व त्याप्रमाणे त्यांचे अभिप्रायही प्रसिद्ध झालेले आहेत. ख्रिस्तीधर्माहून वेदांती धर्म श्रेष्ठ, असे कोणीही समजस माणूस कबूल करील अशी त्या वेदांती जातीच्या लोकाची योग्य समजूत आहे; व त्या समजूतीने त्यांचे मिशनरी अथवा धर्मप्रसारक लोक इंग्लंडात जाऊन

व्याख्यानें वगैरे देत आहेत ख्रिस्तीधर्मातील अनेक दोषांमुळे ख्रिस्ताच्या मृत्यूपासून आतापर्यंत किती प्राणहानि झाली, शास्त्रप्रगतीस किती विघ्ने आलीं, लोकांची अज्ञानावस्था जाण्यास केवढा काळ लागला, व हल्लींही ख्रिस्तीधर्मांत किती न्यूनता आहेत, या सर्व गोष्टी हे वेदांती धर्मप्रसारक इंग्लिश लोकांच्या समांतून मोठ्या आवेशानें सागत आहेत. या अशा धर्मप्रसारकांच्या प्रयत्नांमुळे किती इंग्लिश लोक 'आह्मी ख्रिस्तीधर्म सोडून वेदाती होणार,' असा निश्चय करितील ते तुम्ही सागा बरे ? मला वाटते मनातल्या मनांत कांहीं थोडे लोक वेदाती होतील, पण आपला ख्रिस्तीपणा प्रसिद्धपणें सोडण्यास कोणी विरळाच तयार होईल इग्रजलोकाचेंही हेच ह्मणणें पडेल कीं 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।' केवळ बुद्धीच्या समाधानासाठीं आपल्या पूर्वजार्शी संबंध तोडून टाकण्यास ते लोक तर आह्मांहूनही अधिक बेराजी आहेत असें दिसून येईल. कारण त्यांमध्ये केवळ श्रेष्ठ वासनांचेंच प्राबल्य आहे असें नाही, तर राजकीय स्वातंत्र्यामुळे व अत्यंत वैभवामुळे काहीं तामसी वासनांचेंही प्राबल्य उत्पन्न झालेंलें आहे."

४३. याप्रमाणें रामचंद्रपंताचें बोलणें सपल्यावर मी बराच वेळ विचार करित स्तब्ध राहिलों. आह्मा सुधारकाच्या विचारातील त्यानीं खरी चूक दाखविली असें मला वाटूं लागलें. त्यांचें ह्मणणें मला बहुतांशीं ग्राह्य झालें व आपली सुधारकवृत्ति सोडून दिली पाहिजे असा माझा निश्चय होत चालला. आपण इतके दिवस सुधारणेचा बाणा वाळगून आतां ती सोडावी तरी कशी, आपणास मित्र काय ह्मणतील, वगैरे गोष्टी मनांत येऊन मन व्यग्र झालें; व आपण हरलों असें रामचंद्रपंतांजवळ कबूल करण्याचीही लाज वाटू लागली. तेव्हां मीं त्यास एवढेंच ह्मटलें कीं, "बाबासाहेब, आपण ह्मणता त्यात बरेंच तथ्य आहे व त्याचा विचार करणें अवश्य आहे. सुधारकांनीं हिंदुधर्माचे गुणांचा स्वतंत्रपणें विचार केला पाहिजे व हिंदूंच्या विशिष्ट मनावृत्तिही निश्चित केल्या पाहिजेत. आपण हा विषय मला इतक्या उत्तम रीतीनें समजावून दिला याबद्दल मीं आपले आभार मानावे तितके थोडे होत."

यावर रामचंद्रपंतांनी उत्तर केले, “ सुधारकांच्या विचारातील जे दोष मला दिसले ते मी स्पष्टपणे सांगितले. परंतु सुधारकांच्या मतांचे आधुनिक तरुण विद्वानांनी अविचाराने ग्रहण केल्यामुळे जे दुष्परिणाम झाले आहेत ते अद्यापि सागायाचे राहिले आहेत. घरोघर एकच स्थिति आहे; व माझे स्वतःचे घरातील स्थिति उदाहरणार्थ घेतली तरी चालण्यासारखे आहे मला दुसरे कोणतेही दुःख नाही; माझ्या मते मी सुधारले नसूनही पुष्कळ सुखी आहे, परंतु आमच्या चिरजिवांची सुधारकी माझ्या व सर्व कुटुंबाच्या सुखास कमीपणा आणीत आहे. अथवा मनुष्यास दुःखरहित शुद्ध सुख इहलोकीं कोठून मिळणार? देशाच्या व समाजाच्या सुखाकरिता खटपट करणारांनी आपण होऊन तरी आपल्या बांधवांच्या दुःखात भर पाडू नये. परंतु उद्दाम सुधारकांच्या ही गोष्ट कोठे ध्यानांत येत आहे? मी सांगितलेल्या इतर गोष्टींचा तुम्ही विचार कराल त्याबरोबर या आणखी एका गोष्टीचाही विचार तुम्ही करावा, ह्मणून मी चिरजिवांच्या वर्तनाची तुम्हास थोडीशी कल्पना देतो ”

भाग ९ वा.

शुद्ध इंग्रजी शिक्षणाचे सामाजिक दुष्परिणाम.

४४. रामचंद्रपंत ह्मणाले:—“ इंग्लिश लोक पूर्वी आह्मांस जे शिक्षण देत होते, ते आमच्याच संस्कृतादि ग्रंथांवरून देत होते. परंतु त्यांच्यातील कोणी मुत्सद्दी माणसाने पाहिले कीं जोवर संस्कृतादिकांवरून एतद्देशीयांस शिक्षण दिले जात आहे, तोपर्यंत आमची मने फाकणार नाहीत,—ह्मणजे, काय तर परधर्मीयाबद्दल, मुख्यत्वे स्त्रि-

On the 7th March 1835 Lord William Bentinck decided that
 ‘ The great object of the British Government ought to be the promotion of European Literature and Science among the Natives of India ’ two of the orientalist retired from the Committee of Public Instruction, several new members, both English and Native, were appointed and Macaulay entered upon the functions of Pre-

स्तीधर्माचे लोकांबद्दल, आमच्या मनात पूज्यबुद्धि उत्पन्न होणार नाही; आह्मी त्यांस तुच्छ गणूं व त्यायोगें त्यांच्या राज्याची बळकटी अलबत कमी होणार जोंवर स्वधर्माचा आवेश लोकांत आहे, तोंवर राजकीय स्वातंत्र्याची त्यांमध्ये हौस उरणारच, व तिजमुळें देशांत क्षुल्लक कारणांवरून बडाली उत्पन्न व्हावयाची. तेव्हां हें स्वदेशी शिक्षण बंद करीत गेलें पाहिजे, व त्याचे जागीं इंग्रजी घालीत गेलें पाहिजे. हा क्रम तेव्हांपासून जो सुरू झाला तो अद्यापपावेतो चालू आहे. सर्व शिक्षण हलूहलू इंग्रजीच्या द्वारे देण्याचें अमलांत आलें आहे. देशी भाषा शिकणें तीही इंग्रजीच्या द्वारे शिकावी अशी वरिष्ठ प्रतीच्या शाळांतून सुरुवात झाली आहे. संस्कृताचा अभ्यास संपुष्टांत आणिला आहे. व सर्व मदार इंग्रजीवर आहे. इंग्रजींत लिहावें, इंग्रजींत वाचावें, इंग्रजींत बोलवें, इंग्रजींत विचार क-

sident with an energy and assiduity which in his case was an infallible proof that his work was to his mind

ता. १२ आक्टोबर १८३६ या दिवशीं मेकालेने आपल्या वडलांस पत्र लिहिले त्यांत पुढील मजकूर आहे—

Our English Schools are flourishing wonderfully We find it difficult,—indeed in some places impossible—to provide instruction for all who want it. At the town of Hooghly fourteen hundred boys are learning English. The effect of this education on the Hindoos is prodigious. No Hindoo who has received an English education ever remains sincerely attached to his religion. Some continue to profess it as a matter of policy but many profess themselves pure Deists, and some embrace Christianity. It is my firm belief that, if our plans of education are followed up, there will not be a single idolator among the respectable classes of Bengal thirty years hence. And this will be effected without any efforts to proselytise, without the smallest interference with religious liberty, merely by the natural operation of knowledge and reflection. I heartily rejoice in the prospect. ”

Macaulay's Life and Letters

मृतसद्यांचे अंतस्थ विचार कोठें शोधावे हें मार्मिक वाचकाच्या लक्षात येईलच —

विद्याधर.

रावा, इंग्रजीत सर्वच मनाचे व्यापार होऊं लागवे, असा जो राज्यकर्त्यांचा हेतु होता तो त्यांनीं सिद्धीस नेला आहे. अशा भाषाविषयक पारतंत्र्याच्या स्थितीतून आह्मी थोडे तरी सुटयास पाहूं लागलों, तर त्यास ते विघ्न करितात, हरएक प्रकारच्या अडचणी आणितात व आमचें कांहीं चालत नाही. हा क्रम जेव्हां त्यांनीं प्रथम सुरू केला तेव्हांपासूनच ते गोड गोड बोलून, आपल्या भाषेची उत्कृष्ट स्थिति दाखवून, आपल्या ज्ञानाची महती गाऊन, आम्हांस भुरळ पाडीत आले आहेत; व जें अन्य हेतूनीं केले त्यास परम परोपकाराचें स्वरूप देण्यांत त्यांनीं आतांपर्यंत कधींही चूक केलेली नाही. इकडे आमच्यापैकी ज्यांस इंग्रजीत वाचा फुटली, तेच आमच्या तर्फेनें मुखत्यार बनले व राज्यकर्त्यांस संतोष होईल अशा तऱ्हेनें त्यांच्या कृत्यांचें मंडन करू लागले. इंग्लिश लोकांच्या उपकारांची याद सांगण्याचा समांमध्ये वारवार प्रसंग येतो, तेव्हां पहिला उपकार इंग्रजी विद्यादानाचा, असें म्हणण्याचा अद्यापिही प्रघात सुरू आहे. या प्रघातानें राज्यकर्ते खुप होत असतील यांत शंका नाही, व आरंभिलेले कारस्थान पुष्कळ अशीं सिद्धीस गेले हें पाहून त्यांस समाधानही वाटत असेल. परंतु या सर्वस्वी इंग्रजी शिक्षणाचे कांहीं परिणाम राजकीय दृष्ट्या प्रतिकूल होत आहेत, असें राज्यकर्त्यांसच अलीकडे वाटू लागले आहे, व तेवढे सुधारून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू आहे तथापि सामाजिक दृष्ट्या जे परिणाम घडत आहेत ते परकीयांस इतके अनुकूल वाटत आहेत, कीं सर्व शिक्षण इंग्रजीत देण्याची त्यांची इच्छा कदापि कमी होणार नाही. कारण, हिंदुलोकांचें बळ त्यांच्या धर्मांत आहे, हें राज्यकर्ते ओळखतात; व शुद्ध इंग्रजी विद्येसारखें धर्मच्छेदास उपयोगी दुसरें शस्त्र नाही हें ते जाणतात आमचे विद्वान् लोक विद्येच्याबरोबर जें विष पितात तें जाणत नाहींत या विद्येनेच आपण बळकट होऊं हा त्यांचा ग्रह त्यांस सोडीत नाही; ते सुधारक बनतात व सुधारणा झाल्यावर मग राजकीय उत्कर्षाची मोहक आशा बाळगतात. 'धर्म जाऊं द्याहो, त्यावांचूनच सारे हक्क मिळवूं,' या श्रमेत

ते पडले आहेत, व तेल नाही तूप नाही, हातीं धुपाटणें घेऊन वसणार आहेत !

४५. "हा सर्व परिणाम कशाचा, तर सर्वस्वी इंग्रजी शिक्षणाचा असें मी ह्मणतो, व त्याचें कारण असें. इंग्रजांतून पृथ्वीवरील सर्व गोष्टींचें ज्ञान मिळते हें मला मान्य आहे. जगाचा आतांपर्यंतचा खरा, खोटा व काल्पनिक इतिहास आह्मांस वाचायास मिळतो, सर्व शास्त्रांत पारंगत होण्याचीं आह्मांस साधनें मिळतात, सर्व देशांतील धर्म, नीति, उद्योग, लोकाचार यांविषयीं तांत्रिक माहिती मिळते, व पाश्चात्य कवींच्या, कादंबरीकारांच्या आणि वक्त्यांच्या उक्ति आह्मांस वाचायास सांपडतात या सर्व गोष्टी मला कबूल आहेत; व या फायद्यांकरितां इंग्रजी भाषा अवश्य शिकावी असें मीही ह्मणतो. परंतु जेव्हा एकच एक इंग्रजी शिक्षण एतद्देशीयांस दिलें जातें तेव्हां त्यांत एक दोष अनिवार्यपणें शिरतो. तो हा कीं सर्व वस्तुस्थिति ख्रिस्ती डोळ्यांनीं पाहिल्यासारखें होतें; व ख्रिस्त्यांप्रमाणेंच आह्मी न कळत विचार करूं लागतो. जगांतील इतर धर्माविषयीं ख्रिस्ती ग्रंथकारांचीं मते विद्वान् लोक ग्रहण करितात यांत नवल तें काय ? स्वतःच्या धर्माविषयींही त्यांचींच मते विद्वानांच्या मनांवर विंबतात. आता परधर्मीय लोक कितीही समजस असले तरी त्यांस दुसऱ्यांच्या धर्माबद्दल बहुमान असणें अशक्य आहे; उलट, जितका स्वधर्माचा अभिमान असेल तितका अन्य धर्माबद्दल तिरस्कार त्यांमध्ये वागणें स्वाभाविक आहे. हीच गोष्ट चाली, रीति, पेहेराव, भाषा, इतिहास, या सर्वांसंबंधानें खरी आहे. ज्याविषयीं आपणांस आपलेपणा वाटते, त्याचा विचार करितांना आपल्या विचारांशीं अनुकूल मनोवृत्तींचा मिलाफ होऊन दोष अस्पष्ट होऊ लागतात व गुण स्पष्टतर होतात. परंतु ज्याविषयीं आपणांस आपलेपणा वाटत नाही त्याचा विचार करतांना मनाची उलट स्थिति होते.

ख्रिस्ती लोकांचीं पुस्तके लहानाचा मोठा होईपर्यंत व पुढें आयुष्यभर वाचल्यामुळे ख्रिस्तीलोकांचे गुण विद्वानांच्या मनांत भरतात, त्यांचे दोष अस्पष्ट होत जातात, त्यांविषयीं बहुमान उत्पन्न होतो, त्यांच्या रितीभातींचें ज्ञान झाल्यानें त्यांच्या कवींचें

रहस्य कळून आनंद होतो. या सर्व गोष्टी उत्तम आहेत; त्या लोकां-
बद्दल आमचे चांगले मत असणे हे योग्य आहे. परंतु हिंदूंच्यासंब-
धाने बरे मत व्हावे असें ख्रिस्तीलोकांस कांहींच सांपडलेले नाही,
ही एक ध्यानांत ठेवण्यासारखी, काहीं अंशी आश्चर्याची, गोष्ट
आहे. त्यामुळे दयेने त्यांनीं आह्मांबद्दल कोठे कांहीं चांगले ह्मट-
लेले आढळेल, परंतु सत्य सांगण्याचा जेथे त्यांचा बाणा असतो
तेथे त्यांनीं हिंदूविषयी चांगले उद्गार काढले आहेत असें आढळणार
नाहीं. त्यांचे आह्मी जेवढे अनुकरण करतो तेवढे मात्र बरे असें
त्यांस म्हणावे लागते. तुह्मांआह्मांस व्यवहारांत जो क्षुल्लक
दोष दिसतो तो त्यांच्या डोळ्यांस पर्वताएवढा दिसतो. त्याच्या स्थू-
लत्वापुढे कांहीं गुण असल्यास तो लोपून जातो. उलट, तुह्मांआह्मांस
ख्रिस्ती गृहस्थांच्या वर्तनांत जो विलक्षण दोष किंवा अन्याय वाटतो,
तो त्यांच्या दृष्टीस अगदीं क्षुद्र वाटतो, व त्याचा आह्मी वभ्रा के-
ल्यास आह्मीच असमंजस ठरतो. सारांश हा कीं ख्रिस्ती लोकांचे
वाङ्मय सदोदित डोळ्यांपुढे असल्यानें,—जेवढे हिंदु तेवढे निंद्य, ति-
रस्कार्य, त्याज्य असें पुनः पुनः वाचीत गेल्यानें,—दोष तेवढे नित्य
नित्य विशेष स्पष्ट झाल्यानें,—गुण तेवढे सर्वदा मार्गे पडल्यानें,—स्वतः-
च्या श्रेष्ठ वासना निरंतर निद्रित राहिल्यानें—आमचे सुशिक्षित लोक-
ही ख्रिस्त्यांप्रमाणेंच विचार करूं लागतात, त्यांची नजर ख्रिस्त्यां-
सारखीच बनते; त्यांस आपला धर्म, रितीभाती, पोषाख, भाषा, कु-
टुंब, पूर्वज—सर्व तिरस्कार्य व त्याज्य वाटतात. त्यामुळे सुशिक्षित
लोक जेवढे ख्रिस्त्यांचे अनुकरण करितात तेवढेच कायते त्यांस स्व-
तःची प्रौढी मिरविण्यास कारण राहते. ही स्थिति मी सामान्य-
त्वाने वर्णन केली; तिचा तुम्हास सर्वत्र प्रत्यय येईल. एकच
एक इंग्रजी शिक्षणाचा हा परिणाम होय. यामुळे विद्वानांच्या
श्रेष्ठ वासना मृतप्राय झाल्या आहेत. ख्रिस्ती होण्याचे धैर्य-
नाहीं, व स्वधर्माभिमाना राहण्याचे रुचत नाही. त्यामुळे सर्व
लौकिक व्यवहारात विद्वान् लोक दुबळे, आळशी, आवेशहीन,
असाध्याच्या साध्यतेकरिता खटपट करणारे, व अखेरीस अपय-
शाने निराश होऊन शुद्ध स्वाहितास लागणारे, असे दिसतात.

जर विद्वान् लोक आपलें ख्रिस्ती शिक्षण विसरून आपल्याच बुद्धीन निःपक्षपातानें हिंदु संस्थांचा विचार करितील तर त्यांस दुसरें एक नवें जगच सांपडेल असें मला वाटतें.”

भाग १० वा.

एका सुधारकबहादराची हकीकत ऐकून मी चकित झालों.

४६. “ असो. मी तुह्यांस जें सागणार होतों तें एकीकडेच राहिलें, व त्याची ही प्रस्तावना लांबत लांबत फारच लांबली. परंतु या प्रस्तावनेमुळें मी सागणार तें चांगलें स्पष्ट होईल. इतर लोकांप्रमाणें मीं आमचे चिरंजिवांस सांप्रतच्या पद्धतीनें इंग्रजी विद्या प्राप्त करून दिली. मला पूर्वींचा अनुभव असता तर मीं ही पद्धति सोडून निराळ्या पद्धतीनें शिक्षण दिलें असतें. मला तितकी पैशाची अनुकूलता होती. परंतु मी अंधपरंपरेस लागलों व पुष्कळ पैसा खर्च करून अखेरीस अत्यंत दोषयुक्त असें शिक्षण मुलास देऊन बसलों. शारीरिक शिक्षणाकरितां क्रिकेटचें सामान, बूट, पोषाख वगैरेमध्ये माझा बराच पैसा खर्च झाला, त्याचें फळ चिरंजिवांची मुद्रा पाहूनच लक्षांत येतें. विद्याभ्यासाकरितां अनेक पुस्तकें घेतलीं, त्याचें फळ चिरंजिवांचें वर्तन व विचार पाहून ध्यानात येतें. मला ही जी ठेंच लागली तशी अनेकांस लागत आहे, परंतु पारतंत्र्यामुळें, दारिद्र्यामुळें व पोटाच्या उद्योगांत गुंतून राहिल्यामुळें, कोणास काहीं उपाय सुचेनासा झाला आहे व दिवसेंदिवस इंग्रजी विद्येचे दुष्परिणाम वाढतच चालले आहेत. तथापि लोकांच्या मनास लवकरच मला भक्कम धक्का बसून ते सावध होऊन सुमार्गास लागतील अशीं चिन्हें हल्लीं बरींच दिसूं लागलीं आहेत.

“ आमचे चिरंजीव बी ए.ची परीक्षा पास होऊन घरीं आले तों त्यास आम्ही कुटुंबातील सर्व माणसें तुच्छ दिसूं लागलों.

जानेवारीचा महिना होता व थंडी कडक पडत होती, तेव्हां चिरंजिवांनीं आम्हास सांगितलें कीं तुमच्या भोळसटांच्या क्षुद्र समाधानासाठीं मी सोंवळें नेसून कुडकुडत जेवायस बसणार नाहीं. हा त्याचा निग्रह पाहून त्यांचें पान आम्ही निराळें मांडूं लागलों. एवढ्या खर्चाच्या शारीरिक शिक्षणानें एवढीशी थंडी सोसण्याचें सामर्थ्य तरण्याताळ्या पोरास येत नसेल तर तें शिक्षण व्यर्थ होय असें मी मनात समजलों. प्रथम पान निराळें होतें, पुढें तें निराळ्या खोलींत असोवें अशी चिरंजिवांनीं सूचना केली. याचें कारण शोधाअंतीं असें समजलें कीं लिंबाचे रसापेक्षां शिरका अधिक अंबट, तो कांदेलसणावर घातल्यावांचून चिरंजिवांस घास गिळत नाहीं. तसेंच इग्रजी तऱ्हेचीं लोणचीं, मुरांबे वगैरे, हीं त्यांस विशेष प्रिय झालीं होतीं. तेव्हां हे पदार्थ आमच्या देखत कशास खावे, ह्मणून आमच्या कोत्या समजुतीस मान देऊन निराळ्या खोलींत जेवणाचा प्रघात सुरू झाला. हळूहळू त्या खोलींत एक टेबल, खुर्ची व कपाट आलें, व काचेच्या वाटल्या, ग्लास, चिनीमातीचे पेले, बशा वगैरे पदार्थ जमत चालले. सुनवाईवांचून यजमानास कोणी वाढावयास जायचें नाहीं व एका मोलकरणीशिवाय कोणी झाडसारवणास जायचें नाहीं, असा चिरंजिवांचा हुकूम झाला.

“मुलाकरितां मातेनें जीं दुःखें भोगिलीं असतात व मुलावर भिस्त ठेवून ज्या अनेक आशा व मनोरथ वाळगिले असतात त्यांची कल्पना तुह्यांस नसेलच. मुलगा आपले समोर पोटभर जेवला असतां मातेस जें समाधान होतें, त्याची तुह्यांस कोठून कल्पना असणार ? मुलाचा जेवणाचा बेत हा असा एकांतांत होऊं लागल्यापासून आमच्या कुटुंबास जें दुःख होऊं लागलें तें सांगतां पुरवणार नाहीं. तिच्या मनांत नाना तऱ्हेच्या शंका येऊं लागल्या. ती चिरंजिवांशीं बोलावयास गेली असतां त्यांनीं तीस हिडीसफिडीस करावें. फारच सौम्य भाषण ह्मटलें म्हणजे “ आई, तुह्मी पहिल्या काळचीं माणसें, तुह्यांस काय कळतें आहे. तुह्मी आतां चूप बसा आणि जें जें होईल तें तें पहा. तुमचे दिवस आतां गेले—हा सुधारणेचा काळ आहे—यांत मूर्ख भोळसट बायकांचें काम नाहीं. तुह्मी काशीयात्रे-

ला कधीं निघतां ? ” चिरंजिवांचे याप्रकारचे उद्धार नित्य ऐकून, नोकरांच्या व आप्तांच्या समोर आपला उपमर्द न व्हावा ह्मणून त्या माउलीनें त्यांशीं बोलणेच सोडून दिलें. याप्रमाणें एका घरांत राहून मुलाशीं विभक्त झालेल्या आईच्या डोळ्यांस दिवसांतून किती वेळां टिपें येतात, तिचें अंतःकरण कसें फाटल्यामारखें होतें, हें तुम्ही हिंदु असाल तर तुम्हांस सहज समजेल.

“ चिरंजिवांस कालेजांतून आल्यापासून काम ना धंदा, तेव्हां ने तुमच्या सुधारक मडळीस मिळाले, कोठें नाटकवाले मडळींत जाऊन बसूं लागले, क्रिकेट, टेनिस, वगैरे क्लबांचे वर्गणीदार होतेच. त्यांचें पाऊल घरांत थोडेंच ठरे, परंतु तेवढ्या अवकाशांत कोणास नांवे ठेव, कोणास रागें भर, कोणास भलतेंच बोल, अशी त्यांची बेफाम वृत्ति दिसूं लागली, व उधळेपणासही आरंभ झाला. आमचे हातून एमेचा किंवा एलेल्वीचा अभ्यास होत नाही, असें त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें. ‘ मला विलायतेस पाठवा, मी बारिष्टरची परीक्षा हटकून पास होऊन येतो, माझी सर्व तयारी आहे, ’ असें कित्येक दिवसपर्यंत त्यांनीं बोलणें लावलें होतें परंतु मी त्यांची योग्यता ओळखली होती, व माझी इतकी ऐपत नाही असें पक्केपणीं त्यांस मी सांगितलें. त्यामुळे त्यांची तबीयत अधिकच नाराजी झाली; व स्वभाव अधिकच विथरत चालला. तेव्हां, प्रपच कळू लागला ह्मणजे त्याच्या आंचीनें यांचे डोळे उघडतील असें वाटून त्यांस मी नौकरी लावून दिली, व त्यांनीं स्वतंत्रपणें निराळें रहावें, असा माझा हेतु होता. परंतु ती गोष्ट आमचे कुटुंबास रुचेना ती ह्मणे, ‘ हा तुमच्या नजरेखाली आहे तोपर्यंत कांहीं बेतानें वागेल; दूर राहू लागल्यास कोणीकडे किती बहकेल त्याचा नेम नाही. ’ हें तिचें बोलणें मलाही सयुक्तिक वाटलें, व चिरंजिवांस विचारतां त्यांचीही दूर राहण्याची इच्छा दिसेना. परंतु त्याचें कारण निराळें होतें. ‘ आपला पगार आपल्या खर्चास पुरणार नाही व आपण दूर गेल्यास वडील स्वतःचे मालमत्तेचा धर्मादायांत वगैरे खर्च करून टाकतील, तेव्हां हें आपलें लोढणें यांच्या गळ्याशीं अक्षर्यां लागलेलें पाहिजे. ’ असा त्यांच्या मनांतील हेतु होता. त्यामुळे चाकरी लागल्यापासून

पोषाख व सामानसुमान यांतच सर्व पगार गडप होऊन चिरंजिवांस उलटें कर्ज होत चालले आहे. आपण दिवाणखान्यांत बसलां होतां, तेव्हां पगार कोणीकडे जातो आहे, हें तुमच्या लक्षांत आलेच असेल.

“ चिरंजीव कालेजांतून बाहेर पडले तेव्हां आपले घर सुधारून ते उलथेच्या पालथें करण्याची प्रतिज्ञा करूनच बाहेर पडले होते कीं काय कोण जाणे ! हिंदु स्त्रियाची श्रेष्ठता जर कोणा एका सद्गुणांत असेल तर ती त्यांच्या अप्रतिम विनयांत आहे. हे राजश्री पहिले दिवशीं घरीं आले तेव्हां घरांत जाऊन, ‘ प्रिये सरस्वति, सुखरूप आहेसना ? ’ ह्मणून मातुःश्रीचे देखत आपले पत्नीचा नामो-च्चारपूर्वक समाचार घेऊन आले. ती विचारी लाजून कोपच्यांत खालीं मान घालून उभी राहिली, कांहीं उत्तर देईना. दुसरे दिवशीं पुनः तशीच त्यांनीं तीस हाक मारिली व तिचें उत्तर नाहींसें पाहून पाय आपटून ‘ अग बायको, मी तुला हाक मारतो आहे, ऐकू येत आहे काय ? ’ ह्मणून घरांतील माणसांदेखत प्रश्न केला. गरीब विचारी काहीं बोलली नाहीं, खालीं मान घालून डोळ्यातून आसवें ढाळूं लागली. तीस असें झालें कीं आतां मला सासूबाई काय ह्मणतील ! लोक माझी काय चेष्टा करतील ! सैपाकीणबाई व नौकरचाकर बाहेर जाऊन काय काय सांगतील व आपला फजितवाडा कोठपर्यंत जाऊन पोहोचेल ! विचारीचा काय अपराध ! परंतु इकडे या राजश्रीचें पित्त खवळले—‘ हें स्त्रियांच्या अज्ञानाचें फळ ! ही हिंदुलोकांची पोकळ मर्यादा राखण्याची तऱ्हा ! छे. छे ! हें सर्व सुधारलें पाहिजे. ’ त्या दिवसापासून सुनवाईस सकाळीं दान तास इंग्रजीचा अभ्यास व संध्याकाळीं एक तास गाण्याबजावण्याचा अभ्यास, अशी व्यवस्था सुरू झाली आहे. प्रथमतः चिरजिवांनीं स्वतः शिक्षण देण्याचें मनावर घेतलें, परंतु थोडक्याच दिवसांत कंटाळा येऊन त्यांस फावेनासें झालें व हल्लीं एक तरुण मुलगा इंग्रजी शिकविण्यास येतो, व एक तरुण गृहस्थ (कोण जातीचा आहे तें सांगवत नाहीं) संध्याकाळीं गाणें व हार्मोनियम् (पेटी) शिकविण्यास येतो.

“ या गाण्याबजावण्याच्या कामी मुलीने प्रथम पुष्कळ हट्ट केला, परंतु यजमानांनी मारहाण सुरू करून आपला हेका तडीस नेला. इंग्रजी शब्द घोकण्याचे सुख तुम्हांस माहित असेलच. ‘ मी काय करूं, माझे कांहीं चालते आहे काय? ’ असें ह्मणून मुलगी नित्य वडील माणसांची क्षमा मागते. आह्मीही चिरंजिवांच्या आड येत नाहीं. कारण मुलीस त्यांचेबरोबर जन्म काढायाचा आहे. संभावित गृहस्थितीचे शिक्षण मुलीस चांगले मिळालेले आहे, त्यामुळे तीच प्रौढपणी पाहिजे तेवढे कष्ट सोसून यजमानांस संभाळून घेईल, किंबहुना, सुमार्गावर आणील अशी आम्हांस आशा वाटते. यजमानांचा कित्ता तिने उचलला नाही; वडलाचा व आमांचा मान ठेवण्यांत तिची काडीमात्र चूक होत नाही. पातिव्रत्याची पहिली आज्ञा पति-संतोष, त्याकरितां ती दुःख सोसण्यास तयार आहे. सर्व सद्गुणांच्या पालनांत जी स्वहितनिरपेक्षता लागते तिचे शिक्षण तीस सुरू आहे असें मी समजतो माझ्या घरांत हें एक रत्न आहे; घरोघर अशीं रत्ने आहेत ह्मणून हिंदुसमाज सुरक्षित आहे.

“ परंतु अलीकडे सुनवाईचे चित्तासही समाधान नाही; ती आम्हांस सांगत नाही तथापि तिला हृद्रोग लागला आहे असे तिच्या मुद्रेवरून दिसते तिच्या तोंडावर प्रफुल्लितपणा हल्लीं कित्येक दिवस नाही. या गोष्टीचीं कारणें आम्हांस नित्य दिसतच आहेत, तेव्हां ती तिला विचारून आह्मी तिचे मन दुखवीत नाहीं. चिरंजिवांस नौकरी लागल्यापासून आफिसांतील ‘ मोरियार ’ नांवाचे खिस्ती गृहस्थाशी त्यांचा स्नेह जडला आहे. त्याचे येथें बिलियर्ड खेळायस जावे लागते, ह्मणून आरंभीं राजश्री रात्री उशीरां घरी येऊं लागले. पुढे रात्री घरी आल्यावर ‘ भूक नाही, मी फराळ केलों, ’ ह्मणून सांगू लागले; कित्येक वेळां अपरात्रीं घरी आल्यावर एकादे गड्याचे साहाय्याने सुनवाई यजमानांस दिवाणखान्यांत घेऊन जातात. या सर्व गोष्टींचें तात्पर्य तुम्ही समजा. तुमच्या मते या सर्व सुधारणाच होत! ही तुमची उत्क्रांति होय! परंतु रोजचे रोज यजमानांची वाट पहात बसावे, आज कोणच्या स्थितींत ते घरी येतील या विचनेनें रात्री झोंपेवांचून तळमळत पडावे; सर्व लोकांत उपहास सुरू झाल्यामुळे

कोण काय थटा करील या भीतीने मैत्रिणीशीही संभाषणाचे प्रसंग टाळावे; आपल्या मनांतील गूढ गोष्टी मुद्रेवरून कोणी ओळखील कीं काय या शंकेने घरांतील वडील माणसांस देखील तोंड दाखविण्याची घास्ती वाटावी, यजमानांचीं दुर्व्यसनें कोणत्या थरास जाऊन पोचतील, आपल्यावर तरी किती दिवस मर्जी राहिल, पुढे कोणता भयंकर प्रसंग येऊन गुदरणार आहे—इत्यादि, विचार एकांतांत बसले असतां मनांत येऊन जीव कासावीस व्हावा—याप्रमाणें ही मुलीच्या मनाची स्थिति पाहिल्यावर आमच्या डोळ्यास पाणी येते, मग एवढ्या दुःखभारानें तिचे अंतःकरण अत्यंत व्याकुळ होत असेल यांत नवल काय? हीं एवढीं विषतुल्य दुःखे पतिव्रताधर्मानें गिळून स्वकर्तव्यास सारखें दक्ष राहणें—हें धर्मबळ होय. विद्या मिळाली असताही सर्व श्रेष्ठ मनोवृत्ति विसरून जाऊन क्रमाक्रमानें अनीतीच्या मार्गास लागणें हें अधर्मबळ होय. यांपैकीं तुह्यांस कोणतें पसंत पडतें तें कोण जाणे !

४७. “ तुह्यां सुधारकांपैकीं कित्येक लोक मुलांस शाळेंत नैतिक शिक्षण मिळत नाहीं म्हणून ओरड करीत आहेत; राजकर्तेही तसेंच म्हणत आहेत, कारण तुमची नीति फारच कमी असा त्यांचा ग्रह आहे. परंतु धर्मबधनांवांचून व कुटुंबांतील प्रीतिपाशांवांचून नीतिशिक्षण अशक्य आहे, हें तुम्हांस कळत नाहीं. हिंदुधर्माची किंवा हिंदुकुटुंबव्यवस्थेची लहानाचा थोर होईपर्यंत ओळख नाहीं, जें कार्नी पडेल तें निंदात्मक, अशा रीतीनें मुलांस विद्यादान देऊन अखेरीस ‘ हीं इतकीं उच्छृंखळ कर्शीं होतात हो ! ’ म्हणून अचंबा वाटणारे जगाचे पाठीवर तुह्मी कायत सुधारक आहां, असें मला वाटतें. नाहींतर आम्हां भोळसटांचे विद्वान् मुलगे व सुधारकाग्रणींचे सुशिक्षित मुलगे, बधु व अनुयायी,—हे सर्व सारखेच अविचारी व दुर्व्यसनी कां निघावे, याचें कारण सांगतां येत नाहीं. सद्वर्तनाचीं मुळे म्हणजे श्रेष्ठ मनोवृत्ति, त्यांचा शुद्ध इंग्रजी शिक्षणानें नाश होतो—हा दुष्परिणाम सुधारकांच्या व इतरांच्या, उभयतांच्याही तरुण मुलांवर हल्लीं सारखाच घडत आहे, असा माझा सिद्धांत आहे याचा तुह्मी विचार करा. ही तुह्यांस अखेरची विनंति आहे. ”

भाग ११ वा.

सुधारक बहादुरांनीं स्वतः सांगितलेला वृत्तांत.

४८. रामचंद्रपंतांचें व्याख्यान संपत येत असतां मी मनांतले मनांत अगदीं गर्भगळित होत चाललों होतो ते जें बोलत होते तें कांहींसें मलाही लागू पडत होतें; व मी आपले मनांत एकामागून एक नवे नवे निश्चय करीत राहिलों होतो. माझी प्राप्ति वेताची, त्यामुळें मी मद्यप्राशनाच्या फारसा नादीं लागलों नव्हतो. रामचंद्रपंतांच्या चिरंजिवांइतकी सपत्ति मला असती तर मी त्यांप्रमाणेंच या व्यसनाच्या आधीन झालों असतो कीं काय कोण जाणे! या व्यसनात माफकपणा राखण्याच्या कामीं पुष्कळ विद्वान् लोकांस त्यांचें दारिद्र्य साहाय्यकारी होतें. त्यामुळेंच, औषध ह्मणून जरूर पडल्यास किंवा मित्रांनीं आग्रह केल्यामुळें निरुपाय झाल्यास मद्यप्राशन करायाचें, नाहींतर करायाचें नाहीं असा माझा पूर्वींचा निश्चय होता; परंतु तेवढेंही माझ्या कुटुंबास आवडत नसे. याकरिता घरीं गेल्याबरोबर असल्या आपल्या आचरणानें पत्नीस काहीं त्रास झाला कीं काय हें विचारण्याचा व हें मद्यप्राशन पुढें मुळींच सोडून देण्याचा माझा वेत ठरला. कुटुंबाकरिता एवढा स्वसुखत्याग केलाच पाहिजे असें मला वाटूं लागलें. माझ्या अंगची सुधारकी हळूहळू गळतच चालली होती व सुधारक मंडळींतून आपला पाय काढून घ्यावा असेंही मनांत येऊं लागलें होतें. हिंदुधर्माच्या गुणांचा स्वतंत्रपणें शोध करणें अवश्य आहे असेंही वाटूं लागलें होतें, परंतु त्याचे खरे ज्ञाते कोठें आहेत त्यांचा आधीं पत्ता लावला पाहिजे, ही मोठी अडचण मासली. असो. 'तुमच्या उपदेशानें माझे मनावर कांहीं नवाच प्रकाश पडला आहे व त्यास अनुसरून मी पुढें वर्तन ठेवीन,' असें रामचंद्रपंतांस आश्वासन देऊन व मनःपूर्वक आभार मानून मी त्यांचा निरोप घेतला.

मी ओटीवरून खालीं उतरलों मात्र, तोंच त्यांच्या चिरंजिवांनीं माझ्या पाठीवर हात मारून, 'भले शाबास!' असें ह्मणून, गळ्यांत

हात घालून मला ते आपले दिवाणखान्यांत घेऊन गेले. तेथें जाऊन बसल्यावर, ' कांही, तुह्मांस ह्यातान्यानें अगदीं घाबरें करून सोडले ! ' हे त्यांचे पहिले उद्गार माझ्या कानों पडले. ' हो, असें झालें खरें ' असें मीं उत्तर दिलें; तेन्हां, ' ह्यातारा तसा वस्ताद आहे, परंतु त्याचें बोलणें मनावर घेतां कामां नये, ' असा त्यांनीं मला उपदेश केला; व आपल्या पत्नीबद्दल बोलण्यास आरंभ केला.

“ हें एक रत्न आमचे गळ्यांत बांधलें आहे असें एकूण ह्यातान्यास वाटतें आं ! तुह्मांस सांगू ? माझे बायकोस बुद्धि ह्मणून बिलकुल नाही, व ती या धर्मवेड्यांच्या नाडीं लागलेली आहे. नाहीतर, आज आठदहा महिन्यांत इंग्रजी दुसरे पुस्तकापर्यंतही तिचें शिक्षणें होऊं नये ? गळा चांगला असून अद्यापि एकही गाणें तालसुरावर ह्मणतां येऊं नये ? तालसुराचेंच ज्ञान नाही तर हार्मोनियम काय वाजविणार ? बरें, आपल्यांत गुण नाही, बुद्धि नाही, तर गपचूप तर बसावें ? परंतु तेंही नाही. तुम्ही हें करितां हें वाईट, तें करतां तें वाईट, ह्मणून नित्य माझे डोकें उठवीत आहे. माझी खात्री आहे कीं हीच आमच्या दारूबाजीचा बाहेर बभ्रा करीत असावी. मला अलीकडे अलीकडे तिच्या कांधावाचा वीट येऊन गेला आहे. ती डोळ्यापुढें नसली तर बरी असें वाटतें. आतां निराळा बंगला घेऊन राहण्याचा माझा बेत ठरलाच आहे. एक दोन महिन्यांत बढतीची जागा मिळाली कीं मीं घर सोडलेंच समजा. मी या असल्या बायकोस त्या बंगल्यांत नेऊन काय करूं ? मी या घरांतून निघालों कीं त्याच दिवशीं तिची आमची काडीमोड झाली ह्मणून समजा. मग स्त्रीशिक्षणासंबंधी सुधारणांच्या खटपटींत सर्व आयुष्य घालवायाचें असा माझा निश्चय आहे. या सुधारणा आधीं झाल्या पाहिजेत, मग दुसऱ्या होवोत वा न होवोत. मला चांगली सुशिक्षित बायको असती तर अत्यानंदाच्या भरांत नित्य आह्मी नाचलों असतो; परंतु दुर्दैव म्हणून हिंदुस्थानांत जन्मून, त्यांत या असल्या वेडगळ कुटुंबात येऊन पडलों. ”

हें त्याचें बोलणें ऐकतांच मी अगदीं सतापून गेलों, व कांहीं खरमरीत उत्तर देणार इतक्यांत माझे मित्र आपल्या शयनगृहांत

जाऊन बाटली, दोन ग्लास, चिरूट, वगैरे सामान घेऊन आले. मीही त्या अवधीत आपला राग आवरून धरिला व या फटकळ माणसाशी वादविवाद करण्यांत अर्थ नाही असे समजून लवकर घरांतून बाहेर पडण्याची संधी पाहू लागलों. आमचे मित्रांनी, माझा मद्य न पिण्याविषयींचा निश्चय पाहून, आश्चर्यपूर्वक आपणच दोन्ही ग्लास उडविले व पुनः संभाषणास सुरवात केली.

“आज तुम्ही आलां त्यामुळे मोरियर साहेबाच्या येथे जाणे झाले नाही, नाहीतर हा विधि तेथे व्हावयाचा, असा नित्यचा क्रम आहे. मोरियरच्या बायकोच्या दोन बहिणी तेथे आहेत, त्या पाहण्यासारख्या आहेत. माझी बायको सुंदर आहे खरी, परंतु ती आपल्या शरीराची, मनाची किंवा पोषाखाची, कशाचीच काळजी घेत नाही, त्यामुळे तिच्या तोंडावर तेज नाही. मोरियरच्या मेव्हण्या अशा देखण्या नाहीत, परंतु त्यांचे बोलणे, चालणे, गाणे-बजावणे, पोषाख, डामडौल, उल्हासवृत्ति, वगैरे पाहिली म्हणजे मन गार होते. हे सौख्य हिंदु कुटुंबांत आणिले पाहिजे. मी नुकताच मुंबईस गेलों होतो तेव्हां तेथे प्रभूंच्या कांहीं मोठाल्या मुली इंग्रजी पोषाख केलेल्या पाहिल्या. छान दिसत होत्या ! त्यावरून परत येतांच आपल्या बायकोसही एक असला इंग्रजी पोषाख करवावा म्हणून विचार करून मोरियरचे धाकटे मेव्हणीचे अंगावर तो वेतून तयार करविला ती दिसण्यांत आमचे बायकोचे एवढीच आहे; व तिने आपण होऊन कबूल केले की तो पोषाख कसा पेहेरावा ते शिकविण्यास मी स्वतः येईन. त्याप्रमाणे एके दिवशीं दुपारी मी तीस घेऊन आलों व बायकोस वर बोलावून सर्व हकीकत सांगितली. परंतु असला पोषाख मी प्राण गेला तरी घालणार नाही, ह्मणून जबाब देऊन ती बेघडक येथून निघून गेली. त्या पोषाखाचे पैसे मी कर्ज काढून दिले होते, तेव्हां मला किती सताप आला असेल याची तुम्हीच कल्पना करा. मोरियरचे मेव्हणीने मला उपदेश करून शांत केले, व आठ दिवस वाट पहा, नीट समजूत घाला, वगैरे गोष्टी सांगून ती निघून गेली. त्या दिवशीं रात्री पुनः बायकोची गांठ पडली तेव्हां तीस मी पुष्कळ उपदेश केला, परंतु

कांहीं केल्यानें एकेना तेव्हां अखेरीस कसें तोंड सोडलें व कसा हात चालविला, हें तुम्हांस कशास सांगूं ? एक दोन दिवस ती पुनः वर आली नाही. कारण, मी सांगितलें होतें कीं मी जर तुला पाहीन तर याच पोषाखांत पाहीन, नाहीतर तुझे मला मुखावलोकन नको. पुढें तिसरें दिवशीं माझीत पाय टाकतांच मी विचारिलें, 'मी काय सांगितलें त्याची आठवण आहेना ?' तेव्हां ती म्हणाली 'रात्रीच्या वेळीं घटकाभर तुम्ही स्वतः तो पोषाख माझे अंगावर चढवा, त्या मडमीचा मला विटाळ नको.' 'विटाळ' हा शब्द उच्चारितांच माझ्या पायाची आग मस्तकास गेली, व मी तीस तसेंच माघारें जिन्यांत लोटलें; व 'आणखी विचार कर' ह्मणून ओरडून सांगितलें. विटाळचडाळाच्या निमित्तानें माझी आज्ञा मोडील इतकी ती वेडी नाही. परंतु तिचे मनांत कांहीं भलतीच कल्पना आली असावी असें मी तेव्हांच ताडलें. त्या दिवसापासून वडलांनीं तीस माहेरीं पाठविलें आहे व तिचे शिक्षक येथें हेलपाटे घेऊन परत जात आहेत. अशीं हीं माझ्या प्रपचांतील विघ्नें आहेत. मोरियरच्या मेव्हणीचें सौजन्य पाहून व आमच्या बायकोचा हट्ट व कुशुका पाहून ख्रिस्ती व हिंदु यांमधील आकाशपाताळा एवढें अंतर ध्यानांत येतें. मी एकवेळ बायकोची चोळीपैठणी नेऊन मोरियरचे धाकटे मेव्हणीस नेसायास दिली; तिनें ती ताबडतोब नेसून त्या सर्व दिवसभर फार गंमत केली. तिच्या सौजन्यासाठीं तिला तो तयार केलेला पोषाख नजर करायचा असा आतां मी बेंत केला आहे.

“अहो, तुम्ही आमच्या मोरियरसाहेबाकडे एकदा चला हो. फार हुषार माणूस आहे. त्याशीं तुमचें घटकाभर बोलणें झाल्यास या ह्यातान्यापेक्षां शंभरपट तो तुम्हास ज्ञान करून देईल.”

या त्याच्या भाषणावरून हा मोरियर कोण आहे ह्मणून मी विचारलें, तेव्हां मला कळलें कीं तो मोरु या नांवाचा पूर्वी एक महाराजाचा मुलगा होता. लहानपणींच आईबाप वारल्यानें तो अनाथ झाला व त्याच्या आत्तांनीं कांहीं पैसे घेऊन त्यास पाद्रींचे स्वाधीन केले. त्यांनीं त्यास ख्रिस्ती करून चांगलें शिक्षण दिलें व नौकरी लावून दिली. त्याचा पगार वाढत वाढत तीनशें रुपयेपर्यंत आला;

परंतु तेवढा त्यास पुरत नसल्याने त्यास बढती मिळण्याचा संभव होता, व त्याबरोबरच आमच्या मित्राचीही आफिसांत एक पायरी चढून पगार वाढणार होता. अशा माणसाची गांठ पडल्यास ख्रिस्ती होण्याचे फायदे त्याकडून समजावून घेतां येतील असें मला वाटलें व त्याची भेट झाल्यास आपणास आनंदच होईल असें मी ह्याणालों. माझे मित्रास या माझ्या अनुकूलतेनें पुष्कळ समाधान वाटलें; कारण त्याची खात्री होती कीं वडलांनीं जेवढ्या गोष्टी सांगितल्या तेवढ्या मोरियरशीं सभाषण झाल्यानें मी विसरून जाईन, व सुधारणेच्या संबधानें माझे पूर्वींचे विचार कायम राहतील एवढेंच नव्हे, तर ते विशेष प्रज्वलित होतील.

४९. हें इतकें बोलणें झाल्यावर मी घरीं आलों रामचंद्रपंतांच्या बोलण्याची मला आठवण होऊं लागली. घरीं जाण्यास बराच उशीर झाला होता, तथापि बायको उपाशीच माझी वाट पहात बसली होती. माझी सक्त ताकीद असे कीं माझी वाट पाहू नये, व त्याप्रमाणेंच घडत असेल असें समजून मी विशेषशी कधीं चौकशी केली नाहीं. आज रामचंद्रपंतांचे प्रेरणेमुळे मी चौकशी करूं लागलों, तों आमच्या बायकोनें आमचे आधीं कधींच अन्नग्रहण केले नाहीं हें मला समजून आलें जेवण झाल्यावर एकांतांत सभाषण करीत असतां रामचंद्रपंतांच्या सुनेप्रमाणेंच आमच्या बायकोसही आमच्या दुर्वर्तनापासून दुःख होत आलें आहे, हें प्रथम समजलें. बायकोस हृद्रोगांत ठेवावें कीं आपण सुधारणेचा पंथ सोडून द्यावा, हा विचार आतां प्रबळ झाला. माझे आईबाप जिवंत असते, तर बायकोशिवाय त्यांच्याही दुःखांचा विचार करणें भाग होतें. बरें, मुलेंही मोठीं होत चाललों होतीं, त्यांस पुढें कोणत्या प्रकारें शिक्षण द्यायचें हा विचार आतां जागृत झाला. माझे मलाच आश्चर्य वाटूं लागलें. कारण मी जोंवर विद्येच्या व सुधारणेच्या संबधानें इतर सुधारकांचें अनुकरण करीत होतो, तोंपर्यंत आपल्या स्वतःचे कुटुंबासंबंधानें विचारच करण्याचें कारण नाहीं असें मला वाटत असे. मुलें इंग्रजी शाळेंत पाठवायार्चीं; घरांतील खर्चाकरितां बायकोचे अंगावर इतके पैसे टाकून द्यायचे, व आपण आप-

ला धंदा व मंडळी यांत गर्क असायाचें, अशी माझी स्थिति होती. बायकोचे अंगी सैपाकाचा व मुलें संभाळण्याचा, यांशिवाय तिसरा गुण नाहीं व नवीन येणार नाहीं असें जाणून मी तिशीं फारसें बोलतही नसे. ही एक वरिष्ठ प्रतीची दाई किंवा नौकर आहे, इला अन्नवस्त्र देऊन संभाळलें ह्मणजे झालें, असें मी समजत होतों इच्या मनांत कांहीं श्रेष्ठ विचार आहेत व त्यांमुळें (केवळ अन्नवस्त्राकरितां नव्हे) इचें अंतःकरण मजकरितां तळमळतें, माझ्या वर्तनावर इची दृष्टि सदोदित असते व तें वरें किंवा वाईट हें ठरवून ईस हर्ष किंवा खेद होतो, इत्यादि गोष्टी माझे ध्यानींमनींही नव्हत्या. इंग्रज लोक ज्या गोष्टीस प्रेम ह्मणतात, तें आपल्या हिंदूंच्या वैवाहिक स्थितींत शक्य नाहीं, तें सुधारणेनें शक्य करायाचें, असा माझा ग्रह होता. परंतु तो या रात्रीं डोक्यांतून निघून गेला. प्रेमाचा पुरावा प्रेमकृत्यें होत, व तीं हिंदु स्त्रिया हरएक प्रकारें करीत आहेत हें माझ्या लक्षांत येत चाललें. रामचद्रपतांचें तें बोलणें व बायकोच्या अंतःकरणाची ती साक्ष यांचा मेळ पडत चालला; व माझे विचार बदलत चालले. त्या दिवशीं खऱ्या प्रेमानें मीं तीस प्रथम आलिंगन दिलें व तीस पसंत पडेल असें पुढें वर्तन ठेवण्याविषयीं मनःपूर्वक अभिवचन दिलें. त्यामुळें तिला परम हर्ष झाला; मनावरील दडपण एकदम दूर झाल्यासारखें वाटलें; गालांवर लाली चढली; डोळ्यांत आनंदाश्रु येऊन ते तेजस्वी दिसूं लागले. या सर्व प्रकारांवरून माझी खात्री झाली कीं, जन्मापासून कष्ट सोसतां सोसतां, जन्मभर गुप्तपणें काळजी वाहतां वाहतां त्या रात्रीं पतिभक्तीचें सार्थक्य झालें असें तीस वाटलें. ' अविचारी तरुण मंडळींनो! तुम्ही निवळ दुर्लक्षामुळें किती कोमळ हृदये वायाळ करीत आहां ! ' असा उद्गार सहजगत्या त्या प्रसंगीं माझ्या तोंडांतून निघाला.

कारण, आपलीं अंतःकरणें एकजीव करून आह्मी उभयतां त्या रात्रीं पुष्कळ वेळ बोलत राहिलों. आपलें दुःख गिळून कर्तव्य तें करीत राहण्याचें केवढें सामर्थ्य स्त्रीहृदयांत आहे त्याची मला पूर्वी कल्पना नव्हती. मला वाटत होते कीं स्त्रीच्या हृदयास व्रण पाडण्यासारखें माझ्या हातून तरी जन्मांत कांहींएक घडलें नसावें. तिशीं

हितगुजाच्या गोष्टी बोलत बसणें मला आवडत नसे हें खरें. परंतु तिशीं काय बोलायाचें? ती विद्वान् असती तर गोष्ट निराळी होती. मला वाटे आपला विचाराचा धंदा, बुद्धि हें आपलें हत्यार; तें जर स्त्रीस चालवितां येत असेल तर तिशीं बोलण्यांत फायदा; नाहीतर वायफळ बोलवें काय आणि एकावें काय? परंतु स्त्रीहृदयाशीं एकीकरण होण्याचा मात्र अवकाश, ती पर्वीची समजूत नाहीशी झाली, व अवलोकनास, विचारास आणि वर्तनाच्या नियमनास स्त्रियांकडूनही मदत होते असें स्पष्ट दिसूं लागलें. त्या तशा यथाजात निर्विघ्न स्त्रीहृदयापासूनच मानवी अंतःकरणांत मनोवृत्तींचा कसा खेळ चालत असतो हें शिकलें पाहिजे. कुटुंबांतील किंवा समाजांतील सुखदुःखांची अटकळ मोठ्या बुद्धिमान् पुरुषासही हा खेळ पाहिल्यावाचून यावयाची नाही.

९०. प्रेमाच्या पूर्ण भरात देखील आपलें हृदय पुरुषांस सांगण्याचें संभावित हिंदु स्त्रियांच्या किती जिवावर येतें! त्यांस वाटतें आपल्या मनांतील भय, आशा, शंका, विवंचना पुरुषांस समजल्या तर त्यांस दुःख होईल; न जाणो त्यांस आपला तिटकारा येईल; तेव्हां आपले विचार जागच्या जागीं दावून टाकावे; आपल्या मनांत कांहीं विचार आहेत हें पुरुषांस कळूनच देऊं नये. तारुण्याच्या संबंध काळांत याप्रमाणें त्यांचा प्रयत्न असतो; प्रौढपर्णीं मात्र तो कमी होऊं लागतो. ओठापर्यंत आलेले विचार त्या पुनः पुनः गिळून जातात; ते त्यांच्या तोंडून बाहेर पाडण्यास पुरुषास किती यत्न, किती हृदय, किती विनवणी करावी लागते! स्त्रीच्या अगाध हृदयाचा अशा महाप्रयासानें मीं जेव्हां ठाव काढला तेव्हां मला एक अकल्पित दुःखाची कहाणी कळली व मी चकित झालों.

“ पुरुषापेक्षां बायकोचें रूप चांगलें असावें; निदान रूपानें दोघांचा जोडा सारखा असावा, ह्यणजे तो शोभतो. परंतु पुरुष तुमच्यासारखा देखणा व चतुर आणि बायको माझ्यासारखी साधी भोळी, हें शोभत नाही. मी लहान होतें तेव्हां मैत्रिणींनीं ह्यणावें, ‘ मनीचा नवरा कसा चांगला सुस्वरूप आहे हा ! ’ ते त्यांचे शब्द ऐकून अल्लडपणामुळें मला केवढा तरी हर्ष वाटावा ! दुसऱ्या मुलींचे

नवरे असे सुस्वरूप नाहीत ह्मणून मनांतल्या मनांत मला त्यांची दया देखील यावी; पण ती कोणाशीं बोलायची गोष्ट नव्हे.....परंतु मी क्यांत येऊं लागण्यास व सासूबाई आटपण्यास एकच गांठ पडली. तुमचा तो कॉलेजचा अभ्यास चालला होता. एखादी गाय गोठ्यांतून सोडून दूर रानांत नेऊन सोडून द्यावी, त्याप्रमाणें तुहांनीं माझी दूरदेशीं माहेरीं स्वानगी करून दिलीत. पुढें दोन वर्षे खुशालीचें पत्र नाही, पत्राचें उत्तर देखील नाही. मग कोणी दक्षिणेंतून आल्यागेल्याबरोबर समाचार कळायचा. बाबांस पाहिजे त्यानें वाटेल तें येऊन सांगावें. कॉलेजांतील लोक असें करितात, तसें करितात; त्यांस देव ना धर्म, मूर्ख बेटे उन्मत्त झाले आहेत, असें त्यांनीं ह्मणावें; व तें बाबांस खरें वाटून त्यांनीं त्याची चिकित्सा करीत बसावें. ती ऐकून माझें काळीज चरारे. माझा जीव सगळा इकडे, तुह्यांकडे लागलेला, मला चैन पडेनासें झालें. आईस देखील काळजी लागून तिनें भलतेच प्रश्न मला विचारावे. एके दिवशीं या अशा स्थितींत जिवास डाग द्यावा त्याप्रमाणें माझ्या डोक्यांत एक कल्पना शिरली. ' नाहीं आपल्याला उत्तम स्वरूप, नाहीं चांगलें शहाणपण. कशाला ते आपली पर्वा करतील ? त्यांस वाटत असेल ही गांवढळांची पोर आपल्याला शोभत नाहीं; कशाला आईबापांनीं गळ्यांत हें लोढणें बांधलें ? ह्मणूनच आपली कोणी चौकशी करीत नाहीं; सगळी हेळसांड चालली आहे. आपलें नशीबच फुटके. आतां त्यांचें लक्ष कोणाकडे लागलें असेल, त्यांच्या मनांत काय विचार असतील, देवास माहीत ! ' या अशा कुशंका फिरफिरून मनांत येऊन जीव पोळल्यासारखा होई. रात्रंदिवस जिवाची तळमळ. एकटें बसलें असलें म्हणजे दुसरा विचारच नाहीं; व मग डोक्यांतून पाणी गळू लागे. आईनें एखादे वेळीं रागावून म्हणावें ' दूरदेशीं पोरीला दिल्याचें हें फळ बरें, ' तेव्हां बाबांनीं तीस तसेंच कांहीं उत्तर द्यावें. त्यांनीं म्हणावें, ' जिचें नशीब तिच्याबरोबर; आह्मीं आपल्याकडून जातकुळी, सासूसासरा, पैसा, विद्या, सर्व कांहीं पाहिलें; परंतु पुढें जांवई कसा निघतो याचें कोणास आधीं स्वप्न पडत असतें काय ? ही इग्रजी विद्या दक्षिणेंत जिकडे तिकडे माजली आहेना ? तिचा

हा परिणाम. कोणी कोणास विचारीत नाही; प्रत्यक्ष आईबापांची कोणी मुखत वाळगीत नाही. यास काय करावयाचें ? ' त्यांचें हें अशा प्रकारचें बोलणें जेव्हां माझ्या कार्नीं पडे तेव्हां आपली पुढें धडगत नाही, अशी माझी खात्री होई व जीव नकोसा होई. परंतु ते दिवस गेले; त्या पूर्वीच्या शंका मनांतल्या मनांत जिरून गेल्या. मुलेंबाळें झालीं आतां जिवावरचा भार उतरला असें वाटत आहे. आज हा असा बोलण्याचा प्रसंग कशानें आला कोण जाणे !

“ हे जे सुखाचे दिवस बायकांस मोठेपणीं येतात, त्यांकरितां तरुणपणीं एक अवघड तपश्चर्याच त्यांस करावी लागते. नवरा रूपवान्, चतुर, बोलका, हौशी असा असावा, ह्यणजे त्यास स्वाधीन ठेवायाचें बायकोस फारच कठिण होतें व तिला पुरतेपणीं समाधान कधींही नसायाचें. तीस उत्तम स्वरूप असलें तर एकवेळ गोष्ट निराळी; पुरुष आपण होऊनच तीस जपू लागतो. पण तें किती दिवस ! वयानें, रोगराईनें, हजार वाटेनें, रूप हळूहळू नाहीसें होत जातें. तें फिकें पडलें ह्यणजे पुढें काय !.....जीस रूप नाही तिची तर फारच फजिती. लहानपणीं कांहीं कळत नसतें तेव्हां नवऱ्याचें स्वरूप, बळ, डौल, छानछुकी पाहून मनांत किती तरी कौतुक वाटत असतें ! तरुणपणीं त्याचें दुःख कळतें. पुरुषांस मोह पाडण्यास किती उशीर ! व मोह पाडणाऱ्या दुष्ट बायका काय कमी असतात ! ह्यणून नवरा घरांतून बाहेर गेला कीं बायकोच्या चिंतेस सुरवात होते. तो दूर कोठें जाऊन राहिला तर घरांत तिला हृद्रोग लागतो. घरांत राहून पुरुषावर बायकोनें नजर तरी कशी ठेवावी ! पुरुष बाहेर गेल्यावर काय करितात हें तीस कसें कळावें ! तेव्हां तो काय बोलतो, काय करितो, कोणीकडे पहातो, कोणाच्या संगतींत आहे, उगीचच रागावतो कीं काय, — या सर्व गोष्टींकडे तिचें सारखें लक्ष असतें. एक एका शब्दावरून ती तर्क बांधते; अनेक शंका घेऊन त्यांचा पडताळा पहात असते. परंतु सारे तर्क व साऱ्या शंका मनांतल्या मनांत त्या प्रत्यक्ष आईस देखील कळायच्या नाहीत; पुरुषास त्या कोणी तरी सांगेल काय !.....

“मनांत या अशा शंका, (पाहिजे तर कुशंका ह्यणा, पण त्या वा-

रंवार खऱ्या होतातनां?) दुसरी तशीच भीति, तिसरी काळजी, आपली रूपाची किंवा गुणांची उणीव भरून काढायाची. या सर्वांनीं मिळून जिवास समाधान ह्मणून नसायाचें. पण वाहेरून सर्व निराळें. जिवापाड मेहनत करून, प्रकृतीचे कितीही हाल झाले तरी चुप्प राहून, कांहीं झालें तरी नवऱ्याचें मन मोडायचें नाहीं असा निग्रह करून, अक्षयीं कसला प्रयत्न करायाचा ? हाच कीं त्याची सर्व मर्जी आपणांकडे ओढून घ्यायाची. परंतु कांहीं केले तरी जिवाची खात्री म्हणून नसायाची. केव्हां काय घडेल, कोठें काय चुकेल, कशानें राग येईल, या विवंचनेखालीं नित्य मरावें ! नवऱ्याची मर्जी आहे तोंवर एकदोन मुलें झालीं ह्मणजे सुटली वापडी. मग तीस समाधान वाटूं लागतें. मुलांकडे चित्त लागल्यावर, त्यांच्या काळजीखालीं त्या पहिल्या शंका, विवंचना, भय, मत्सर, वगैरे सर्वांचा विसर पडत जातो; व पुरुषाची मर्जी राखण्याची पहिल्यासारखी आंच राहत नाहीं. मुलगा झाल्यावर, प्रेमाची गांठ मुळींच सुटून जाईल असें फार करून घडत नाहीं. मुलगी झाली तर मात्र गोष्ट निराळी. कशाला काटीं जन्मास आली असें बायकांस देखील वाटतें. मुलगी व्हावी ही हौस असते खरी, परंतु आरंभीं ती मनातून पार घालवून द्यावी लागते. तरुणपणची अत्यंत दुःखाची तपश्र्वर्या आपल्याप्रमाणें पोरीच्या मागे लागायाची, हें बायकांस माहीत असतेंच. दुसरें असें कीं मुली झाल्यानें पुरुषाच्या मागची काळजी वाढते; त्यास पहिल्या दिवसापासून राग येतो, व त्याची मर्जी जाईल कीं काय अशी भीती असते. तेव्हां नको ती मुलगी असें बायकांस वाटतें. नवऱ्याच्या प्रेमाबद्दल सर्व शंका नाहींशी झाली, ह्मणजे मग जिवास जीव देणारी मुलगी हवी ह्मणून आह्मांस वाटू लागते; पण ती शंका जोंवर आहे तोंवर मुलगे व्हावे ह्मणून आमचें मन तळमळतें. ”

याप्रमाणें साराशानें तिनें आपलें हृद्गत मला सांगितलें. त्यावरून जें तत्त्व माझ्या लक्षांत आलें तें असें—विवाहाचा संबंधच असा आहे कीं त्यांत पुरुषाकडून, कळून किंवा न कळून, आळसानें, उपेक्षेनें किंवा उन्मादानें, वारंवार स्त्रीचे अपराध व्हावयाचेच. या अपराधांबद्दल स्त्रीस सृष्ट उगवतां येत नाहीं, प्रतिकार करितां येत

नाहीं, शासन देतां येत नाहीं. तेव्हां आपलें दुःख गिळून जावें; होतांहेईल तों पुरुषाची मर्जी धरून त्याकडून अपराध होऊं नयेत अशीच तजवीज राखावी, याशिवाय दुसरा स्त्रीस सुखी होण्याचा मार्ग नाहीं. जे कांहीं असतील त्यांचा कोणी सुशील संभावित सुवासिनी स्त्री विचार देखील करायाची नाहीं. सदुणी स्त्रियांचें दुःख व पारतंत्र्य या अशा विवाहसंबंधामुळें उत्पन्न होतें. त्या दुःखाचें सुख करण्यास, त्या पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्य कमावण्यास पुरुषाची मनघरणी करणें हाच उत्तमांत उत्तम उपाय आहे. विवाहसंबंधच सोडून देणें किंवा हा उत्तम उपाय न योजणें, ह्मणजे कांहीं उत्कृष्ट मनोवृत्तीचें सुख गमावणें होय; ह्मणजे, स्वतःची अधिकच हानि करून घेणें होय. तेव्हां वरील उत्तम उपायच स्त्रिया योजीत असतात. हें जाणून समंजस पुरुषांनीं त्यांस साहाय्यकारी व्हावें, त्यास त्वरित वश व्हावें, कदापि त्यांस निराश करूं नये. तात्पर्य हें कीं, स्त्री वयानें व मनानें समजूतदार झाल्यावर तिची हेळसांड करणें, तिशीं तुटसपणें वागणें, तिशीं सुख-दुःखाच्या गोष्टी न सांगणें, तिचा आपणांवर कांहीं अधिकार आहे असें न दाखविणें, व तीस आपल्या अचळ प्रेमाची खात्री करून न देणें, हे सर्व पुरुषानें अपराधच समजले पाहिजेत. ज्याचें वर्तन स्वतःच्या बायकोस समाधानकारक वाटेल, तो पुरुष प्रापंचिक नीतीपासून कदापि ढळणार नाहीं, असा सिद्धांत काढण्यास हरकत नाहीं.

सौंदर्याचें महत्त्व पूर्वी माझ्या कधींच ध्यानांत आलेलें नव्हतें. मीं त्याचा विचारच केलेला नव्हता. मी शुद्ध बुद्धीचा भक्त होतो. सृष्टीचें सौंदर्य पाहून माझ्या मनाचा ओघ तत्त्वज्ञानाकडे वाहूं लागे, व मग मला आनंद होई. गायन, वादन, चित्रकला वगैरे ललित कलामध्यें मला फारसें गम्य नव्हतें; कवितेंतही अर्थाशीं तात्पर्य, सहृदयता नव्हती. हा माझ्या शिक्षणात मोठा ढोबळ दोष राहिला असें आतां मला वाटूं लागेल. मनोवृत्ति जागृत होऊन आनंद होण्यास काव्य आणि कला यांची अभिरुचि अवश्य आहे. ती नसल्यामुळे, मीं स्वतःच्या कपड्या लत्यांचा फारसा विचार केला नाहीं; दुसऱ्यांच्या पोषाखाकडे लक्ष दिलें नाहीं; घरांत व्यवस्था आहे कीं

अव्यवस्था आहे, हा विचार मनांत बहुधा येत नसे; व घर सुंदर शोभिवंत करण्याचे माझ्या डोक्यात मुळीच येण्यासारखे नव्हते. आपणांस कोणी सुंदर समजून भुलून जाईल ही शंका माझ्या मनांत कधीच आली नव्हती; व आपल्या पत्नीचे रूप दुसऱ्या स्त्रियांशी ताडून पाहण्याचे माझ्या स्वप्नीही नव्हते. सौंदर्यांत काय आहे! बुद्धि पाहिजे, विचार पाहिजेत, अशी माझी समजूत होती. तीमुळे मला अंधत्व आले, व त्याने केवढा हा अनर्थ झाला ! पत्नीस किती तरी व्यर्थ दुःख सोसावे लागले ! विद्यादानांत असल्या मोठ्या उणीवी राहिल्याने विचार एकपक्षीय होतात यांत विलकुल शंका नाही. दुःखाच्या मोठमोठ्या राशि समोर असून त्या मुळीच दिसत नाहीत; तशाच पण सुखाच्याही राशि समजण्यात येत नाहीत. व आपण शुद्ध बुद्धीचे उत्कृष्ट भक्त असतां लोकांस कां तसे दिसत नाही, असे मनांत येऊन आश्चर्य मात्र वाटते. बुद्धिशिक्षण हे एकपक्षीय शिक्षण होय, ही गोष्ट आतां माझ्या मनांत पक्की भरली, व सर्व बाजूनी मनास पूर्णता कशी आणावी या विचारांत मी पडलों. तशांतच मला झोंपेने घेरले.

भाग १२ वा.

एका नेटिव्ह ख्रिस्ती गृहस्थाचा मला उपदेश.

५१. यानंतर जो पहिला आदितवार आला त्या दिवशीं आमचा व आमच्या मित्राचा मोरियरसाहेबांस भेटायास जाण्याचा संकेत ठरला. मोरियरसाहेबास माझ्याविषयीं त्याने आधीं सर्व हकीकत सांगितली होती, असे मला प्रथम भेट होतांच दिसून आले. आमचे संभाषण बराच वेळ चालले होते, ते सर्व इत्यंभूत सांगण्यांत अर्थ नाही. मला ज्या मुद्यांचा विशेष खुलासा करून घ्यावयाचा होता त्यासंबंधाने मोरियरचे अभिप्राय तात्पर्याने येथे सांगतो. मोरियर मनुष्य फार हुषार दिसला व बाह्यात्कारी तरी तो फार सभ्य व सज्जन असावा असे त्याच्या संभाषणाच्या पद्धतीवरून दिसले.

संभाषण इंग्रजीत झालें, त्याचा सर्व थाट मराठीत उठविण्याचें कठीण आहे.

“ विद्याधरपंत, तुमच्या भेटनें मला फारच आनंद झाला आहे, व मी निःसंशय सांगतो कीं माझ्या प्रियतमेश व माझ्या मेव्हण्यांसही तसाच आनंद झालेला आहे. तुह्मां नेटिव्हांची व आमची स्नेहभावानें फारच थोडे वेळां गाठ पडते, त्यामुळें तुमचे विचार आह्मांस व आमचे तुह्मांस कळत नाहींत तुह्मीं आह्माकडे वरचेवर यावें अशी आमची पुष्कळ इच्छा असते, परंतु तरी तुह्मां लोकांत कां उत्पन्न होत नाहीं हें मला कळत नाहीं. ”

“ मि. मोरियर, खरें पाहिलें असतां या लेडीज्च्या व तुमच्या दर्शनानें मला विशेष आनंद वाटत आहे माझा उद्देश आपणांकडून माहिती मिळविण्याचा आहे, तेव्हां मला भीति वाटते कीं या थोर लेडीज् कंटाळून जातील. त्यांची परवानगी असेल तर मी आपले प्रश्न विचारतो, नाहीं तर दुसरे एखादे प्रसंगीं मी तुमची गांठ घेईन. ”

“ छे: छे:, तुमचे प्रश्नात या लेडींसही गंमत वाटेल अशी माझी खात्री आहे; व माझें मड्ड डोकें वेळस अडलें, तर या सुशिक्षित स्त्रिया माझ्या मदतीस येऊन तुमच्या शंकाचें निवारण करितील. त्याच्या देखतच संभाषण झालें पाहिजे. ”

“ मी हल्लीं जो विचार करितों आहे तो हा कीं आह्मीं सुधारकांनीं स्वतः ख्रिस्ती होऊन आपले बांधवांसही ख्रिस्ती होण्याचा उपदेश करावा कीं नाहीं. ”

“ विद्याधरपंत, छे छे: या भानगडींत तुह्मी पडूं नका. मी ख्रिश्चन् या नात्यानें तुह्मांस असें सांगणें ठीक नाहीं; तथापि शुद्ध गृहस्थ या नात्यानें मला खरें तें सांगितलें पाहिजे. मी इतका धर्मवेडा नाहीं.

या वेळीं मोरियरची धाकटी मेव्हणी ह्मणाली, “ काडीमात्र नाहीं, आह्मीं याचें नांव पेगन (pagan) ठेविलें आहे. लग्न झा-

ल्यापासून याने चर्चमध्ये पाऊल ठेविले नाही. आह्मां सर्व बहिर्णांस दुसऱ्या कोणाच्या तरी संगतीने चर्चला जावे लागते ”

“ माझ्या ह्मणण्याचे तुम्ही कारण विचाराल. हीं कारणे अनेक आहेत. मी ख्रिश्चन् झाल्यास आतां पुष्कळ वर्षे झालीं, त्यामुळे मी नौकरीमध्ये एवढ्या मोठ्या जागेस येऊन पोहोचलों आहे. परंतु अलीकडे ख्रिश्चन् झाले तरी एतद्देशीयांस चांगल्या पगाराच्या जागा मिळणे कठीण पडूं लागले आहे; व त्यामुळे त्यांची दुर्दशा होत आहे. या ख्रिश्चन् लोकसंख्येस तुम्ही आणखी भर पाडूं लागाल तर आमच्या ज्ञातीचे केवढे नुकसान होईल त्याची तुम्हीच कल्पना करा. आह्मांस आधीच तीन गोष्टी प्रतिकूल आहेत—ह्मणजे अस्सल युरोपियन्चा रग नाही, आमचे कैवारी इंग्लंडांत नाहींत व आमच्या ज्ञातींत धनाढ्य लोक नाहींत. यामुळे युरोपियन् अधिकारी आह्मांस मान देत नाहींत, आमच्याबरोबर रोटी किंवा बेटी व्यवहार करीत नाहींत, व आह्मांस हलक्या जातीचे समजतात. खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत एकाच पंथाच्या ख्रिस्त्यांच्या रगवारीने जाती दाखविलेल्या असतात हे तुम्हीं पाहिलेच असेल. या अन्यायाबद्दल आह्मी नित्य मनांत चरफडत आहों. परंतु उपयोग काय ? तुम्हांपेक्षा आह्मी युरोपियनांस थोडे जवळ, कारण आमची संख्या थोडी; जर ती वाढली तर आह्मांसही कोणी विचारणार नाहीं. ख्रिश्चन् असूनही ख्रिश्चन् राज्यकर्त्यांची मर्जी राखण्याकरितां आह्मांस आपल्या वर्तनांत व मतांत त्यांचे निवळ अनुकरण करावे लागते, व ते आह्मी सहजगत्या कसे विनचुक करितों याचे मलाच आश्चर्य वाटते. मला वाटते मनुष्याच्या मतांवर पोषाखाचा पुष्कळ परिणाम आहे. पार्शी लोक अलीकडे युरोपियन् पोषाख करूं लागले आहेत, त्यासरंगाचीही बरीच अनुकूलता आहे, त्यामुळे ते युरोपियनाप्रमाणे वागण्यांत व बोलण्यांत आह्मांसही मार्ग टाकतात. तुम्ही नेटिन्हही हल्लीं केंस वगैरे ठेवून आमच्या सारखे पोषाख करूं लागलां आहा. या पोषाखांत तुम्ही असतां तेव्हां तुम्हांतही नवा स्फिस्ट(आवेश) येतो. तुम्ही घोतर नेसून जोडा घालून ज्या दुसऱ्या नेटिन्हास शिवीगाली करणार नाहीं, त्यास

बूट पाटलोण घातल्यावर तुम्ही बुटाच्या लाथा मारण्यास तयार व्हाल! असा हा युरोपियन् पोषाखाचा गुण आहे !

“ नेटिन्हांचा व पारशांचा मला जो फार राग येतो—त्यांचा जो मी द्वेष करितो—त्यांचे मुख्य कारण तुम्ही पोषाखांत आमचे अनुकरण करितां हे होय. अलीकडे अमुक माणूस पार्शी कीं युरोपियन् हे पुष्कळांस ओळखूं येत नाहीं नेटिन्ह हिंदु कीं युरेजन् हे देखील पुष्कळांस ओळखूं येत नाहीं. कारण, तुम्हीं आह्लांसारखे कॅस ठेवले व टोपी घातली कीं लोक फसण्यास आरंभ झालाच यामुळें रेलवे-मधून प्रवास करितांना आमचे विशेष हक्क तुम्ही वारंवार उपटतां. मग आह्लांस कां राग येणार नाहीं ? युरेजन् नसून युरेजन् दिसणें इतकें सोपें आहे कीं हिंदुस्थानांतल्या कोणाही मनुष्यास तें साधेल. त्या-मुळें व्यवहारांत आमच्या विशेष हक्कांस धक्का येतो. मला वाटतें सरकारनें या पोषाखाच्या कामीं कांहीं कायदा केला पाहिजे. †

“ ख्रिश्चन् असून युरोपियन् इतका आह्लांस मान नाहीं, हा एक अन्याय झाला; परंतु युरोपियन् सारख्या मोठ्या प्राप्तीच्या जागा मिळत नाहीत हा मी त्याहून मोठा अन्याय समजतो. कारण, ख्रिश्चन्च्या योग्यतेनें राहण्यास आह्लांस व आमच्या स्त्रियांस अल-बत युरोपियन् सारखे पोषाख केले पाहिजेत; राहण्यास बंगले पा-हिजेत; नौकर, गाडीघोडे, दाया, सामानसुमान वगैरे सर्व गोष्टी पाहिजेत. या अशा थाटास पैसा किती लागते त्याची तुम्हांस कल्पना आहे काय ? या खर्चामुळें आमच्यांतलिल मोठमोठे हुद्देदार कर्जबाजारी झाले आहेत; तुमच्या शेतकऱ्यांप्रमाणें आम-च्याहीमागें मारवाडी लागला आहे; माझ्या मते मारवाड्यांचे कागद-पत्र दर तीन वर्षांस जाळून टाकण्याचा किंवा रद्द करण्याचा कायदा असला तर बरा !

या आमच्या आवश्यक खर्चामुळें आह्लांस आपलीं मुलें विलाय-तेस पाठवितां येत नाहीत, तीं अज्ञान राहतात, व कोठें तरी सा-मान्य नौकरीवर जातात. त्यांस पुनः ही खर्चाची अडचण येते, त्यामुळें तींही कर्जबाजारी होतात; व कोणाचेही कुटुंबांस वर मान काढण्यास, विलायतेंत जाऊन राहण्यास, व युरोपियन् होण्यास

संधीघ मिळत नाही. मला वाटते आमच्या वर्गाकडे सरकारचे जेवढे दुर्लक्ष आहे, आह्मांस जितक्या अन्यायाने सरकार वागवीत आहे, तितका अन्याय तुह्मांस नेटिव्हासंबंधाने सरकार करीत नाही. तुमच्या खर्चाच्या मानाने तुह्मांस फाजील पगार मिळतो असें मला वाटते. कारण युरोपियन्च्या बरोवरीचे होण्याची तुह्मांस शक्यताच नाही; व आह्मांस ती असून केवळ कमी प्राप्तीमुळे आह्मी खाली दडपले जात आहो.

“ जो मनुष्य ख्रिश्चन् असून नेटिव्हांसारखा पोषाख करितो, त्यास मी ख्रिश्चन् समजतच नाही. मी ख्रिश्चन् झालों तेव्हांचे मिशनरी अधिक समंजस होते; त्यांनीं मला जितकी विद्या दिली, माझ्या पोषाखाची व नौकरीची जितकी काळजी घेतली तितकी अलीकडील मिशनरी आपल्या कळपाची घेत नाहींत. ख्रिश्चन् व्हा आणि धोतरे लुगडीं नेसा ! वाहवारे न्याय ! आमच्या ज्ञातींत ज्यांचे पगार बेताचे आहेत, ते स्वतः युरोपियन् पोषाख करितात, परंतु घरीं वायकास साड्या नेसाव्या लागतात, व त्यांचे नांव न्याशनल ड्रेस ! ज्याचे अंगीं ख्रिश्चन्पणा आहे त्यास ही स्थिति पाहून असमाधान वाटणार नाही काय ? अलीकडील मिशनरींनीं आमची योग्यता कमी करण्याचा, ह्मणजे नेटिव्ह ख्रिश्चनांची संख्या वाढविण्याचा हल्लीं जो मार्ग काढिला आहे, त्यानें तर आमचे भविष्य आह्मांस फारच खडतर दिमू लागलें आहे. ख्रिस्तीं आर्फनेजमध्ये मुलें कोठून येतात त्याची तुह्मांस माहिती असेलच. या आर्फनेजांतून आमच्या वर्गास पुष्कळशी भर पडत आहे. आह्मी जे शुद्ध जातीचे सदुपदेशाने ख्रिश्चन् झालेले, त्यांस ही भरती कशी काय वाटते तें कशास सांगावें ?

“ बरे, पुढें असल्या गरीब ख्रिश्चन् गृहस्थांस धंदे तरी कोणते उरले आहेत ? शिंप्याचा, सुताराचा, फिटरचा, सैपाक्याचा, हाटेलवाल्याचा, कुद्रे क्लार्काचा—ह्मणजे सर्व हलकट धंदे; लोकांपुढें उभे राहण्याचे; रेलवेच्या स्टेशनावर असल्याच कामांवर पुष्कळ लोक पोट भरीत आहेत. भिकारी नेटिव्हांनीं ‘ साहेब, साहेब ’ ह्मणावें एवढा हक्क आला, ह्मणून आमची योग्यता हिंदुस्था-

नांत वाढली काय ? आमच्या बायका जेव्हां लेडीज्मध्ये गणिल्या जातील, तेव्हां आमची योग्यता वाढली खरी. साड्या नेसून ही गोष्ट शक्य नाही; बराकीत राहून युरोपियन् लहंगा घातल्या तरी ही गोष्ट शक्य नाही. सर्व थाट सारखा जमून येईल तेव्हां ती शक्य आहे, तोंपर्यंत आमचे असमाधान कमी होणार नाही.

“ तुम्ही असे समजतां काय कीं ख्रिश्चन् झाल्यानें दंडांत अधिक जोर येतो ? हिंदूस डाखविण्यास एक प्रकारचा स्फिस्टि येतो, परंतु श्रम करण्यास नवे स्नायु येत नाहीत, किंवा विचार करण्यास नवा मेंदू मिळत नाही. यामुळे आह्मांस कारखान्यांत अधिक योग्यतेच्या जागा असाव्याशा वाटतात, कारण काम थोडे व प्राप्ति अधिक. नेटिव्ह कारागिरांप्रमाणे आह्मी काम करूं लागल्यास फार झाले तर त्यांच्या इतके काम करूं, व तितकीच प्राप्ति मिळवूं. मग ख्रिश्चन् होण्याचा फायदा काय ?

“ पैसे मिळविण्याकरितां आह्मी कोणकोणत्या युक्त्या काढतो ते आमचे आह्मांसच माहीत. कित्येकांच्या घरांमध्ये स्त्रियांस पायमोचे वीण, कपडे शीव, वगैरे हलकीं कामे करावीं लागतात. पैशाच्या प्राप्तीकरितां अन्याय, अनाचार व अप्रमाणिकपणा केव्हां केव्हां आह्मांस करावा लागतो. याबद्दल आह्मांस शरम वाटते, परंतु उपाय काय ? आमच्या ज्ञातींत आह्मांस आपली योग्यता तर राखिली पाहिजेनां ?

“ तुम्ही धर्मभोळे झणून आह्मी तुमचा उपहास करितों, परंतु ही वरकरणी गमत आहे; आह्मी युरोपियनांस अधिक जवळ, हे स्वतःच्या मनास स्पष्ट करण्याचा आमचा तो मार्ग आहे. परंतु तुम्हीं धर्मभोळे रहावे अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. तुम्ही ख्रिस्ती होऊं नका ख्रिस्त्यांची संख्या वाढवूं नका. तसें केल्यानें राज्यकर्ते तुम्हांबद्दल अधिक कळकळ बाळगतील ही आशा सोडा. अति तेथे माती. सर्वच ख्रिस्ती झाले तर दारूची किंमत वाढेल, मांसाची वाढेल व आह्मां लोकांस पोटभर खायासही मिळायचें नाही. कारण, ख्रिश्चन् झाल्यावर कांदाभाकरीनें पोट भरेल काय ? दारूवांचून अ-

गांत स्परिट व एनर्जी (आवेश व सामर्थ्य) राहिल काय? ख्रिश्चन् झाल्यावर कोणास चिलीम ओढतांना मी पाहिलें तर त्यास आत्मा आहे कीं नाहीं याची मला शका येईल. हिंदूंनीं किंवा मुसलमानांनीं चिलीम घ्यावी. आह्मीं चिरूट ओढावे, अशी आमच्या धर्मशास्त्राचीच आज्ञा आहे असें मला वाटतें. अहो, श्रेष्ठ होण्याकरितां ख्रिश्चन् व्हावयाचेना? शरीराच्या स्वास्थ्यावांचून मनास श्रेष्ठता येईल कशी? जें जें ह्मणून श्रेष्ठ गणिलें जातें तें तें खायला, प्यायला, नेसायला, पांघरायला, रहायला व बसायला असल्यावांचून कोणास श्रेष्ठत्व येणार आहे? छःछे., आमच्या श्रेष्ठ ख्रिश्चन् हक्कांकरितां राज्यकर्त्यांशीं तंटा करण्याची आह्मांस कधीं तरी पाळी येणार ! ”

मि. मोरियर यांनीं हे अखेरचे शब्द अस्तन्या मार्गे साखून मोठ्या आवेशानें उच्चारिले, व मुठीनें टेवलावर जोराचा आघात केला. तेव्हां लेडीज् टकमका त्यांकडे बघूं लागल्या, व “ शाबास, शाबास, थोर नाईट, शाबास ” असे उद्गार काढून त्यांनीं टाळ्या वाजविल्या. हें इतकें भाषण झाल्यावर लेडींना कंटाळा आल्यासारखें दिसून आलें, तेव्हां हा विषय आह्मी बंद केला. मग चहा वगैरे झाल्यावर लेडीज् उठून गेल्या व आंतून पियानोचे व गाण्याचे मधुर स्वर ऐकू येऊ लागले. आह्मीं बाहेर चिरूट पेटविले. गाणें चाललें असतां आमच्या मित्राची चित्तवृत्ति अगदीं खुलून गेली. मग तो तेथेंच बिलियर्ड खेळायलास राहणार असें जाणून मी मोरियर साहेबांची रजा घेतली व आपला हर्ष आणि आभार प्रदर्शित करून तेथून परत आलों.

वाटेंत विचार करीत असतां मला शका आली कीं, मोरियर जें सर्व बोलला तें थेटें बोलला किंवा त्याचे खरोखरीच तसे विचार आहेत. त्याच्या आवेशावरून, मुद्रेवरून व डोळ्यांचे तजेल्यावरून मला वाटलें कीं त्याचे विचार खरोखरीच तसे असावे पैशाचे अडचणीमुळे, सावकारांच्या तगाद्यामुळे आणि वरिष्ठ युरोपियनांच्या जांचामुळे त्याचे विचार तसे होणें स्वाभाविक होतें

भाग १३ वा.

एका बंगाली साधूचे ख्रिस्ती धर्माविषयीं विचार.

५२. मी घरीं आल्यावर निवांतपणीं बसलों असतां रामचंद्रपंत व मोरियर या दोघांच्या मूर्ति माझे डोळ्यांपुढें उभ्या राहिल्या, व त्यांतून कोण श्रेष्ठ, कोण अनुकार्य या विचारांत मीं बराच वेळ घालविला कारण, या दोन व्यक्ति ह्मणजे दोन मोठ्या वर्गांच्या निदर्शक होत्या. हिंदुधर्मांत काय आहे व ख्रिस्तीधर्मांनें यथे काय आणिलें, पौरस्त्यांचा कल कोणीकडे व पाश्चात्य लोक त्यांस कोणी कडे नेत आहेत, या गोष्टीविषयीं कल्पना या दोन गृहस्थांशीं माझीं जीं संभाषणें झालीं त्यांवरून मला आली आमचे मित्र ह्मणजे रामचंद्रपंताचे चिरंजीव, हेही एका वर्गाचे निदर्शक होत—तो वर्ग इंग्रजी शिकून तयार झालेल्या कांहीं आधुनिक विद्वानाचा होय. या विद्वानास पैसा मात्र पाहिजे ह्मणजे ते पूर्वेकडून पश्चिमेकडे सरळ जातील, ह्मणजे हिंदुत्वाकडून ख्रिस्तिताकडे सहज वळतील, अशी माझी खात्री झाली. हिंदु सद्गुणांचें सामान्य स्वरूप रामचंद्रपंतांच्या सुनेचें आचरण पाहून लक्षांत येतें; तसेंच ख्रिस्ती सद्गुणांचें व्यावहारिक स्वरूप मोरियरचे मेव्हणीच्या वर्तनांत दिसतें.

या दोन चित्रांपैकीं कोणतें पसंत करावें हा मोठा विकट प्रश्न आहे. कारण प्रत्येकांतिल एक एक भाग पाहूं लागल्यास कोणांत एक चांगला, तर दुसऱ्यांत दुसरा चांगला, असें आढळतें. चांगल्या भागांचें आधिक्य कोणच्यांत आहे त्याचा निर्णय रुचिवैचित्र्यामुळे होणें कठीण. एतद्देशियांस सुसाध्य कोणतें, जवळ कोणतें, हें एक वेळ ठरविता येईल, परंतु त्याची जगांत किंमत किती व तें आमच्या भावी ऊर्जित दशेस कितीसें साहाय्यकारी होईल हा प्रश्न उरतोच. सारांज, त्या दिवसापासून पुढें पुष्कळ दिवसपर्यंत हाच विषय माझे मनांत घोळत होता; व त्याचा निकाल लागेना.

माझे मन एकदा इकडे व एकदा तिकडे असें झोंके खात असतां आकस्मिकपणें माझी व एका विद्वान् बंगाली साधूची गांठ प-

डली. यांचें नांव बाबू सदानंद असें होतें. हे गृहस्थ पूर्वी चांगले श्रीमान् होते, त्यांनीं विद्यासंपादनानंतर बराच प्रवास केला होता, व जिकडे तिकडे त्यांच्या ओळखी होत्या. वेदांताचें व व्यवहारज्ञानाचें त्यांच्या विचारांत विलक्षण मिश्रण होतें. व त्यामुळें त्यांचें वैराग्य मला चमत्कारिक भासलें इतर लोक जे त्यांच्या भेटीस गेले होते त्यांचें समाधान करण्याची स्वामींची शैली पाहून आपल्याही मनांतील शंका त्यास विचाराव्या असें मला वाटलें, व मीं त्या त्यांच्यापुढें मांडिल्या. त्यांनीं मला जें उत्तर दिलें तें आतां सारांशानें सांगतो. (मूळ संभाषण हिंदुस्थानींत झालें, त्याचा सर्व रस स्वभाषेंत उठवून देण्याचा मीं येथें प्रयत्न केला आहे) ते ह्मणाले:—

५३. “ सुधारणा आणि धर्म हे दोन अगदीं भिन्न पंथ आहेत; व जो एकाच्या पूर्ण नादीं लागेल त्यानें दुसऱ्यास विसरून गेलें पाहिजे. सुधारणा ही ऐहिक सुखाकरितां आहे; धर्म हा पारमार्थिक सुखाकरितां आहे. पाश्चात्य लोक अत्यंत सुधारलेले आहेत असें आपण ह्मणतो, याचें कारण त्यांनीं ऐहिक सुखाची परमावधि कशी होईल, इकडेच कायतें लक्ष दिलेलें आहे व ते आपला स्वधर्म पूर्णपणें विसरून गेले आहेत. त्यांचें बळ, त्यांचा उद्योग आणि त्यांचीं सुखें आक्षी पाहतों, व विस्मित होतो. आपणांस वाटतें त्यांच्या धर्मांतच कांहीं विशेष गुण असेल. परंतु त्यांनीं स्वीकारलेल्या धर्माचा आचरणावर अंमल होऊं नये, याविषयीं ते जितके सावध आहेत तितके पृथ्वीवर दुसरे कोणीही लोक नाहींत. ख्रिस्ती लोकांपैकी ज्यांमध्ये थोडा धर्मावेश आहे ते लोक ही धर्माची हानि प्रांजळपणें कबूल करितात व तीबद्दल फार दुःख दाखवितात. परंतु सुधारणेच्या तुफान ओघांत अशा क्षुद्र बुडबुड्यांची कशाची दाद लागते ! युरोपीय राष्ट्रांचा इतिहास पाहिला ह्मणजे ख्रिस्ती धर्माची दुर्बळता दिसून येते; व त्या दुर्बळतेची हल्लीं तर कमाल झाली आहे. तुम्ही सांगतां तो गृहस्थ, मोरियर, सामान्य ख्रिस्ती गृहस्थांचा नमुना आहे असें समजा; एवढेंच कीं असले गृहस्थ प्रसंग पाहून कमी अधिक स्पष्टवक्ते किंवा प्रियवक्ते असतात. सामान्य ख्रिस्ती गृहस्थ जेव्हां आपले अंतस्थ व्यावहारिक विचार अगदीं स्पष्टपणें बोलतात

तेव्हां त्यांच्या सामर्थ्याच्या आविर्भावानें आह्मी धार्मिक हिंदु लोक चकित होऊन जातो खरे, परंतु त्यांच्या नीच मनोवृत्तींचा आह्मांस वीट येतो. जर येशू ख्रिस्त पुनः पृथ्वीवर अवतरला तर त्याच्या राज्यांत तुमचा आमचा जितक्या सुलभपणें प्रवेश होईल, तितका फार थोड्या ख्रिस्ती गृहस्थांचा होईल. येशू ख्रिस्तानें ज्या तत्त्वांचा उपदेश मात्र केला, तीं तत्त्वे खुद्द येशू ख्रिस्तापेक्षां आपल्या तुकाराम साधूनं चांगलीं पाळलीं असें कोणीही कबूल करील.

५४. युरोपांत सुधारणेस जो आरंभ झाला त्या काळास पुनरुज्जीवनाचा काळ असें कोणी ह्मणतात. धर्मपालनानें राष्ट्रांस मृतकळा आली होती तींतून हें पुनरुज्जीवन झालें असें ह्मणण्यास हरकत नाही. युरोपीय सुधारणेस आतां सुमारे तीन शतके होत आलीं. या सुधारणेची व्याख्या काय असें कोणी विचारल्यास ती येणेंप्रमाणें देतां येईल : ज्ञान आणि ऐश्वर्य यांची निःसीम हौस व तज्जन्य ऐहिक सुखांकडे पराकाष्ठेची ओढ, या मनाच्या स्थितीचें व तदनुरूप वर्तनाचें नांव सुधारणा. आपले लोक व युरोपीय लोक यांमध्ये एक मोठें अंतर आहे. आपले लोकांचा रानटीपणा जाऊन फार शतके झालीं, युरोपीय लोकांचा जाऊन थोडीं शतके झालीं; आपल्या लोकांच्या नैसर्गिक मनोवृत्तींतून क्रूर, साहसी व चंचळ मनोवृत्ति नाहीशा होऊन वराच काळ झाला; युरोपियनांच्या असल्या मनोवृत्ति अद्यापि वऱ्याच अंशानें कायम आहेत. सदसद्विचारशक्तीचा आयुष्यक्रमावर कित्येक शतके परिणाम झाल्यामुळे तिनें आमच्या स्नायूंतिल वळ हिरावून नेलें आहे, व युद्धप्रेम नाहीसें केले आहे. युरोपीय लोक आतांशीं कोठें या स्थितीस येण्यास सुरवात करीत आहेत. ह्मणूनच आह्मी धार्मिक व समाधानी झालीं आहों; युरोपास ही स्थिति पुढें कदाचित् येईल.

५५. येशू ख्रिस्त तुमच्या आमच्या वर्गातीळ होता; गरीब, दुबळे व दुःखीकष्टी, यांच्या जिवास आश्वासन देऊन त्यास धैर्यवळ व पारमार्थिक सुखाची आवड उत्पन्न करण्याचा त्याचा प्रयत्न होता. परंतु त्यानें प्रणीत केलेला धर्म अस्थानीं जाऊन पडला. देशाभिमान, राज्यसत्ता, युद्धप्रेम, व सामान्यतः रानटी समजुती,

अशी ज्या लोकांची स्थिति होती, त्यांमध्ये या दुबळ्यांक-
रितां निर्मिलेल्या धर्माची कां पूर्ण दुर्दशा होऊं नये? आपोआप झाली
ज्या थोड्यांमध्ये पूर्वीपासून धर्मप्रेम होतें, ते ख्रिस्ताच्या पंथानें जाऊं
लागतांच त्यांस इकडच्या साधूंप्रमाणें वैराग्य प्राप्त झालें. परंतु बा-
कीचे अज्ञानामुळे ऐश्वर्यलोभी धर्माधिकार्यांच्या कचाट्यात सांप-
डून मूर्ख होऊन गेले. या धर्माधिकार्यांनीं सर्व प्रकारचे अनाचार
आरंभिले; धर्मतत्त्वांची लोकांस ओळख होऊं दिली नाही व धर्माचं
नांवावर त्यांस लुटण्यास मात्र आरंभ केला. त्या धर्माधिकार्यांच्या
ऋर व निंद्य कृत्यांचें वर्णन करणेंही संतापकारी आहे. धर्माधिका-
र्यांनीं ईश्वराकडून जे महत्त्वाचे हक्क जवरीनें घेतले होते ते, पैसा व
साहाय्य घेऊन, त्यांनीं राज्यसत्तेकरितां तळमळणारांस अंशतः देऊं
केले. राजे, सरदार, जहागीरदार यांस आपल्या मनकामना पाहिजे
त्या प्रकारें पूर्ण करण्यास त्यामुळे मोकळीक झाली. अशा प्रकारें यु-
रोपांत पाहिल्यापासून धर्माच्या दुर्दशेनें किती अनाचार सुरू झाले व
अज्ञान लोकांचे किती हाल झाले त्यांची कल्पना देखील करवत नाहीं.

ख्रिस्ती राष्ट्रांचा प्राचीन व अर्वाचीन, ह्मणजे गेल्या एकोणीस श-
तकांचा इतिहास वाचला ह्मणजे तो येशू ख्रिस्ताच्या अनुयायांचा अ-
सेल असें मनांत देखील येत नाहीं. ख्रिस्ती इतिहासांत एकही पान
असें सांपडायचें नाहीं कीं, तें ख्रिस्तानें वाचलें असतां तो आपल्या
अनुयायांची तारीफ करील. उलट, जें पान चाळावें त्यांत ऐहिक म-
हत्त्वाकांक्षेमुळे आपल्या अनुयायांनीं धर्माच्या दाही आज्ञा मोडल्या
आहेत व आपलें गिरीवरचें व्याख्यान कोपण्यात गुडाळून ठेवलेलें आहे
असें त्याच्या ध्यानांत येईल.

१६. ख्रिस्ती धर्माची अत्यंत दुर्दशा झाल्यावर सुधारणेच्या दि-
शेनें त्याच्या उद्दारास आरंभ झाला. या उद्दाराच्या प्रयत्नांत त्यास
क्रमाक्रमानें दुबळेपणा येत गेला. धर्मतत्त्वे अगदींच खोल बुडी मा-
रून वसलीं. हल्लीं मोठ्या डामंडौलानें ख्रिस्तीधर्माचा पोकळ सांगाडा

१ 'सुधारणा' या शब्दाची कलम ५४ मध्ये दिलेली व्याख्या ध्यानात ठेवून
हा व पुढील दोन भाग वाचावें

वाचामात्रत्वाने पूज्य होऊन उभा आहे. पाश्चात्य सुधारणेने कांहीं शतींवर त्यास थोडीशी जागा दिली आहे, तीत तो धर्म आपले अंग अगदीं आकुंचित करून राहिलेला दृष्टीस पडतो रोमन लोक परराष्ट्रांस जिंकून जेव्हां परत येत तेव्हां रोममध्ये शिरतांना मोठी मिरव-

There is a growing feeling among the rich and prosperous that the invisible world has no interest for men in a refined state of civilization. The opinion, which Comte has formulised, is stated popularly in English books which have obtained the widest circulation and reputation. All ideas of moral government and spiritual influence, they say, belong to an older time, we have left them far behind us. A doctrine, which naturally commends itself to those who find the visible world comfortable and satisfactory, has descended upon those who find it uncomfortable and unsatisfactory. Under the name of *Secularism* it is spreading rapidly among some of the most intelligent of the class which comprises the bulk of our population. The world is not specially their friend, nor the world's law, but they look upon all things respecting the unseen as only fictions that are invented to keep them on their present level. Many of their teachers have been religious teachers in their day. They proclaim that the terrors and hopes of the future, which they once entertained, have become nothing to them. That only the present can be understood, or is worthy to be thought of. To tell such men that, as philosophers, you perfectly agree with them. That you, as much as they, scorn those in former days who tried to look beyond the bounds of the finite, but that for the good order of Society, and for the sake of avoiding possible perils hereafter, certain forms of expression must be kept up which seem to imply that the infinite can be brought within the range of our cognizance, nay, that it should be the main object of our study and pursuit. To do this is simply to provoke their righteous scorn and indignation. We draw upon ourselves the charge that we attach no meaning to the words which we count most sacred. We urge on a revolution more terrible than any we have witnessed yet. *Maurice Moral and Metaphysical Philosophy, Vol II, Chap. 10*

And the Scriptures of the primitive Christians, from the early ages of Christianity, have been made a principal cause of the division, the controversy, the war, and the persecution and cruelty, that have

णूक काढीत; त्या मिरवणुकींत जिंकून आणलेले राजे, राजपुत्र, द्रव्य, दास वगैरे यास बांधून पुढें चालवीत. सुधारणेनें आपल्या विजयाच्या मिरवणुकींत ख्रिस्तीधर्मास तसेंच पुढें चालण्याचें काम दिलेले आहे. या धर्मानें ज्ञानाच्या, उद्योगाच्या, लढाईच्या आणि राजकीय कारस्थानांच्या आड येऊं नये असा त्याकडून करार करून घेतला आहे. स्नेहसंबंध व करमणूक वाढविण्याकडे धर्माचा उपयोग करितां येईल असें जाणून धर्मोपासनेस पाहिजे तशीं भव्य व सुंदर देवळे बांधून दिलीं आहेत. तेथें जाणारांस धर्मोपदेशकानें हळूच टोंचावें, हळूच गुदगुल्या कराव्या, परंतु तेही सुधारणेचा व श्रोत्यांचा कल पाहून करावें! सरासरीनें पाहता सुधारणेच्या स्तुतिपाठकाचें काम करून रहावें नाहींतर विलयास जावें, या कैचींत ख्रिस्तीधर्म सुधारल्या राष्ट्रांत सांपडला आहे. आपल्या अपराधाबद्दल व अन्यायाबद्दल क्षमा करणारा कोणी असेल तर त्यास संतुष्ट ठेवण्यास ही एक संस्था असूं द्या, अशी युरोपियांची समजूत असेल. परंतु शेक्सपीयरनें सुचविलेला प्रश्न येथें उद्भवतो. अन्यायानें व अपराधानें जें मोठें फळ मिळविलें, तें कायम ठेवून क्षमेची आशा वाळगणें रास्त होतें काय? नित्य पुनः अपराध करायाचा व नित्य पुनः क्षमा मागायाची हें परम दयाळू ईश्वरास तरी पसंत पडेल काय ?

जेथें जेथें युरोपीय लोकांनीं जाऊन वसाहती केल्या आहेत, तेथें तेथें मूळचे लोक त्यांनीं नामशेष केले आहेत. जे थोडे राहिले आहेत तेही नाहींसे होण्याच्या संकटांत आहेत. ते नाहींसे होण्याचें मूळ कारण हें कीं आरंभीं युरोपियनांनीं त्यांचा पाठलाग करून गोळ्या

convulsed and drenched Christendom in blood ever since it has been called Christendom And does it not impeach the wisdom and goodness of our great Benefactor to suppose he ever intended those writings as a rule, when the best of men cannot understand them alike ?

Passage quoted in *Thoughts and Aspirations of the Ages*
Society of Friends, IV

See also *Warfare of Science with theology in Christendom* by
Andrew D White in two Vols

घालून त्यांस मारिलें, किंवा शुद्ध पशुप्रमाणें कापून काढलें. मग त्यांचा पुरा मोड झाल्यावर मागून ख्रिस्ती धर्मोपदेशक तेंथे गेले; व मूळच्या रहिवाशांस हलक्या योग्यतेचे ख्रिस्ती वनविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. ज्या लोकांस युरोपियनांनीं परतंत्र केले आहे त्यांशीं राजकीय वर्तन अन्यायाचें व क्रौर्याचें असायाचें, परंतु त्यांच्या आत्म्याच्या तारणार्थ ख्रिस्ती उपदेशकांची कमतरता नसायाची व खर्चास पैशाची उणीव नसायाची ! आपणांतून जो धर्म गेला त्याचा दुसऱ्यास तरी उपयोग होवो, असें पुष्कळ ख्रिस्ती लोकांस वाटत असेल !

५७. राज्यकारणानें परधर्मीयांशींच ख्रिस्ती लोकांचें असें वर्तन आहे असें नाहीं. ख्रिस्ती राष्ट्रांत पूर्वीं जातिभेद किंवा वर्गभेद फार प्रबळ होता, व त्याचें त्या वेळच्या धर्मानें मंडन केले जात होते. त्या काळीं कनिष्ठ वर्गाची स्थिति अत्यंत दुःखाची व जवळ जवळ दास्याची होती ती स्थिति जाऊन आतां कनिष्ठ वर्गास तशीच नवी मजुरदारीची स्थिति आली आहे; व सुधारणेचें चढाओढीचें तत्त्व अमलांत येऊन त्यांचे पूर्ववत् हाल होत आहेत

नुसत्या विचाराच्या कामांतही ख्रिस्ती लोकांच्या मनास त्यांचा विलक्षण अहंकार सोडीत नाहीं. आपण स्वतःच्या धर्माचें व रितीभार्तीचें विवेचन करीत असतां, अगचें सर्व सौजन्य खर्चून गुणदोषांचें परीक्षण करितों, तशाच सौजन्यानें इतरांच्याही धर्मादिकांचें परीक्षण करणें योग्य आहे, ही कल्पनाही ख्रिस्ती ग्रंथकारांस नाहीं. ज्यांच्या रितीभार्तीचें विवेचन करायाचें त्यांशीं आपली पूर्ण अनुकंपा असल्यास आपलीं मते व्हावीं तशीं योग्य होतात, नाहीं-तर न कळतही पक्षपात होता. सुधारलेल्या निःपक्षपाती सरळ मनाच्या ख्रिस्ती गृहस्थांस देखील अशी अनुकंपा अंगीं आणितां येत नाहीं; व ख्रिस्ताच्या आज्ञापैकीं हीच आज्ञा अतिश्रेष्ठ गणिली जात आहे कोणी खरा ख्रिस्ती आहे कीं नाहीं याची पारख ही आज्ञा पाळण्यास तो किती योग्य आहे हें पाहून होते आपलें तें चागलें, दुसऱ्याचें तें वाईट, आपलें हीन दिसेल त्यांतील गूढार्थ ध्यावयाचा, दुसऱ्याचें हीन दिसेल त्याचा स्पष्टार्थ ध्यावयाचा,

इत्यादि प्रकारांनी स्वतःची श्रेष्ठता गाजविणारे, अहंकारास वश झालेले, व गर्वोक्तींनी नित्य परधर्मीयांस दुखविणारे दुसरे लोक पृथ्वीवर नाहीत.

सारांश हा कीं ख्रिस्ती धर्मातील आचार युरोपीयांच्या कुटुंब-व्यवस्थेत मात्र पाळले जातात, व तेही पूर्व परपरेमुळे. बाकी, व्यवहारांतून, व विशेषतः राजनीतींतून, ख्रिस्ती धर्मास पुरतेपणीं हाकून लाविलेले आहे हल्लीं सुधारणेचा पगडा जिकडे तिकडे बसलेला आहे. पाश्चात्य लोक शौर्य, वीर्य, धाडस, ज्ञान, शोध, बुद्धिमत्ता, कल्पना, इत्यादि अनेक गुणांनी इतर राष्ट्रांहून वरिष्ठ झाले आहेत, त्यामुळे त्यांचे जिकडे तिकडे वर्चस्व झालेले आहे. सुधारणेच्या कामीं हे सर्व गुण लाविल्यामुळे त्यांची उन्नति झालेली आहे. त्यांच्या त्या वर्चस्वाशी किंवा उन्नतीशीं ख्रिस्ती धर्माचा बिलकुल संबंध नाही. कोणताच धर्म अशा उन्नतीच्या कामीं येणारा नाही, उलट तो ऐहिक उन्नतीस बाधक झाला पाहिजे. आमच्या देशांत धर्माचा हा असा परिणाम स्पष्ट दिसून येतो हल्लीं मनुष्यापुढे जो प्रश्न आहे तो असा कीं, पूर्वी व्याख्या दिलेली सुधारणा हवी कीं धर्म हवा? कोणत्या प्रमाणानें सुधारणा हवी व कोणत्या प्रमाणानें धर्म हवा? धर्मही नाही व सुधारणाही नाही, अशा स्थितीस मात्र रानटी स्थिति ह्मणतां येईल. धर्म आणि सुधारणा यांमधील विरोध आणखी स्पष्ट होण्याकरितां सुधारणेचीं व ख्रिस्ती धर्माचीं मूळतत्त्वे ताडून पाहूं.”

भाग १४ वा.

पाश्चात्य सुधारणेचीं तत्त्वे.

५८ “ ख्रिस्ती लोकांस सामान्यतः मूळ बायबल कळू लागून आतां दोन तीनशें वर्षे झालीं. परंतु या काळांत बुद्धिमान् पुरुषांचे लक्ष मुख्यत्वे सुधारणेकडे लागल्यामुळे धर्मविचारास त्यास फारशी फुरसत मिळाली नाही. तथापि क्रमानें बुद्धीचा अंध मनुष्याच्या नीतीच्या विचाराकडे जेव्हां वळला तेव्हा नीतीची प्रेरणा मनुष्या-

मध्ये सुखदुःखविवेकानें होणे, धर्मानें होत नाही, असें एक तत्त्व निघून तें पुष्कळांस मान्य होऊं लागलें. व्यक्तीनें खासगी आचरणांत नीतिमान् होण्यास स्वसुखाचा उत्कृष्ट मार्ग स्वीकारावा व सामाजिक आचरणांत तसाच समाजसुखाचा मार्ग अंगीकारावा असा बुद्धिप्रणीत सिद्धांत ठरला. कायदेकानूंमध्ये या सिद्धांताचा तेव्हांच शिरकाव झाला. समाजाची उत्कृष्ट व्यवस्था राहून त्यास अत्यंत सुख कशानें होईल, या विचारांनीं कायदे ठरूं लागले. कायद्याखालीं न येणाऱ्या लौकिक आचरणासही हाच सिद्धांत लागू होऊन जुन्या रुढी बदलत चालल्या. एकंदरीनें सामाजिक व लौकिक आचरणांत धर्म मार्गें पडून हा सिद्धांत (Utilitarianism) पुढें सरसावत गेला.

५९. युरोपांत गेल्या शतकांत विद्या शिकून तिजवर निर्वाह करणारे लोक झटले ह्मणजे मध्यम स्थितीतले होते. सर्व विषयांत बुद्धि चालविण्याचें काम त्यांकडे होतें. त्या लोकांस कनिष्ठ वर्गाचीं दुःखें दिसत होती इतकेंच नव्हे, तर बहुधा स्वतः तीं सोसावीं लागत होती; त्यामुळे वरिष्ठ वर्गाचीं ऐश्वर्य व उन्माद त्यास पाहवेनासे झाले. समाजाचें तें तसें वर्गीकरण त्यांस अत्यंत अन्यायाचें दिसूं लागलें. जन्मतः सर्व माणसें सारखीं आहेत, असें वाटून तोच उपदेश ते कनिष्ठ वर्गांस करूं लागले. हे वर्ग गांजलेले होते, त्यांस तो उपदेश तेव्हांच पटला. जर सर्व माणसें सारखीं आहेत तर त्यांस सारखें स्वातंत्र्य पाहिजे. एका वर्गाचा दुसन्यावर अमल चालणें, राजाचा प्रजेवर चालणें, हें त्यांस अन्यायाचें वाटू लागलें. समाजांत बदोबस्त राहण्यास जर राज्यव्यवस्था हवी असेल तर ती प्रजेच्या सल्ल्यानें व पसंतीनें उत्पन्न झाली पाहिजे. समाज सर्वांचा मिळून होतो, त्याच्या उत्कर्षाकरितां सर्वांनीं सारखें झटलें पाहिजे, ह्मणजे कुटुंबात जो बंधुबंधूंचा संबंध तोच समाजातील समान हक्काच्या लोकांचा असला पाहिजे. याप्रमाणें बुद्धिप्रकाशानें कनिष्ठ वर्गांस जीं नवीं तत्त्वे कळलीं तीं हीं कीं सर्व प्रजाजनांचे सारखे हक्क आहेत; त्यांस सारखें स्वातंत्र्य असलें पाहिजे; त्यांनीं परस्पराशीं बंधुतेचा संबंध राखिला पाहिजे; राज्यव्यवस्था प्रजासत्तात्मक झाली पाहिजे;

व याकरितां राजे, सरदार वगैरे विशिष्ट हक्काचे लोक नाहीसे तरी केले पाहिजेत किंवा त्यांचे हक्क कमी केले पाहिजेत. या तत्त्वांमुळे फ्रान्समध्ये ती प्रसिद्ध राज्यक्रांति झाली, व प्रजेचे माहात्म्य स्थापित झाले. इतर देशांत जरी राज्यक्रांति झाली नाही, तरी प्रजेच्या असमाधानाचे भय वाटून तीस अधिक हक्क देण्यास सुरवात झाली “ स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ” हे शब्द मध्यम व कनिष्ठ वर्गांमध्ये प्रिय होऊन गेले. सर्वास सारखे हक्क देण्यापूर्वी सारखी पात्रता येऊ द्या, अशा सूचनेमुळे सर्वास विद्यादान देण्यास आरंभ झाला; व एकंदरीने कनिष्ठ जातीस उद्योगाच्या कामांत मात्र सारखे हक्क मिळाले, परंतु पूर्वीच्या संचित संपत्तीचा त्यांस वाटा मिळाला नाही. चढाओढीने पाहिजे ते करावे, या उद्योग-स्वातंत्र्याच्या तत्त्वांमुळे भांडवलवाले व मजूर, असे नवे वर्ग झाले व्यापारामुळे या वर्गांतील अंतर वाढत चालले. शास्त्रे, यंत्रे, कला, वगैरे सर्वांमध्ये श्रम एकाचे, फायदा दुसऱ्याचा असा परिणाम घडू लागला; व यंत्रांच्या प्रसाराने श्रम करणारेही यंत्रेच बनून गेले; त्यांस चढाओढीत आपली माणुसकी सुधारण्यास वेळ मिळेना. ‘ स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ’ यांचा तोंडाने मात्र वृथा जयघोष जिकडे तिकडे चालत राहिला ! हीच स्थिति योग्य असे अर्थशास्त्रवेत्तेही प्रतिपादन करू लागले ! उद्योग व व्यापार यांनी संपत्ति सारखी वाढत चालली, तेव्हां सुधारणेच्या दृष्टीने ही नवी स्थितीच उत्तम असे ठरले.

६०. इकडे शास्त्रप्रकर्षाने उत्क्रांतीचे एक नवे तत्त्व प्रकट झाले. ते असे की सर्वत्र जीवनार्थकलह चालला आहे, व जे जगण्यास योग्यतम तेच जगायाचे, बाकीच्यांचा आपोआप संहार व्हावयाचा. हे तत्त्व राष्ट्रांमध्ये, समाजांतील वर्गांमध्ये, व वर्गांतील कुटुंबां-कुटुंबांमध्ये व व्यक्तिमात्रांमध्ये लागू पडले पाहिजे, असा सिद्धांत झाला. ‘ बळी तो कान पिळी ’ हा न्याय पूर्वापार नीतीने, धर्माने व कांहीं अंशी सुराज्यव्यवस्थेने मार्ग पडला होता, परंतु या उत्क्रांतितत्त्वाने त्यास नवेच महत्त्व आणिले. ‘ स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ’ यांशी या उत्क्रांतितत्त्वाचा चांगलासा मेल पडेना आत्मसंरक्षणाच्या निमित्ताने स्वार्थास आतां अधिकच जोर आला, पर-

मार्थ व परोपकार मार्गें पडला, व समाजांतील चढाओढीचें घातक स्वरूप स्पष्ट होऊं लागलें. जीवनार्थ कलहांत टिकाव धरून स्वसंरक्षण करण्यास व्यक्ति व राष्ट्रें कशीं योग्यतम करावीं इकडे आतां सुधारणेचे डोळे लागले. ते लागण्यास दुसरें एक कारण झालें.

६१. प्रत्येक देशांत लोकसंख्या वाढत आहे, व ती कांहीं सुधारलेल्या राष्ट्रांत फारच जोरानें वाढत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांस देशांतर करणें भाग पडत आहे. अशा देशांतरामुळे पृथ्वीचे राहण्यास योग्य असे बहुतेक भाग व्यापिले गेले आहेत; तरीही लोकसंख्या वाढतच आहे, जुन्या सर्व राष्ट्रांत रहिवाशांची गर्दी होऊन अन्न दुर्मिळ होण्याचा प्रसंग आला आहे. भिन्न भिन्न राष्ट्रांमध्ये अन्नार्थ चढाओढ चालू आहे, व प्रत्येक राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीस ही चढाओढ जाऊन पोहोचली आहे. उद्योग हा एकच अन्नसंपादनाचा मार्ग आहे. या उद्योगानें तरी अन्न मिळविण्याकरितां व आपआपल्या व्यापारास धक्का न बसावा अशाकरितां सर्व राष्ट्रांच्या सैन्यबळाची उत्तम तयारी पाहिजे. फाजील झालेल्या लोकांस बसाहतीकरितां नवी जागा काबीज करण्यासही सैन्यबळच अवश्य आहे. यामुळे सर्व युरोपीय राष्ट्रे आधिकाधिक सैन्यबळ ठेवून नित्य लढाईच्या तयारींत आहेत. दुसऱ्यांचा व्यापार व दुसऱ्यांकडे गेलेला मुलूख प्रत्येक राष्ट्रांचे डोळ्यांत सलत आहे. सैन्यबळ राखण्याकरितां जो भयंकर खर्च होतो त्याचा भार उद्योग करणारांवर येऊन त्यांची अधिकच दुर्दशा होत आहे, परंतु उपाय काय ? वाढती लोकसंख्या, जीवनार्थ कलह व ऐश्वर्याचा लोभ, याकरितां युरोपीय सुधारलेलीं राष्ट्रे इतःपर कोणते अन्याय करण्यास उद्युक्त होतील हें सांगतां येत नाही ! धर्म आणि मनोदेवता, यांनीं या राष्ट्रांतून लवकरच पळ काढला पाहिजे !

६२. मनोदेवतेचें रूपांतर करून टाकण्याची उत्क्रांतिपंथवाल्यांनीं खटपट चालविलीच आहे. त्यांचें ह्मणणें कीं मनामध्ये सदाचारानें वागण्याची जी उपजतबुद्धि आहे, जीमुळे हें करणें योग्य, हें अयोग्य, अशी हरप्रसंगीं मन साक्ष देत असते, व योग्य तें केल्यानें आनंद व अयोग्य तें केल्यानें असमाधान वाटत अस-

तें,—ती उपजतबुद्धि अथवा मनोदेवता उत्पन्न होण्याची विशिष्ट कारणे आहेत; व उत्क्रांति नियमांअन्वये परिस्थितीस अनुसरून मनोदेवतेचे रूपांतर होत गेले पाहिजे. जर एका वेळीं एकएकच मनुष्य जगांत वास्तव्य करित असता, तर त्याची मनोदेवता फार आकुंचित असती; पूर्वीच्या अनुभवावरून जें वर्तन मनुष्याच्या सुखास व संरक्षणास युक्त तें त्यास सुचवावें व जें अयुक्त त्यापासून त्यास परावृत्त करावें, एवढेच तिचे कार्य राहिलें असतें. परंतु मनुष्याचे जेव्हां संघ बनले व त्यांचें परस्परांशीं नित्य संघट्टन होऊ लागलें, तेव्हां अनुभवानें व्यक्तीच्या व समुदायाच्या सुखास व संरक्षणास कोणतें वर्तन योग्य याचें त्यांस ज्ञान झालें. अनेक पिढ्यांच्या सारख्या अनुभवानें हें ज्ञान उपजतबुद्धीप्रमाणें जन्मतःच मनुष्यास प्राप्त होऊं लागलें; जों जों समुदाय मोठा व जीवनार्थ कलह भिन्न भिन्न प्रकारचा, तों तों मनोदेवतेचीं कार्येही वाढत गेलीं. परिस्थिति व अनुभव यांनीं तिचे रूपांतर होत गेलें; व तें अद्यापिही सुरू आहे. समाजसंरक्षण हें तिचें मुख्य कार्य आहे व समाजाचें इतःपर रूपांतर होत गेल्यास मनोदेवतेचेही तसेच झालें पाहिजे. तेव्हां मनोदेवतेच्या आज्ञा ह्मणजे पूर्वीचा सांचलेला अनुभव एवढाच अर्थ ध्यावयाचा; त्या आज्ञा व्यक्तीनें मानिल्याच पाहिजेत असें नाहीं; नवीन परिस्थितींत त्या कितपत योग्य आहेत हें विचारानें ठरविलें पाहिजे. हीच गोष्ट धर्मासही लागू आहे. ज्यामुळें व्यक्तीचे व समाजाचे सुखवर्धन आणि संरक्षण होणार नाहीं तो धर्मही त्याज्य व ती मनोदेवताही त्याज्य, असा यावरून सिद्धांत होतो. हें तत्त्व सांप्रतच्या युरोपीय सुधारणेंत फार प्रबळ परिणाम करित आहे.

६३. जुन्या भाषा व इतिहास यांच्या अभ्यासानें ख्रिस्तीधर्माचा परम पूज्य ग्रंथ, ह्मणजे बायबल, त्याचीही पूज्यता नाहींशी होत आहे. जगाच्या आणि मनुष्याच्या उत्पत्तीचा बायबलांतिल इतिहास खोटा आहे, ही गोष्ट सर्वास ग्राह्य झाली आहे. जुन्या करारांतिल ईश्वराविषयी कल्पना व त्यांत वर्णिलेली लोकस्थिति अगदीं रागटी प्रकारची आहे हेंही बहुतेक सर्वास मान्य झालें आहे. बायबलांत वर्णिलेले ख्रिस्तानें व तदनुयायांनीं केलेले ईश्वरी चमत्कार

असंभवनीय आहेत, ह्या गोष्टीसही पुष्कळांची संमति आहे. जन्मानें किंवा कृतीनें ख्रिस्त अमानुष होता किंवा ईश्वरपुत्र होता, हे अनेकांस असंमत झाले आहे. राहतां राहतां ख्रिस्ताचे उपदेश राहिले. त्यांची स्तुति करण्याचा परिपाठ आहे; तो एवढ्याच करितां कीं त्या उपदेशाच्या चिंतनानें क्षणभर मन उदात्त होतें व एक प्रकारची नीतिविषयक अत्युत्कृष्ट पुरातन कल्पना मनांत येऊन आल्हाद होतो. बायबलांतील धर्मतत्त्वे विचाराच्या चाळणींत पुनः पुनः घोळलीं गेल्यानें, त्यांस पुनः पुनः ताव मिळून पुनः पुनः विचाराच्या कसासतीं लाविलीं गेल्यानें, जीं तत्त्वे आतां शुद्ध वाचनकरी ठरलीं आहेत तीं अगदीं थोडीं आहेत, बायबलांत त्याचा प्रपंच व पसारा मात्र फार मोठा राहिला आहे. तीं तत्त्वे सारांशानें सांगतोः—'खऱ्या जीवित्वाकरितां मेलें पाहिजे; ह्मणजे प्रथमतः इहलोकींचीं सर्व सुखें व सर्व पाश सोडून दिले पाहिजेत व आत्मा ईश्वराधीन केला पाहिजे. नंतर ईश्वरी प्रेरणेनें सर्व व्यक्तिमात्रांशीं आत्मा सारखा सानुकंप झाला, ह्मणजे खरें जीवित्व पुनः आलें. अशा जीवित्वामुळे पृथ्वीवर ईश्वरी राज्याचा अवतार होतो. कारण, आजन्म जें कांहीं करायाचें तें पूर्ण नम्रतेनें व निःस्पृहपणें ईश्वराज्ञेनें व ईश्वराप्रीत्यर्थ मात्र करायाचें, अशी मनुष्याची प्रवृत्ति होते. हे पाहिलें तत्त्व झालें. दुसरें तत्त्व असें कीं ईश्वर आणि मनुष्य यांमध्ये जो संबंध आहे त्यास अगदीं जवळची उपमा म्हटली तर पिता-पुत्रांची होय, परंतु हीही अपूर्ण आहे. या संबधामुळे मनुष्यानें निरंतर कृतज्ञतेनें वागावें, आज्ञाधारक, बहुमानपर व प्रेमपर रहावें; मग ईश्वरही संतुष्ट होऊन कृपा, ममता व क्षमा यांचा मनुष्यास लाभ करून देतो; व असा ईश्वरी प्रसाद इतर सर्व लाभांहून अतिश्रेष्ठ गणिला पाहिजे. तिसरें तत्त्व हें कीं स्वतः इतकी प्रीति सर्व मनुष्यांबद्दल मनांत वागवावी; लोकांनीं आपणांशीं ज्याप्रकारें वागावें ह्मणून आपल्या अंतःकरणास वाटत असतें, त्याचप्रकारें आपण लोकांशीं वागावें; आत्महित व परहित यांत भेद करूं नये.' जुन्या करारांतील दहा आज्ञांची वरील तत्त्वांस अनुसरून ख्रिस्तानें स्पष्टता केली आहे; व तेच त्याचें गिरीवरील व्याख्यान एका दृष्टीनें अत्युः

दात्त असे ठरले आहे. हीं तत्त्वे व ख्रिस्ताचे उपदेश व वर्तन यांचा विचार केला असतां ख्रिस्ताची थोरवी ध्यानांत येते व धार्मिक स्वभावाचे एक अत्युत्कृष्ट उदाहरण डोळ्यांपुढे येते. अशा त्या ख्रिस्तास कोणत्या आधुनिक ख्रिस्त्याचे चालू वर्तन पसंत पडेल ? वास्तविक पहातां धार्मिक किंवा पारमार्थिक आचरण पूर्णपणे साधावे व त्याच्या साधनार्थ मात्र ऐहिक कर्मे करावीं, अशा उद्देशाने ख्रिस्ताने वरील तत्त्वे सांगितली आहेत; त्यांपासून सुधारणा किंवा ऐहिक ऐश्वर्य प्राप्त होणे अशक्यच आहे. ख्रिस्ताचे शिक्षण व्यवहारांत आचरणे अगदीं अशक्य आहे; व ह्मणूनच ते एकीकडे राहून त्याच्या अगदीं विरुद्ध असे परिणाम ख्रिस्ती इतिहासांत घडून आले आहेत.

६४. ख्रिस्तप्रणीत धर्म कोणीकडे व उत्क्रांतिपंथीय सुधारलेल्या ख्रिस्ती लोकांचे सांप्रतचे आचरण कोणीकडे ! जीवनार्थ कलह आहे व त्याचा निकाल योग्यतेच्या प्रमाणाने लागायचा ! ही योग्यता स्थापन करण्यास दंडांत जोर पाहिजे, मोठे सैन्य पाहिजे, व उत्कृष्ट प्राणघातक हत्यारे पाहिजेत. रानटी लोकांच्या वसाहतींत ख्रिस्ती लोक जाऊन उतरतात व त्यांनीं विरोध केला ह्मणजे 'जीवनार्थ कलह होऊ द्या' ह्मणून लागलीच शस्त्रास्त्रे बाहेर काढतात. दुसऱ्या राष्ट्रांवर अशा तऱ्हेने सत्ता बसविल्यावर त्यांशीं वर्तनांत हेंच तत्त्व— 'तुम्ही हक्क मागतां ? योग्यता दाखवा. तुम्ही न्याय मागतां ? योग्यता दाखवा. तुम्हांस जुलूम नको आहे ? योग्यता दाखवा.' योग्यतेच्या प्रश्नाचा सामोपचाराने कधीही निकाल लागत नाही जीवनार्थ कलहांत एकाचे त्वरित किंवा सावकाशपणे मृत्युपंथास लागले पाहिजे. हे योग्यतेचे तत्त्व जोवर ख्रिस्ती लोक निकराने जिकडे तिकडे लावीत राहतील, व या तत्त्वाखेरीज पाउलभरही हालणार नाहीत, तोवर ते ख्रिस्ताचे अनुयायी आहेत असे कदापि ह्मणतां येणार नाही.

हा असा धर्मनाश पाहून कांहीं थोडे थोर मनाचे ख्रिस्तीलोक अत्यंत विषाद प्रकट करितात. कौंट टोल्स्टोइ या रशियन् गृहस्थाचा 'तर मग काय करावे' ('What to Do Then?') या नांवाचा ग्रंथ आहे, तो वाचिला असतां धार्मिक ख्रिस्ती गृहस्थाच्या

मनाची स्थिति लक्षांत येते. परंतु इकडे सुधारणापंथाचे लोक विचार करीत आहेत कीं ' कायहो, हा धर्म केव्हां नाहींसा होईल ? हा नाहींसा होईल कीं कांहीं रूपांतर होऊन राहील ? समाजांत यापासून कांहीं फायदा होण्यासारखा आहे काय ? असलाच तर राहूंद्या एका कोपऱ्यांत पडून ! '

ख्रिस्ती धर्माचीं वर जीं थोडीं उदात्त तत्त्वे सांगितलीं तीं हिंदुधर्माच्या तत्त्वांप्रमाणेंच आहेत. सर्व धर्माचीं मूळतत्त्वे सारखींच असायाचीं. परंतु हिंदुधर्माचीं तत्त्वे अधिक व्यवहारोपयोगी आहेत, केवळ चिंतनोपयोगी नाहींत, असें पुढें तुमच्या लक्षांत येईल. तीं व्यवहारोपयोगी आहेत ही एक गोष्ट व हिंदूंचा स्वभावच धार्मिक ही दुसरी गोष्ट, यांमुळे धर्मतत्त्वांचा आह्मांवर अधिक परिणाम झालेला आहे, व तीं आमच्या मनोवृत्तींशीं वन्याच अशीं एकरूप होऊन गेलीं आहेत. तीं तत्त्वे ऐकतांच या गोष्टींचा तुह्मांस प्रत्यय येईल. "

भाग १५ वा.

हिंदु धर्माचीं पंच महातत्त्वे.

६५. "हिंदुधर्माचीं आतांपर्यंत अनेक रूपांतरे झालीं आहेत. प्रत्येक रूपांतराचे वेळीं स्थिर विवेकानें कांहीं नवीन तत्त्वे प्रबळपणें लोकांच्या मनांवर अमल करूं लागत व पूर्वींच्या कांहीं तत्त्वांस तसेंच क्षीणत्व येई. याप्रमाणें प्रत्येक रूपांतराचे वेळीं कांहीं तत्त्वे मार्गें पडत, कांहीं कायम राहत व कांहीं नवीनच धर्मांत अंतर्भूत होत. या तत्त्वांच्या धोरणानें हिंदुधर्माचा इतिहास लिहूं लागल्यास आमच्या पूर्वजांचीं मनें पारमार्थिक विवेकांत कशीं सुसंस्कृत होत गेलीं हे फार उत्तम रीतीनें दाखवितां येईल. परंतु तूर्त त्या विषयाचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. हिंदु लोकांचा सुधारणेचा काळ जाऊन बरींच शतके झालीं आहेत. ज्या कारणांनीं त्यांमध्ये सुधारणेस लवकर आरंभ झाला, त्याच कारणानें तो काळ लवकर संपून

गेली. परंतु इतर जुन्या राष्ट्रांप्रमाणे, आमची सुधारणा जेव्हा विलयास गेली तेव्हा तिच्याबरोबर आह्मी स्वतःही विलयास गेली नाही. याचे कारण असे की उत्कृष्ट धर्मव्यवस्थेमुळे वर्गावर्गांची कर्तव्ये उत्तम प्रकारे नियमित केली गेली व कोणासही जीवनार्थ विलक्षण प्रकारचा कलह करण्याची आवश्यकता राहिली नाही. ज्याची कर्तव्ये त्याने करावची असा निश्चय राखिल्यामुळे केव्हाही सर्व राष्ट्र युद्धसंग्रामात गुंतून गेले नाही. ज्यांचे युद्धाचे काम नव्हे, ते समोर युद्ध चालले असता तटस्थ रहात. यामुळे जरी अनेक राज्यक्रांत्या झाल्या, तथापि नवीन राज्यकर्त्यांस देशांतील सर्व लोक शत्रूप्रमाणे वाटले नाहीत व ते तसे नव्हेतही बहुतेक प्रजाजनांची उद्योगशीलता, व धर्मपरायणता पाहून नवीन राज्यकर्त्यांचे प्रेम त्यांवर बसे; प्रजेचे हित चिंतणे यांतच राज्याच्या समृद्धतेचे बीज आहे असे त्यांस कळून येई.

नवीन राज्यकर्त्यांस योग्य करभार देऊन आपआपली कर्तव्ये पूर्ण करित राहण्याची व पूर्ण समाधानाने आयुष्य घालविण्याची ही जी आमची तन्हा, ती दुसऱ्या विलयास गेलेल्या राष्ट्रांमध्ये सांपडत नाही. हा आमचा विशिष्ट गुण पूर्वापार चालत आलेल्या जातिभेदांमुळे आह्मांत आलेला आहे. अनेक राज्यक्रांत्यांतून या जातिभेदानेच आह्मांस पार पाडले आहे असे ह्मणण्यास हरकत नाही. जातिभेदाचे व निश्चितकर्तव्यशालितेचे ह्या प्रकारचे महत्त्व इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या ध्यानांत आलेले नाही व ते जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न करित आहेत. परंतु तसे करणे त्यांच्या राज्यसत्तेच्या स्थैर्यास बाधक होणारे आहे. हिंदुस्थानांत जीवनार्थ कलह फारच थोडा दिसतो हे पाहूनही राज्यकर्त्यांस आश्चर्य वाटते; परंतु तोही धर्माचा व जातिभेदाचा परिणाम गणिला पाहिजे. आमचा धर्म व जातिभेद असाच कायम राहिल्यास पूर्वीप्रमाणे आणखी कितीही राज्यक्रांत्या पुढे झाल्या तरी त्यांतून आह्मी सुरक्षितपणे पार पडू. कोणाही राज्यकर्त्यांस हिंदूवर राज्य करणे जितके सुलभ व सुखाचे होईल तितके दुसऱ्या कोणत्याही धर्माच्या लोकांवर होणार नाही.

६६. सुधारणेच्या काळानंतर राष्ट्राची ऐश्वर्याबद्दलची महत्त्वा-

कांक्षा बहुधा कमी होते व मग ते राष्ट्र धर्माकडे वळते. धार्मिक किंवा पारमार्थिक सुखाची आह्वास जी फार लवकर गोडी लागली तिचे कारण या देशाचे हवामान अथवा सृष्टस्थिति हे असोवें. अतिशय शारीरिक कष्ट करणे या उष्ण कटिबन्दांत शक्य नाही व हितकारकही नाही. बरे, शारीरिक आवश्यकताही थोड्या व थोड्या श्रमाने प्राप्त होणाऱ्या आहेत. या आवश्यकता वाढविणे (ह्मणजे खाण्यापिण्याची चैन करणे, लत्तेकपडे फाजील वापरणे, इ०) हे आरोग्यास हितावह होत नाही, असा पाश्चात्यांचाही अनुभव आहे. तेव्हां अल्प श्रम करून, विश्रांति घेणे व त्या विश्रांतीचे वेळीं पारमार्थिक विचार करणे, हेच साहजिक आहे; व हाच मार्ग आमचे धर्मात श्रेयस्कर गणिला आहे.

हिंदुधर्माचीं तत्त्वे हिंदूंच्या मनांत मुरलेलीं आहेत व त्यांचा परिणाम हिंदूंच्या नित्याचरणांतही दृष्टोत्पत्तीस येतो. पुष्कळांस तीं स्पष्टपणे सांगतां येणार नाहीत हे खरे, परंतु याचे कारण तत्त्वशोधनाच्या दृष्टीने हिंदुधर्माचा आतांपर्यंत कोणी फारसा विचार केलेला नाही. हीं मूळ तत्त्वे कोणतीं तीं आतां सांगतोः—

६७. ईश्वराची व्यापकता हे हिंदुधर्माचे पहिले तत्त्व आहे. कोणा अडाणी हिंदूसही ईश्वर कोठे आहे असें विचारले असतां, तो जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं, सर्वांच्या अंतर्गामीं मरून उरला आहे असें तो उत्तर देईल. ईश्वराचा अंश जेथे नाही असें कांहींच नाही. या तत्त्वाच्या अंगीकाराने जेथे श्रद्धा बसेल, जेथे उपकारित्व दिसेल, जेथे ईश्वराच्या गुणांचा बोध होण्यास, स्मरण होण्यास, कारण असेल—तेथे हिंदूंमध्ये पूज्यभाव उत्पन्न होतो अश्वत्थवटादि महान् वृक्ष छायादानाने आपले उपकारित्व व्यक्त करितात; गंगायमुनादि नद्या जलदानाने ते प्रकट करितात; तृणधान्यादि-दानाने पृथ्वी ते स्पष्ट करिते. साधुसंत वरिष्ठ ज्ञानाने, सद्गुणदेशाने, परोपकाराने व इतर श्रेष्ठ गुणांनीं आपणांमधील विशिष्ट ईश्वरी अंश अनुभवास आणून देतात. श्रद्धा किंवा भाव यांमुळे मूर्तीमध्येही ईश्वरी अंश दिसू लागतो. केवळ नामस्मरणानेही मनास ईश्वराची प्रतीति होते. याप्रमाणे ईश्वराच्या व्यापकतेचे तत्त्व सर्व हिंदूंच्या मनावर परिणाम क-

रीत आहे, व ईश्वरासंबंधाने जी पूज्यता पूर्णत्वाने उत्पन्न व्हावी असे वाटते तिचा अनेक मार्गांनी आह्मांमध्ये प्रादुर्भाव होतो. आमचे वास्तव्य ईश्वरांतच आहे असे आह्मांस भासते.* ईश्वराची व्यापकता ख्रिस्ती तत्त्ववेत्त्यांस मान्य असून त्यांनी तिचा धर्मतत्त्वांत संग्रह केलेला नाही हे आश्चर्य आहे.

६८. ईश्वर आणि मनुष्य, परमात्मा आणि आत्मा यांमध्ये राजा आणि प्रजा यांच्यासारखा मूळ संबंध आहे. हे हिंदुधर्माचे दुसरे तत्त्व होय. या तत्त्वाअन्वये ईश्वराकडून जे जे आपणांस प्राप्त होते, त्याचा अंशमात्र तरी ईश्वरप्रीत्यर्थ आपण अर्पण केला पाहिजे. † ईश्वरापुढे आपणांस नम्र करून घेण्याची व त्याचे उपकार प्रत्यक्षपणे मानण्याची ही योजना आहे; ईश्वरास कोणतीही गोष्ट कमी आहे ती पुरविण्याचा यांत उद्देश नाही. परंतु या योजनेचा, भक्ति, त्याग आणि परोपकार यांशी पुढे संबंध जडतो व त्यांपासून अनेक उत्कृष्ट धार्मिक रूढि उत्पन्न होतात.

फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत राजा आणि प्रजा यांचा संबंध अतिशय निकट समजला गेला आहे. देशास राजा नाही, यासारखे दुसरे कोणतेच अरिष्ट नाही असे पूर्वीपासून प्रजेस वाटत

* त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परनिधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्य च परं च धाम त्वया तत विश्वमनतरूप ॥
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्व प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्व सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्व ॥

भ० गीता. अ० ११. ३८-४०

। पत्र पुष्प फल तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहतमश्रामि 'प्रयतात्मनः' ॥
यत्करोषि यदश्रांसि यज्जुहोषि ददासि यत्
यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

यत्
मां
सां
वात्

भ० गी० अ० ९; २६, २७

आहे. राजा ह्यणजे प्रजाजनांचा मायबाप, बंधुसोयरा होय. हाच संबंध भक्तिभावामुळे ईश्वराशीही लागू झाला. त्यामुळे साधुसंतांनी ईश्वराची प्रार्थना करित असतां भक्तिरसाने सद्बुद्धि होऊन, देवराया, बाप्पा पांडुरगा, विठई माउली, इत्यादि प्रकारांनी ईश्वरास आळविले आहे. मातापुत्रांचा जो संबंध तो ईश्वराशी दुसऱ्या कोणत्याही धर्मात जोडलेला नाही पितृपुत्रांच्या संबंधापेक्षां मातापुत्रांचा संबंध अधिक निकट आहे. त्यामुळे मनुष्याची अनाथता व ईश्वराची वत्सलता उत्कृष्टपणे व्यक्त होते. जो जो मन भक्तिमार्गास लागते तो तो ईश्वरावरील भरोसा वाढत जातो; त्याकडे आपला ओढा अधिक होतो; मग 'त्वमेव माता, पिता त्वमेव त्वमेव बंधुः स्वजनस्त्वमेव' अशी अतःकरणाची ईश्वरपरायण वृत्ति होते. †

संसारांत अन्नपानादि कांहीं नित्यकर्म खेरीज करून बाकी मनुष्याचीं सर्व कृत्ये मातापिता, कन्यापुत्र, इष्टमित्र यांस आपण प्रिय व्हावे ह्यणून योजिलेलीं असतात ज्ञानार्जनाचे व द्रव्यार्जनाचे प्रयास, व ऐहिक दुःख, कष्ट, चिंता, विपत्ति हीं सर्व सोसण्यास मनुष्य जो तयार होतो तो मुख्यत्वे कुटुंबाच्या व बांधवांच्या हिताकरितां होय भक्तिभावाने ईश्वर हा परम श्रेष्ठ बंधु झाल्यावर त्यास प्रिय व्हावे ह्यणून—त्याचा संतोष व्हावा ह्यणून—कोणते कृत्य करण्यास, कोणते दुःख सोसण्यास, मनुष्य तयार होणार नाही ? ईश्वरास प्रिय होण्याचा मार्ग ह्यटला ह्यणजे त्याच्या गुणांचे अनुकरण करणे, त्याच्या आज्ञा पाळणे, त्याने दिलेल्या उत्कृष्ट प्रेरणांस ह्यणजे मनोदेवतेस अनुसरणे, हा होय. ईश्वराचा संतोष होण्यास काय करावे ? हेंच कीं सृष्टीमध्ये ईश्वरी अंशाने प्रेरित अशा जेवढ्या व्यक्ति आहेत, ज्यांस सुखसंतोष होण्याची शक्यता आपणांस दिसत आहे, त्या सर्व व्यक्तींस आपल्या आचरणाने संतोष द्यावा. आपले शरीर, आपले बळ, आपली बुद्धि व आपली संपत्ति हीं सर्व आपणांभोतीं सर्वत्र संतोष दिसावा याकरितां खर्च केलीं ह्यणजे अर्थात्

† अनन्याश्चित्तयतो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

राचा संतोष झाला. अशा प्रकारे आपले जीवितच संतोषमय होतें. या कार्याकरितां जो स्वसुखत्याग अथवा द्रव्यत्याग त्यासच कित्येक वेळां धर्म ही संज्ञा लावण्यांत येते. या गोष्टीचीं व्यवहारांत प्रत्यक्ष उदाहरणे अनेक आहेत. दीनदुवळ्यांस साहाय्य करणे, परोपकारार्थ तळीं, धर्मशाळा वगैरे बांधणे, ईश्वराच्या ध्यानस्मरणपूजनोत्सवाकरितां मंदिरे बांधणे, ईश्वराचे मोठे कुटुंब ह्मणजे भूतमात्र त्याविषयी अनुकंपा बाळगणे, या सर्व कृत्यांकडे यथाशक्ति व्यय करणे, किंवा बहुना सर्वस्व अर्पण करणे व एकंदरीनें जगाच्या संतोषांतच ईश्वराचा संतोष मानणे—हाच धर्म अथवा हाच श्रेष्ठतम धर्म असें अनेक महात्म्यांनीं मानिले आहे. हिंदुधर्मांत भक्तिमार्ग व तदनुसार धर्माचार आणि त्यागमाहात्म्य हीं कशीं परंपरेनें उत्पन्न होत गेलीं, तें या दुसऱ्या धर्मतत्त्वावरून ध्यानात येतें.

६९. हिंदुधर्माचे तिसरे मूळतत्त्व अनृणत्व हें आहे कोणाचेही ऋणी राहूं नये, सर्व प्रकारच्या ऋणांची प्रथम फेड झाली पाहिजे जो मनुष्य समाजांत राहतो, त्याचा अनेकांशीं संबंध येतो व त्यांकडून अनेक प्रकारे त्यास फायदा होत असतो. हा फायदा प्रत्यक्ष असेल किंवा परोक्ष असेल, परंतु ज्यांकडून तो मिळाला त्यांचें आपण अनृणी झालें पाहिजे मातापितरांनीं जन्म देऊन व ममतेनें संवर्धन करून आपणांवर उपकार केलेले असतात; बंधुवर्गांनीं प्रेम दाखवून, उपदेश करून, प्रसंगीं साहाय्य देऊन उपकार केलेले असतात; त्याप्रमाणेंच ज्ञान देऊन व विनय शिकवून गुरु आपणांवर उपकार करितात. परोपकारी पुरुषांचे व वस्तुतः सर्व लोकांचे आपण प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष रीतीनें ऋणी होतो, व याच न्यायानें पूर्वजांचेही उपकार स्मरणे आपणांस भाग पडते. किंवा बहुना भूतमात्राचे आपण ऋणी आहोत; व ऋण जे-

ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायते मानवा भुवि । पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मत ॥
यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसाः मुनीन् । पुत्रैः श्राद्धैः पितृश्चापि—आनृणस्येन
मानवान् ॥ म. भा० आ० अ० १२०. पूर्वीच्या धर्मकारांनीं हीं ऋणे तीन किंवा चार
हागितलीं आहेत, परंतु तीं तेवढीं प्रमुख आहेत असा भावार्थ समजला पाहिजे.
वास्तविक पाहता ती अनेक आहेत.

वढें असेल तेवढ्याची तरी आपणांकडून फेड झाली पाहिजे व ती ग्राह्य रीतीनें झाली पाहिजे या अनृणत्वाच्या तत्त्वानें अनेक धर्माचार उत्पन्न होतात. ईश्वराचे अनृणी होण्यास सर्व आयुष्यच त्यास अर्पण केलें पाहिजे हें दुसऱ्या तत्त्वानेंच सिद्ध होतें; परंतु दुसरीं मनुष्याचीं कर्तव्ये जीं त्या तत्त्वानें स्पष्टपणें निश्चित होत नाहींत तीं या तिसऱ्या तत्त्वाखालीं येतात. मातापितरांचे उपकार फेडण्याचा त्यांस ग्राह्य असा मार्ग ह्मटला ह्मणजे, त्याची आज्ञा पाळणें, त्यांस बहुमान देणें, त्यांचें वृद्धापकाळीं पालनपोषण करणें, इत्यादि हा होय. कन्यापुत्रांच्या संबंधानें पालनपोषण, शिक्षण, विवाह व सुखानें त्यांचें आयुष्य जाईल अशी तजवीज करणें हीं अनृणी होण्याचीं साधनें आहेत. दंपत्यांनीं परस्परांचें अनृणी होण्याकरितां अव्यामचारानें व परस्परहितांत सुखसर्वस्व मानून राहिलें पाहिजे. याप्रमाणेंच गुरु, बांधव, समाज, पूर्वज यांसंबंधानें आपलीं कर्तव्ये उत्पन्न होतात; व तीं योग्य रीतीनें वजाविल्याखेरीज धर्मसाधन होत नाहीं. स्नानसंध्या, श्राद्धपक्ष, होमहवन, अहिंसा इत्यादि जीं जुनीं धर्मकृत्ये अद्यापि प्रचारांत राहिलीं आहेत, त्यांचें बीज या अनृणत्वाच्या तत्त्वामध्ये सांपडतें. केवळ ईश्वरपरायण कां होऊं नये, प्रपचात कां शिरावें, ऐहिक कर्ममार्ग कसा उत्पन्न होतो, या सर्व प्रश्नांचें उत्तर या एका तत्त्वावरून देतां येतें. सर्वांचा अनृणी झाल्यावर मग संन्यासाश्रम व शुद्ध आत्मपरता किंवा ईश्वरपरायणता हीं इष्ट व श्रेष्ठ मानिलीं आहेत.

७०. हिंदुधर्माचें चवथें मूलतत्त्व हें कीं, जें अक्षय्य, अविनाशी किंवा शाश्वत तें ग्राह्य व जें क्षयवृद्धि पावणारें, नश्वर किंवा अशाश्वत तें त्याज्य. या तत्त्वावर हिंदुधर्मकारांनीं नीतीचा पाया रचिला आहे. कोणतें सुख ग्राह्य व कोणतें त्याज्य हा विचार करितांना या तत्त्वाचा उपयोग होतो. असत्य, अतिलोभ, व्यभिचार, मद्यप्राशन इत्यादि दुर्वर्तनें या तत्त्वानें दोषी ठरतात. केवळ प्रापचिक सुखांत निमग्न होऊन परमार्थास विसरणें हें युक्त नव्हे असें याच तत्त्वावरून दिसतें. हिंदुलोकांत जी विशेष समाधानवृत्ति दिसते तिचें मूल या तत्त्वांत आहे; व ती बारीकसारीक कामांत व तशीच मोठ्या राष्ट्रीय कामांत सारखीच दिसून येते. कपडालत्ता करायाचा तेव्हा त्याच्या बाह्यस्वरूपाकडे

विशेषसें लक्ष द्यावयाचें नाहीं, तर त्याचा टिकाऊपणा पहायाचा; भांडीकुडीं तांब्याचीं पाहिजेत, कांचेचीं नकोत; द्रव्याचा ठवा सोने-चांदीच्या रूपानें पाहिजे, कागदी नोटांच्या रूपानें नको; मालमत्ता स्थावर असावी, जंगम नको; नित्याची भाजीभाकर बरी, क्षणिक राज्यसत्ता नको. याप्रमाणें ही जी हिंदूंची समाधानवृत्ति आहे तीमुळें डामडौल, भपका, खाण्यापिण्याची चैन, यथेष्ट सुखोपभोगाची हौस, द्रव्यसंपादनार्थ अतिरिक्त उद्योग करण्याची इच्छा, किंवा राज्यांत प्रबळ होण्याची, लोकांवर सत्ता चालविण्याची, व त्याद्वारे प्रतिष्ठा मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा, या सर्व गोष्टी त्यांस फारशा महत्त्वाच्या वाटत नाहींत या गोष्टींविषयीं वयाच्या किंवा प्रकृतीच्या मानानें जरी आह्मांस एका वेळीं ईर्ष्या उत्पन्न झाली तरी ती फार दिवस टिकत नाहीं; आमचा आवेश क्रमानें गळत जातो. 'हीं सर्व घेऊन काय करितां, आज आहेत व उद्यां नाहींत, कां व्यर्थ आयास करावे ?' असा वैराग्यरूपी विचार क्रमानें आमच्या अतःकरणांत उत्पन्न होतो ? व आमचा उद्योग शिथिल पडत जातो. "अशाश्वत संग्रह कोण करी!" हें कवीचें वचन आमच्या समाधानी स्वभावास व या चवथ्या धर्मतत्त्वास अनुलक्षून आहे व तें खरें आहे.

७१. हिंदुधर्माचें पांचवें तत्त्व हें कीं ईश्वरानें ज्या स्थितींत आपणांस उत्पन्न केले त्याच स्थितींत आपल्या आयुष्याचें पूर्ण चीज करून दाखवावें. 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' । या वचनानें या तत्त्वाचा बोध होतो

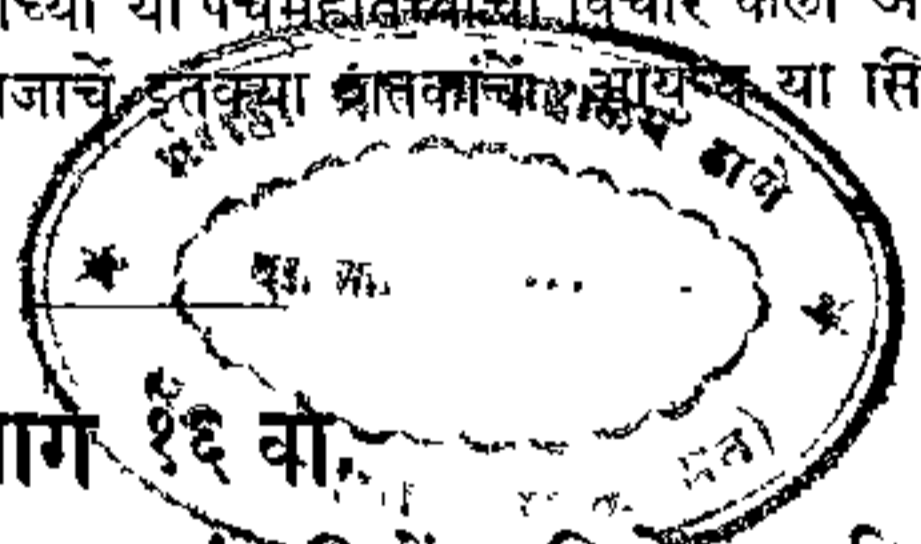
"स्वातंत्र्य, समता व बंधुता" हीं राज्यक्रांतिकारक व व्यवहारांत अप्रयोज्य अशीं तत्त्वे हिंदुधर्मानें स्वीकारिलेलीं नाहींत, उत्क्रांतिपथीयांनीं तीं अयोग्य ठरविलींच आहेत, व कोणी कसाही ख्रिस्ती धर्मोपदेशक परधर्मीयांस उपदेश करावयास गेल्यास हीं तत्त्वे तो त्यास कळूंदेत नाहीं. ख्रिस्तीधर्माची उत्पत्ति मत्स्याहारी कनिष्ठ वर्गातील श्रेष्ठ पुरुषाकडून झाली, त्यामुळें नैसर्गिक गुणभेदानें मनुष्यांचें व्यवहारांत वर्गीकरण झालेंच पाहिजे हें त्यानें ओळखलें नाहीं शिवाय त्याची धांव मनुष्यांच्या परस्पर बंधुत्वापर्यंत गेली, पशुहिंसानिवारणापर्यंत

गेली नाही. हिंदुलोकांशीं युरोपीयांचा संबंध जडल्यापासून त्यांस सर्वभूतानुकंपेचें तत्त्व मान्य होत चाललें आहे. मनुष्येतर प्राण्यांशीं क्रौर्यानें वागू नये ह्मणून क्रौर्यानिवारक मंडळ्या स्थापन होत आहेत. सजीव प्राण्यावर शास्त्रीय प्रयोग करून त्यास छळू नये, असा त्यानीं निर्बंध केला आहे. मांसाहारित्व सोडून कित्येक धान्याहारी बनले आहेत. ही व अशीच दुसरी अनेक उदाहरणे पाहिलीं असतां हिंदुधर्माचा ख्रिस्ती धर्मावर झालेला परीणाम लक्षांत येतो. परंतु उत्क्रांतिपथाचें जीवनार्थ कलहाचें तत्त्व युरोपीयांनीं अंगीकारल्यामुळें हा परिणाम बळावत नाही.

असा. हिंदुधर्मानें सर्व मनुष्यांशीं सौजन्य व सर्वभूतांशीं अनुकंपा सांगितली, परंतु सर्व भूतांची किंवा सर्व मनुष्यांची सारखी योग्यता सांगितली नाही, कारण ती यथार्थ नाही. गुणकर्मांनीं मनुष्यांत भेद राहणार व या भेदामुळें त्यांच्या मनोवृत्तींस निरनिराळें वळण लागणार, ही खरी स्थिति जाणून धर्मानें वर्णभेदाची स्थापना केली. या वर्णभेदानें ईश्वराशीं सर्वांचा संबंध सारखाच राहिला; परंतु समाजाचें योग्य वर्गीकरण होऊन त्यास स्थैर्य आलें प्रत्येक वर्गाचीं सामान्य कर्तव्ये निश्चित झालीं, त्यामुळें समाजांत अंतस्थ कारणांनीं क्रांति, घोरकृत्ये व रक्तपात होण्याचें भय राहिलें नाही गुणांचा पूर्ण प्रकाश पाडण्यास, स्वकर्मांत पूर्णता मिळविण्यास, व सामाजिक आणि पारमार्थिक कृत्यांनीं उपकारक होण्यास वर्णभेद मुळींच आड येत नाही. अलीकडील पांच सातशें वर्षांतील साधुसत, हिंदु राज्यकर्ते, व्यावहारिक कार्यांत गुतलेले पुरुष, वगैरे या सर्वांचें आचरण पाहिल्यास, किंबहुना हल्लींची हरएक जातीची स्थिति सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकिल्यास या गोष्टीचा प्रत्यय येईल मूर्ख व दुराग्रही लोक सर्वत्र असायांचेच, त्यांचीं कृत्ये मात्र अशा विवेचनांत मनांत आणितां कामां नये.

७२ याप्रमाणें हल्लींचें हिंदुधर्माचें स्वरूप या पचतत्त्वांवर अवलंबून आहे. यात स्वर्गनरक, पुनर्जन्म, कर्मदशा, वगैरेचा अंतर्भाव केलेला नाही, कारण जीं तत्त्वे कर्तव्यनियामक असतात तींच मूळ समजलीं पाहिजेत; इतर आनुषंगिक होत. एकदा कर्तव्य निश्चित झाल्यावर,

ह्मणजे पाप कोणते व पुण्य कोणते हे ठरल्यावर, पापी व पुण्यवान् पुरुषांस शिक्षा आणि प्राप्ति कोणती असावी, ती कशी प्राप्त होते, इत्यादि प्रश्न उत्पन्न होतात. परंतु ते गौण होत असें विचारांततीं दिसून येईल. हिंदुधर्माचीं सांप्रतचीं हीं पंचमहातत्त्वे सर्व धर्मांच्या उच्च स्थितींत त्यांस लागू पडण्यासारखी आहेत. पारमार्थिक कर्ममार्गाचें हें अत्युत्कृष्ट स्वरूप आहे. या तत्त्वांच्या साहाय्यानें कालपरत्वे हिंदुधर्माचें संशोधन होत गेल्यास त्यास सर्व हिंदुजन समति देतील; व हा प्रयत्न सर्व विद्वान् मुज्ञ पुरुषांनीं आरंभिला पाहिजे. पाश्चात्य सुधारणेसारखी सुधारणा आमच्या समाजांत करण्याचे दिवस गेले. पाश्चात्य उत्क्रांतिपंथीयांस जीवनार्थ कलहाचें तत्त्व जें अनिवार्य वाटत आहे, जें त्यांमधील अविचारी लोक आपल्या नीच कृत्याच्या मडनार्थ गृहीत करितात, व जें त्यांतील धार्मिक व श्रेष्ठ मनावृत्तींच्या पुरुषांस पूर्णपणें द्वेष्य व त्याज्य वाटतें—तें तत्त्व अनिवार्य नाही, त्यावांचून मनुष्य थोरवीनें आपलें व समाजाचें जीवित्व राखूं शकतो, असें हिंदुधर्माच्या या पंचमहातत्त्वांच्या विचार केल्या असतां दिसून येतें. हिंदुसमाजाचें इतक्या शक्तवांचें साहाय्य या सिद्धांताची साक्ष देतें. ”

भाग १६ वा.

मी मूर्ख, मला धर्मज्ञान संपादिलें पाहिजे, अशी उत्कंठा वाटूं लागली.

७३. सदानंदस्वामींचें व्याख्यान ऐकून घेऊन मी घरी आलों, व निवांतपणीं वसलों असतां माझ्या मनांत अनेक विचार घोळू लागले. ख्रिस्ती लोकांचा धर्म दुर्बल होत चालला आहे, हें मला पूर्वीच माहित होतें; परंतु त्यामध्ये नीतीचीं सामान्य तत्त्वे अधिक प्रबळपणें नांदत असल्यानें धर्माची आवश्यकताच कमी राहत असें माझे मत होतें. आतां सामाजिक नीति आणि राजकीय नीति यांमध्ये युरोपीय राष्ट्रे फार मोठा भेद करितात, व तो केवळ स्वार्थसा-

धनासाठी, हे सर्वत्र प्रसिद्धच आहे, व ते कोणी सांगायस नको होतें. राजनीतीत युरोपियन् लोकांची वर्तणूक फार अन्यायाची असते व तेथे जीवनार्थ कलहाचें तत्त्व ते मोठ्या क्रौर्यानें अमलात आणितान यांत शका नाही परंतु समाजांतील परस्पर व्यवहारांत हेंच तत्त्व शिरून युरोपियन् राष्ट्रांत मोठी धामधूम सुरू आहे; कनिष्ठ वर्गांत अत्यंत असमाधान आहे; व सापेक्षपणें दारिद्र्याचा विचार केला असतां तेही वाढत आहे, इत्यादि गोष्टींकडे सदानंदस्वामींनीं माझे लक्ष वळविलें.

युरोपीय लोकांचे सामान्य मनुष्यजातीच्या उत्कर्षाकरितां ह्मणून जे उद्योग चालू आहेत तिकडे माझ्या विचारांचा ओघ वळला व त्यांत स्वार्थ किती व परमार्थ किती हें मी पाहूं लागलों. तेव्हां मला त्या दोहोंचें सर्वत्र विलक्षण मिश्रण दिसून आलें. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या मार्गे ख्रिस्ती व्यापारी व ख्रिस्ती शिपाई अवश्य असायाचें मिशनऱ्यास मोठ्या खर्चानें परदेशांत पाठविणारे लोक खंर परोपकारी व धर्मभक्त असावे असें दिसतें, परंतु त्यांच्या परोपकाराचें चीज होऊं नये ह्मणून व्यापारी लोक आपलीं दारूच्या पिपांनीं भरलेलीं गलबतें त्यांच्या मागोमाग घेऊन जातात; मग ख्रिस्ती शिपायांचें लवकरच काम पडतें; व धर्म आणि नीति एकीकडे राहून जीवनार्थ कलह सुरू होतो. याप्रमाणें व्यापारी व राजकारस्थानी लोकांच्या उपद्रव्यापामुळे धार्मिक लोकांचे परोपकाराचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ जातात. ख्रिस्ती लोकांनीं अमेरिकेंतील गुलामगिरी बंद केली याविषयीं ते स्वतःची फार प्रशंसा करतात; परंतु अमेरिकेंतील सिध्द्यांची दास्यांतून सुटका झाल्यापासून तीं आतांपर्यंतची स्थिति पाहिल्यास ती फारशी स्पृहणीय दिसत नाही. ते नीच व आपण श्रेष्ठ असें गारे अमेरिकन लोक काळ्या सिध्द्यांस नित्य नित्य जाणवीत आहेत; व या द्वारे ते लक्षावधि लोकांस एकंदर किती दुःख देत आहेत हे मोजिल्यास त्यांच्या पूर्वीच्या परोपकाराची किंमत फार कमी होतें. याप्रमाणें अनेक उदाहरणें घेऊन मी पुष्कळ विचार केला. मला असें दिसून आलें कीं मानवी जातीच्या हितासंबंधच्या युरोपीयाच्या सर्व खटपटी स्वार्थानें व गर्वानें दूषित झालेल्या आहेत. आप-

ल्या खटपटी किती उत्तम व किती थोरवीच्या आहेत याविषयी न्याय करणारे व लिहिणारे ते स्वतःच असल्याने, लोकांचे दोष तेवढे दाखवून व आपले शुद्ध गौरव वाढवून आह्मांसारख्यांस ते भुरळ पाडतात. वास्तविक पहातां, तूर्तची त्याची वृत्ति जीवनार्थ निकराने कलह करण्याची आहे, युरोपांतील प्रबळ ख्रिस्ती राज्ये एकीकडे व बाकीचे जुने जग दुसरीकडे; या उभयतांमध्ये हा कलह आहे. या कलहांत या बाकी जगाचा कसा टिकाव लागेल हा विचार आह्मां हिंदूस अत्यंत चिंताव्याकुळ करणारा आहे.

७४ पाश्चात्यांचे बळ कशांत आहे हे पहातां ते मुख्यत्वे तीन गोष्टींत आहे असे दिसते व या तीन गोष्टींमुळे त्यांच्या सुधारणेस बळ आलेले आहे त्यांचे स्नायु सुदृढ व मेंदू मोठा, ह्यणजे शारीरिक व मानसिक वरिष्ठता, ही एक गोष्ट त्यांस अनुकूल आहे. पूर्वेकडील राष्ट्रे ही उणीव कशी तरी भरून काढतील. पाश्चात्यांच्या अंगी निश्चय व कर्तृत्वशीलता अधिक आहे, ही दुसरी त्यांस अनुकूल गोष्ट होय. हा गुण इकडील राष्ट्रांत येणे कठीण आहे. धोक्याच्या व धाडसाच्या कामांत इकडील लोक प्रथम पडण्यासच कचावतील, पडले तर दम भरून फार वेळ राहणे कठीण, व राहिल्यावर यश आले तथापि आपल्या कर्तृत्वाने त्याचा पूर्ण फायदा घेणे हे आमच्याने होईल की नाही याची शंका वाटते. धोका व भय समोर असता त्यांस तोंड देऊन एकाने किंवा दोघांनीच नव्हे, तर सर्वांनी उभे राहणे, पिढीमार्गे पिढीने हे व्रत चालविणे, व ज्या यशाची किंवा उत्कर्षाची जोड करायाची तो मिळाल्यावर त्याचे जतन करण्यांतही तसाच पराक्रम व निग्रह दाखविणे, हे इकडील लोकांच्या हातून होणे नाही, असे दृष्टि दूर पांचविली ह्यणजे दिसते. वस्तुतः इतका पराक्रम व निग्रह धारण करण्यासारखे कार्य कोणते हाच प्रश्न इकडील समाधानी लोक विचारतील. प्रामाणिकपणा हा असाच मनोनिग्रहाचा गुण आहे; तोही फार दिवस चालविण्याचे आमच्याकडून घडणे कठीण; आमच्या मनास निग्रहाचा ताण फार दिवस सोसत नाही; ते आस्ते आस्ते दुर्बळ होत जाते, मग एकाद्या क्षुल्लक कारणाने त्याचा भंग होतो व आमचा पूर्वीचा

सर्व प्रयत्न फुकट जातो. धाडस व प्रामाणिकपणा एकीकडे ठेविला, केवळ उद्योगाची गोष्ट घेतली, तथापि हीच तऱ्हा दिसून येते. संतत श्रम करून सामर्थ्याची पराकाष्ठा करणे, हे आह्मांस साधत नाही. साराश, जीवनार्थ कलहांत प्राणघातक हत्यारांचा उपयोग करायचा नाही, सर्वप्रकारे न्यायाने वागायचे असा युरोपीयांनी करार केला, तथापि ते केवळ उद्योग आणि श्रम यांनीच इकडील लोकांस मार्ग पाडतील. तेव्हां त्यांशी चढाओढीत आमचा निभाव लागणे नाही. शिवाय असा करार करण्यास बुभुक्षित युरोपीय लोक कसे तयार होतील ?

७५. मोठ्या राष्ट्रीय प्रयत्नांनी वरील सर्व गोष्टी आह्मी अनुकूल करून घेतल्या तथापि तिसरी जी गोष्ट युरोपियांस अनुकूल आहे, ती हल्ली तरी आह्मांस साध्य होण्यासारखी नाही. ज्ञान आणि कला-कौशल्य, (विशेषतः जीवनार्थ कलहांत जे उपयोगी पडायचे ते,) त्यांस आज प्राप्त झालेले आहे. आह्मांस ते प्राप्त करून घेणे आहे. या कामी त्यांच्याशी आमची बरोबरी होण्यास एक शतक तरी पुरेल की नाही हे सांगतां येत नाही; व जरी इतक्या काळांत आमची तयारी खास होईल असे गृहीत केले तरी एवढा काळपर्यंत पाश्चात्य राष्ट्रे स्वस्थ बसण्यास कबूल होतील काय ? त्यांच्या कारस्थानांत मुख्य जी अडचण आहे ती वाढत्या लोकसंख्येची. तिच्या जोराने जीवनार्थ कलहास अनिवार्य वेग येतो व मनुष्यतेच्या हिताचे सर्व प्रश्न मार्ग पडतात.

७६. ही पाश्चात्यांच्या बळाची कारणे पाहतां पूर्वेकडील राष्ट्रांवर मोठा दुर्धर प्रसंग लवकरच येऊन गुदरण्याचा संभव आहे अशा प्रसंगां अजीवात लुप्त होण्यापेक्षां युरोपीयांच्या आश्रयाने राहणे सर्वस्वी हितावह दिसते. या स्थितीत आह्मी आहोत हे सुदैवच नव्हे काय ? मग आमच्यांतील कांहीं उत्कट स्वदेशाभिमानांनी लोकांस ही अनिवार्य परंतु हितावह स्थिति कां दुःसह वाटते ? या स्थितीत एकच दोष आहे, तो हा की ऐहिक सुखसंपत्तीचा मोठा वाटा परकीयांस द्यावा लागतो; परंतु दुसरा तीत मोठा गुण आहे तो हा की पारमार्थिक सुखाच्या साधनास विलकूल विघ्न येत नाही. पार-

मार्थिक रीत्या आयुष्याचें व अंगच्या सर्व गुणांचें आह्मी चीज करावें हीच आमची नियति असें समजणें भाग आहे !

७७. याप्रमाणें विचारांची परंपरा लागत जाऊन अखेरीस सदा-
नंदस्वामींच्या एका सिद्धांताची मला सयुक्तिकता दिसू लागली.
'आमचा सुधारणेचा काळ गेला, व धार्मिकतेचा काळ चालू आहे'

परंतु एकाच राष्ट्रास पुनः सुधारणेचा काळ येणें सृष्टिनियमां-
प्रमाणें अशक्य आहे काय ? या प्रश्नाचा उलगडा कसा करावा ?
एक तर इतिहासावरून किंवा प्रत्यक्ष अनुभवावरून. इतिहासांत धा-
र्मिकतेच्या पंथास लागलेल्या लोकांनीं पुनः डोकें वर काढल्याचीं
उदाहरणें नाहींत; प्राचीन राष्ट्रे बहुतेक मुळींच विलयास गेलीं
आहेत; जीं आहेत तीं मोडकळीस आलीं आहेत किंवा परतंत्र
झालीं आहेत. कोणीं धर्मांतर केलें आहे; कोणामध्ये अन्य राष्ट्री-
यांची फारच भेसळ झाली आहे; आपलें रक्त व आपला धर्म शुद्ध
राखून नव्या जोमानें पुनः सुधारणापंथास लागलेले असें हल्लीं
राष्ट्रच नाहीं. तेव्हां या प्रश्नाच्या निर्णयास इतिहास कारीं येत
नाहीं.

उलट, आह्मी हिंदुलोक व आमचा धर्म हे जे इतके दिवस
टिकाव धरून राहिलों त्याचें कारण जातिभेद व निश्चित कर्तव्यता
हेच तर नसेलना, अशी माहजिक शंका मनांत येते. सदानंद-
स्वामींचें तर हें ठाम मत झालेले दिसतें. अमुक करायाचें अशा-
विषयीं निर्धार करणें कठीण आहे, अमुक करायाचें नाहीं असा-
निर्धार करणें सोपें आहे जातिभेदानें क्षत्रियांवांचून इतरांनीं लढाई
करूं नये हें ठरविलें. क्षत्रिय जात बहुतेक लढून लढून नाहींशी
झाली; कोठें थोडी अवशेष असल्यास असेल. बाकीच्या लोकास
भूतदयेचें तत्त्व ग्राह्य झालें आहे. हिंस्रपशूंसही ते धक्का लावणार
नाहींत, तेव्हां मनुष्याच्या जिवाचा घात करण्यास कसे तयार होतील ?
आपआपली दिनचर्या आटोपावी व स्वस्थ रहावें, या पलीकडे स्वा-
भाविक महत्वाकांक्षा कोणास किती आहे ? या गोष्टीचें अनुमान
केलें ह्मणजे आह्मी सांप्रतच्या धार्मिक स्थितीतून बाहेर पडणें कठीण
आहे असेंच ह्मणावें लागतें.

७८. जे हिंदुलोक धर्मांतर करून ख्रिस्ती झाले आहेत, त्यांची उद्योगशीलता व कर्तृत्वशक्ति, ही पाहिली असता ती वाढलेली दिसत नाहीत. ख्रिस्ती धर्माची स्वतंत्रता त्यांस येते, हिंदुधर्माची बधनें सर्व तुटतात, परंतु उपयोग काय ! स्नायूंमध्ये अधिक जोर येत नाही, किंवा मेंदूमध्ये अधिक भर पडत नाही. उलट, दारूचे व्यसन वाढते, युरोपीयांच्या अनुकरणानें प्रपचाचा खर्च वाढतो, मानसिक सुधारणेकडे जे प्रयत्न करायाचे ते मार्ग पडतात, व सामाजिक श्रेष्ठता हिंदूस जेवढी सुसाध्य असते तेवढीही संपादण्यास ख्रिस्ती झालेल्यांस अशक्य होतें ह्मणूनच या वर्गांत प्रसिद्ध विद्वान् मनुष्य, डाक्टर, इंजिनियर, ग्रंथकर्ता, शोधक, शास्त्रज्ञ वगैरे दुर्मिळ आहे व युरोपीयांचा निकट सबंध त्यांस केवळ मानसिक अवनतीस नेत आहेसें दिसते.

— ख्रिस्ती न होतां ख्रिस्त्यांचें सर्व स्वातंत्र्य अनुभवणारे मध्यम व वरिष्ठ स्थितीतील लोक आह्मांत कांहीं आहेत त्यांमध्ये विलायतेस जाऊन आलेले, तेथे शिक्षण मिळविलेले, व तिकडे त्यासारखें राहण्यास शिकलेले असं बरेच लोक आहेत. परंतु त्यांस देखील हिंदुस्थानची हवा पुनः लागतांच ते पूर्व वृत्तीवर येतात. त्यांच्या अंगी उद्योग व कर्तृत्व हीं रहात नाहीत. यूरोप व हिंदुस्थान यांमधील जमीनअस्मानीचें अंतर त्यांस विशेष ढळढळीतपणें दिसूं लागतें; त्यांची छाती दडपून जाते; आह्मी क्षुद्र, आह्मी मंद, आह्मी पतित, आह्मी अपराक्रमी, आह्मी अप्रामाणिक, असें त्यांस वाटून त्यांच्या हृदयांत निःसीम खेद भरतो आणि स्वतःचे लोकांविषयीं विलक्षण तिरस्कार उत्पन्न होतो. युरोपीयांशीं युरोपीय तऱ्हेनें वागावें, हिंदू-शीं हिंदु तऱ्हेनें वागावें, पाटलोण व धोतर यांचा उचित प्रसंगीं उपयोग करावा, अर्धा वेळ वर्तमानपत्रें वाचण्यांत व अर्धा वेदांताचा विचार करण्यांत घालवावा, केव्हां देशाच्या निश्चिन अवनतीच्या विचारानें पूर्ण हताश व्हावें व केव्हां देशहिताच्या असाध्य कल्पनांनीं वाहवून जाऊन अत्याशेनें स्फुरण पावावें—हा एवढा परिणाम अशा लोकांवर घडलेला दिसतो. उद्योग किती वाढला, कर्तृत्व किती बळावले, हे पाहिल्यास समाधानकारक स्थिति मुळींच दिसत नाही.

तेव्हां युरोपीय सुधारणेस आह्मी धर्मांतरानें, शिक्षणानें किंवा कोणत्याही दुसऱ्या मार्गानें पात्र होऊं कीं नाहीं, ही शंका कायमच राहते.

७९. याप्रमाणें जिकडून तिकडून परावृत्त झालेलें मन पुनः पुनः धर्माकडे वळतें. परंतु इंग्रजी विद्येनें विचारवत झालेल्या लोकांस सुधारणेइतकाच धर्मही दुःसाध्य झालेला आहे! हिंदुधर्म हा शुद्ध फापटपसारा नाहीं, कांहीं मूळ तत्त्वावर तो अवलंबून आहे, त्या तत्त्वांपासून अनेक आचार व रूढि उत्पन्न होतात, हें जेव्हां सदानंद स्वामींच्या संभाषणावरून मला समजून आलें, तेव्हां मला आश्चर्य वाटलें. हा एक आपणांस नवीन शोध कळला असें मनांत येऊन रामचंद्रपतांच्या ह्मणण्याचा प्रत्यय येऊं लागला. या पंच महातत्त्वाच्या द्वारे जुन्या रूढींचें व आचारांचें संशोधन करितां येईल अशी आशा वाटू लागली. सर्व तत्त्वांत अनृणत्वाचें तत्त्व मला अत्यंत महत्त्वाचें वाटलें. या तत्त्वाखालीं अनेक प्रकारच्या सामाजिक व राजकीय सुधारणा घालता येतील. पाश्चात्यांनीं दिलेल्या ज्ञानाचा उपयोग या अनृणत्वाच्या तत्त्वाच्या द्वारे केला पाहिजे. हल्लींच्या राज्यकर्त्यांचें अनृणी होण्यास त्यांस योग्य करभार व बहुमान दिला पाहिजे हें खरें, परंतु हा करभार देण्यामुळे आपले देशबाधक जसे उपाशीं मरण्याची पाळी आली तर त्यांच्या संरक्षणार्थ पूर्वीपेक्षां अधिक श्रम व अधिक उद्योग करून देशाची संपत्ति वाढविणें हें एक अवश्य कर्तव्य होतें. तेव्हां या रीतीनें हा उपदेश लोकांचे मनावर बिंबविणें अवश्य आहे. पूर्वजांचे ऋणांतून मुक्त होण्याचा पूर्वीचा मार्ग पुत्रोत्पत्ति आणि श्राद्धकर्म करणें हा होता. परंतु पूर्वी परराष्ट्रांशीं जीवनार्थ कलह नव्हता; आतां तो उत्पन्न झाला आहे; तेव्हां केवळ सतानसमृद्धीनें आर्यलोकाची शाश्वती या देशांत राहिल असें दिसत नाहीं. याकरितां आपल्या पुत्रपौत्रांस स्वसंरक्षणार्थ शरीरबळ व उद्योगशीलता ज्यायोगें येईल ते मार्ग एकदम अंगीकारले पाहिजेत. ज्या योगें संततीचा नाश होत आहे, ती दुबळी, रोगी व निर्बुद्ध होत आहे, त्या गोष्टींचा सर्वस्वी त्याग केला पाहिजे. बालविवाहादि रूढि अशा प्रकारच्या उपदेशानें मार्ग पाडल्या पा-

हिजेत. अच्युतत्वाच्या तत्त्वाखाली कोणतीही सामाजिक सुधारणा आणतां येईल, व दुसरीं तत्त्वेही तशीच लागू करितां येतील. परंतु तीं तशीं अमलांत आणण्यास सुधारकांत खरी धर्मश्रद्धा पाहिजे नाहींतर त्यांवर दांभिकतेचा आरोप येऊन त्यांचा उपदेश कोणी ऐकणार नाहीं. तेव्हां धर्मश्रद्धा आपणांमध्ये कशी उत्पन्न करावी हा प्रश्न पुढे येतो

८० यावेळीं माझ्या पूर्वीच्या शिक्षणाचे सर्व दुष्परिणाम माझ्या मनांत येऊन मी खिन्न झालों. ईश्वराच्या अस्तित्वावरील भ्रंवसा प्रथम कोणी उडविला हें मला सांगतां येईना, परंतु ज्यानें तो उडविला त्यानें माझे अपरिमित नुकसान केलें असें मला वाटूं लागलें. 'ईश्वरा, तुजविषयीं मला श्रद्धा दे, माझ्या मनांतील अधिकार दूर कर,' असे प्रार्थनेचे उद्गार त्यावेळीं सहजगत्या माझ्या तोंडांतून निघाले. धर्मनें सांगितलेली मनाची उदात्तस्थिति मला साध्य होती; परोपकाराकडे माझा स्वभावतः ओढा होता; श्रेष्ठ लोकांस मान देण्याची मला संवय होती; मजमध्ये सर्व भूतांची दया वागत होती; देशबांधवांच्या हिताकरितां स्वार्थत्याग करण्यास मी तयार होतो; परंतु या सर्वांस बळ कायते मनोदेवतेचे होतें व माझ्या विद्येच्या दुष्परिणामांमुळे ती डळमळीत होऊन गेली होती सारांश, सामान्य नीतीच्या आचरणांत मजकडून चूक होत नव्हती, परंतु मनोदेवतेनें प्रेरित होऊन कांहीं असामान्य नीतिकृत्य हातीं धरून तडीस न्यावें, हें धैर्य मजमध्ये येईना. तें येण्यास ईश्वरी प्रेरणेचे बळ पाहिजे असें आतां मला वाटूं लागलें. 'ही ईश्वराची आज्ञा, हीच कर्तव्याची दिशा, या दिशेनें गेल्यावांचून गत्यंतर नाहीं,'—अशी माझ्या मनाची पूर्णश्रद्धा होण्याचा मार्ग मला सांगणें पडल तर क्षणभरांत माझ्या अंगीं अमित वीर्याचा अवतार होईल, असें मला वाटूं लागलें. परंतु अशी श्रद्धा उत्पन्न व्हावी कशी ? इतिहासांतील सर्व प्रसिद्ध पुरुषांमध्ये अशी श्रद्धा जागृत झालेली असावी व तिनें त्यांचे धैर्य क्षणोक्षणीं राखिलें असावें. जर माझे हातून कांहीं परोपकाराचे कृत्य होणें असेल तर ईश्वर मला आपलें अस्तित्व प्रकट करील, मला श्रद्धा देईल, ज्ञान देईल, वीर्य देईल,

मला उपेक्षणार नाही, अशी विलक्षण आशा माझ्या अंतःकरणांत आतां संचरूं लागली. मीं प्रार्थनेचा क्रम आरंभिला; व केव्हां ईश्वरी प्रेरणा होईल अशाविषयी उतावीळ होऊन गेलीं

हिंदुधर्माचीं तत्त्वे ऐकिल्यापासून मनास निरनिराळ्या कारणांनीं व्यग्रता यावी. केव्हां वाटे कीं धर्मज्ञानाचा हा केवळ आरंभ आहे; आणखी कितीक महत्त्वाच्या गोष्टी कळतील हें सांगतां येत नाही. त्या कळून घेण्याविषयीं प्रयत्न केला पाहिजे. परंतु तो कसा करावा? कोणास भेटावें? जोवर मी आधुनिक सामाजिक सुधारक होतो, तोवर ज्ञानाचा अहंकार इतका प्रबळ होता कीं, अमुक अमुक सुधारणा करा, ह्मणजे राष्ट्रीय उन्नति झालीच समजा, असा अभिप्राय ठोकून देण्यास मी भीत नसे. हा अहंकार आतां सर्व गळाला, सुधारणेची व्याख्याही बदलून गेली व आणखी किती गोष्टी समजायाच्या राहिल्या आहेत हें न जाणून 'तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।'

भाग १७ वा.

माझ्या प्रवासास आरंभ झाला.

८१. मागील लेखांतील हकीकत लिहिल्यापासून पुढें कित्येक दिवसपर्यंत सांगण्यासारखें कांहीं घडलें नाहीं. हिंदुधर्माचे दोष दाखविणारे सुधारक पुष्कळ होतेच, परंतु त्यांत कोणीं कांहीं गुण पाहिल्या आहे काय अशी चौकशी करण्यांत, व जुन्या चालीच्या लोकांचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकून घेण्यांत माझा बहुतेक वेळ गेला. ह्मणण्यासारखी कांहींच निष्पत्ति झाली नाहीं. पुढें मार्गशीर्ष महिना आला तेव्हां जिकडे तिकडे लग्नकार्याची गडबड सुरू झाली. आमच्या सासुरवाडचेंही मला सहकुटुंब सहपरिवार येऊन कार्यसिद्धि करण्याचें पत्र आलें. घरात विचारतां या कार्यास सर्वांनीं गेलेंच पाहिजे, असा आग्रह दिसल्यावरून आम्हीं निघण्याची तयारी के-

ली. नर्मदातीरीं एका क्षेत्रस्थानीं माझे सासुरवाड होतें. तेथें हिंदु राजाचा अंमल होता व लोकवस्ती थोडी परंतु फार जुन्या काळची होती. इंग्रजी राज्यांतून देशी राज्यांत जाणें, ह्यणजे सुधारणेंतून रा- नटी स्थितींत जाणें, किंवा उजेडातून अंधारांत जाणें, असें मला पू- र्वां वाटत असे; परंतु या खेपेस तसें मुळींच वाटलें नाहीं; उलट एक प्रकारचा चित्तास उल्लास वाटूं लागला. कारण, इंग्रजी विद्येचे जे दुष्परिणाम ह्यणून वाटूं लागले होते ते आतां आपण जाणार त्या ठिकाणीं मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. हिंदुधर्माचा अबाधित अं- मल चालू असलेला दिसेल. जुन्या तऱ्हेची कुटुंबव्यवस्था, जुन्या प- द्दतीनें ज्ञानार्जन, क्षेत्राचे संबधानें साधुसंतांचा जमाव व धार्मिक लोकांची गर्दी, या सर्व गोष्टी नजरेस पडतील, व त्यांमुळे धार्मिक स्थितीचे फायदे शिकण्यास उत्तम संधी मिळेल, असें मनांत येऊन मी या प्रवासाविषयीं उतावीळ होऊन गेलों. फार दिवसांनीं माहेरीं जाण्याची संधी आली असतां बायकांच्या चित्तवृत्ति कशा खुलून जातात तें सांगायलास नकोच. लहान मुलांस गांवीं जायाचें, आजो- ळीं जायाचें, वगैरे गोष्टी ऐकूनच जो हर्ष झाला तो त्यांच्या छोट्या अंतःकरणांत मावेना. याप्रमाणें आह्मी सर्वजण मोठ्या औत्सुक्यानें या प्रवासास निघालों.

८२. अलीकडे घरांत किंवा मंडळींत बसून विचारांत किंवा वा- दविवादांत सर्व वेळ घालविण्याची संवय मला लागली होती. तीमुळे सृष्टिवैभव पाहण्याची माझी हौस मागे पडत चालली. पुष्कळ दिव- सांत भोंवतालच्या सृष्ट पदार्थांत ऋतुमानानें होत गेलेले फेरफार पाहून त्या द्वारे जिवस करमणूक करून घेण्याची संधी मला मि- ळाली नव्हती. परंतु या प्रवासाच्या वेळीं पावसाळ्याची अखेर हो- ऊन गेली होती, व आगगाडींतून जातांना दोन्ही बाजूनीं शेतें उंच वाढून येऊन भरदार दिसू लागलीं हातीं. धरणीमातेनें आपल्या वा- र्पिक क्रमाप्रमाणें श्रम करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या पोटाची तर्तूद लावून देऊन त्यांस निश्चित केले होते.

शेतकरी हा खरा सृष्टीचा बाळक होय; सृष्टिव्यापारांशीं त्याच्या इतका दुसऱ्या कोणाचा प्रत्यक्ष संबंध येत नाहीं. थोडा पाऊस लां-

बला, वेळेवर जमीन भिजली नाही, की त्याचा जीव तळमळतो; पाऊस पडतांच त्याचे जिवांत जीव येतो. त्याचे डोळे खाली जमीनीकडे व वर आकाशाकडे लागलेले असतात. सृष्टीनें मातेप्रमाणें आपली काळजी घेतली पाहिजे असें त्यास स्वाभाविकपणें वाटतें. सृष्टीचा कोप झाल्यास त्याच्यासारखी दीनवाणी मुद्रा कोणाचीही दिसत नाही. ज्याप्रमाणें बाळकास आईवांचून क्षणभर चैन पडत नाही, तथापि आईविषयीं त्यामध्ये वसणारे प्रेम तें कधीं बोलून दाखवीत नाही, त्याप्रमाणें सृष्टीविषयींचें प्रेम शेतकऱ्यास सांगतां येत नाही, परंतु उघड्या सृष्टीचे मांडीवर पडून राहिल्याखेरीज त्यास चैन पडत नाही—त्यास दुसरा सुखाचा मार्गच दिसत नाही. गुरांमाणें गुरांप्रमाणें धांवावें, उभें रहावें, वसावें, उठावें, खेळावें, ओरडावें, याहून दुसरें कोणतेंही स्वातंत्र्य त्यास नको असतें. शेताचें वारें लागतांच, बाळकास आईनें मायेनें कवटाळावें त्याप्रमाणें, सावकाराचा व सरकारचा सर्व जुलूम तो विसरून जातो. नित्य नित्य आणि वर्षेवर्षे एवढ्याशा खेड्यांतील थोडक्याशा जागेंत राहून या शेतकऱ्यांच्या जिवास सुख व समाधान कसें वाटत असेल याची आह्मां शहरवासी लोकांस कल्पना येत नाही. सृष्टीविषयीं प्रेम किंवा तिच्या व्यापारांचें ज्ञान त्यांमध्ये असलेलें आमच्या नजरेस येत नाही. त्यामुळे त्यांची स्थिति असह्य असेल असें आह्मी मानितों; त्यांचें दारिद्र्य पाहून आमचें हृदय द्रवतें. त्यांस शहरांत घेऊन जावें, उद्योग धंद्यास लावावें, पैशाची महती दाखवावी, वगैरे अनेक त्यांच्या सुधारणेचे उपाय आह्मी योजित असतो. परंतु जोवर जमिनीचा थोडा तुकडा हातीं आहे, एक दोन गुरें गोठ्यांत आहेत, भाजीमाकर कशी तरी मिळत आहे, तोंवर आमचे सुधारणेचे उपाय शेतकऱ्याच्या कुटुंबास पसंत पडत नाहीत; व हें एवढेंही मिळत नाही अशी स्थिति झाली ह्मणजे, डोळ्यांस पाणी आणून, जीव कासावीस होऊन, सृष्टिमाउलीची संगति सोडून खेडवळ माणूस शहराकडे वळतो. तथें त्याचें लवकरच रूपांतर होतें, व सुधारणा होऊन तो त्या माउलीस विसरून जातो. मग विषयवासना, दुर्न्यसनें, डामडौल, द्रव्याची हाव, इत्यादि मनोवृत्तींस वश होऊन नागरिक स-

माजाच्या खालच्या पायरीवर येऊन तो उभा राहतो; व केव्हां वरच्या पायरीस जाऊन पोहोचेल असे त्यास होतें ! त्याची पूर्वीची ती स्थिति बरी किंवा ही नवीन स्थिति बरी, हे सांगणें कठीण आहे.

८३. आगगाडींतून प्रवास करित असतां नद्यानाले, शेते, गांवे, जगले, खिंडी, डोंगर वगैरे, हीं इतक्या झपाट्यानें एकामागून एक दृष्टीसमोर येतात व दृष्टीआड होतात, कीं त्यांची शोभा पाहण्यास वेळ मिळत नाहीं; मनुष्याची स्थिति स्वप्नांतला देखावा पाहिल्यासारखी होते. सृष्टीशीं सघट्टन होत नाहीं; मनास समाधान वाटत नाहीं. परंतु आगगाडी सुटून आह्मी जेव्हां बैलगाडीचा प्रवास आरंभिला तेव्हां हे सर्व बदलून गेलें. अलीकडे पुष्कळ वर्षांत दोन तीन दिवसांचा बैलगाडीचा प्रवास मीं केलेला नव्हता; या गाडींत बसून थोडा वेळ झाल्यावर मनास कांहीं चमत्कारिक आनंद झाला. एवढ्याशा जागेत आमचें हे कुटुंब एकवटलेलें मीं कधीं पाहिलें नव्हतें. एकमेकांच्या अतिनिकट संबधामुळे आमचे जेवढ्यांचे जीव प्रेमपाशांनें एकत्र बांधले गेले होते, तेवढे आह्मी सर्व एकास एक खेदून या गाडींत बसलों होतो. बैल व गाडीवाला यांखेरीज दुसऱ्या कोणाचा आतां आह्मांस सहवास नव्हता. आह्मी उभयतां नवरावायकोनीं परस्परांकडे प्रेमार्द्र दृष्टीनें पहावें, मुलांकडे पहावें व डोळ्यांचें सार्थक्य करून घ्यावें, किंवा मुलांचे बोंबडे शब्द ऐकावे, त्यांस संभाळून धरून संसाराच्या गोष्टी एकांतातल्याप्रमाणें बोलाव्या व कानांचें साफल्य मानावें—याखेरीज आह्मांस दुसरा व्यासंगच उरला नव्हता. आमचें जग पहिल्या मानवी कुटुंबाइतकें संकुचित झालें होतें, परंतु विश्वांत मावून उरल इतका त्यांत हर्षानंद होता. दिवसां मुक्कामाच्या जागीं मुलांस पांखरें दाखवावीं, पांखरांस वेडावण दाखविण्यास शिकवावें, किंवा उडते पतंग धरण्यास लावावें व त्यांची गंमत पहात बसावें, एवढाच करमणुकीचा मार्ग होता. संध्याकाळचे प्रहरीं गाडींत अंग खिळखिळें करून घेण्यापेक्षां गाडीमार्गे चालण्याचा मीं प्रघात ठविला होता; त्यामुळे दूरवर दृष्टि पोहोचें; अरण्याची शोभा नजरेस येई व पशुपक्ष्यांच्या क्रीडा दृष्टीस पडत.

नर्मदेचा सर्व प्रवाह दोन पर्वतांच्या मधून वहात आहे. कांठ-

च्या जमिनी खडकाळ आहेत, शेतकीच्या उपयोगाच्या नाहींत असें ह्याटल्यास चालेल. यामुळे नर्मदेच्या दोन्ही बाजूंस पुष्कळ जंगल वाढलेले आहे. पात्र विशाल, कांठी रतीचीं विस्तृत वाळवंटे व त्यांत जलप्रवाहानें घासून गुळगुळीत झालेले लहान मोठे, हत्ती एवढांलही, गोटे अशी इची जागोजाग मांडणी आहे मनुष्यांस विपुल संपत्ति देणारी ही नदी नव्हे, व त्यामुळे तिच्या कांठीं मनुष्यवसती फारशी दाट नाहीं. जी थोडी आहे ती धर्माच्या ओढीनें येऊन राहिली आहे. नर्मदेच्या कांठानें प्रवास करणारास जलव्यापारांचें प्राबल्य व कांहीं चमत्कारिक शोभा सहजगत्या दृष्टीस पडते स्थळीं स्थळीं नदीचें स्वरूप बदलतें नर्मदेचा ओघ अनेक प्रकारच्या खडकांतून गेलेला आहे. नर्मदेतून मूठभर वाळू बाहेर काढल्यास जितक्या रंगाचे खडे हातीं येतील तितक्या रंगाचे दुसऱ्या कोणत्याही नदींत येणार नाहींत. या नदीच्या कांठानें सृष्टीचें जें विशाल व भयंकर स्वरूप दृष्टीस पडतें, त्यामुळेच तीस विलक्षण माहात्म्य आलें असावें असें मला वाटूं लागलें. नर्मदेच्या कांठानें प्रवास करून तीस पूर्ण प्रदक्षिणा करण्याचें कित्येक वैराग्यशील हिंदूंनीं जन्माचें व्रत पत्करलें आहे; व तशाच दातृत्वशील पुरुषांनीं व स्त्रियांनीं तिच्या कांठीं इतकीं अन्नछत्रें, सदावर्तें वगैरे ठेविलीं आहेत कीं कोणी प्रवासी उपाशी मरणार नाहीं. हिंदुधर्माचें खरें प्राबल्य या नदीचे कांठीं दिसतें, कारण इचा पुष्कळ किनारा देशी संस्थानांच्या हद्दींत आहे; व तोही बराच अरण्यमय आहे. अहिंसेचा नियम पुष्कळ पाळला जातो, त्यामुळे जलचर व स्थलचर पशु मनुष्यास फारसे भीत नाहींत. मोरांचा नाच जागोजाग दृष्टीस पडतो; हरणांचे कळप धांवतांना दिसतात. जंगलांतून चाललें असतां वाटाडे हरएक प्रकारच्या सौम्य व हिंस्र पशूंचीं पावले जमिनीवर उमटलेलीं व लेंड्या पडलेल्या दाखवितात; कित्येक ठिकाणीं गवत उंच वाढून माजलेलें असतें, त्यांत रांडुकरांच्या टोळ्या वसलेल्या, असायाच्या; त्यामुळे आंतून चालण्याचें भय वाटतें. अशा गवतांतून मनुष्याची चाहूल दुरून लागतांच सांबरें उंच शिंगें करून भरधांव पळतांना दिसतात त्यांचीं तीं शिंगें झाडांस कशीं अडकत नाहींत याचा पाहणारास चमत्कार वा-

दतो, व असल्या जड शिंगांचा या प्राण्यांस काय उपयोग असेल ही शंका मनांत येते. नर्मदा कांठच्या अरण्यांची वर्षांत दोन रूपे होतात. उन्हाळ्यांतील रूप निराळें व पावसाळ्यांतील निराळें. उन्हाळ्यांत प्रखर सूर्याच्या तापानें वृक्षवेलींचीं पानें सुकून खाली पडतात, जमिनीवर गवत वाळून जातें व वणवा लागून या सर्वांची अग्नीस आहुति होते. जिकडे तिकडे जमीन काळसर व रुक्ष दिसते, वृक्षांच्या दाट काठ्या जवळ जवळ उभ्या आहेत असें दुरून दिसतें व डोंगरांच्या माथ्यांवर दाट झिंझ्या उभ्या राहिल्यासारखा भास होतो. जेथें झाडी नाही अशा पर्वतांच्या ओळींवर कोठें कोठें भिन्न रंगांच्या खडकांचें चूर्णीभवन होत चाललेलेंही नजरेस येतें. परंतु पावसाळ्याच्या आधींच कित्येक झाडास नवी पालवी फुटूं लागते, कित्येकांस पावसाळ्यात फुटते व मग जिकडे तिकडे हिरवागार सृष्टीचा पेहेराव होतो. या सुंदर पेहेरावाचें पूर्ण स्वरूप पावसाळ्याचे अखेरीस दृष्टीस पडतें.

८४. याप्रमाणें मी या प्रदेशांत गेलों त्यावेळीं सर्व गोष्टी मनोवेधक होत्या. सासुरवाडी पोहोचल्यावर आमचें आगतस्वागत उत्तम रीतीनें झालें. थोडक्या दिवसांत तेथें माझ्या वन्याच ओळखी झाल्या. श्वशुरगृही पाहण्यांची गर्दी व लग्नाच्या तयारीची धामधूम नित्य सुरू असल्यामुळें, मी बहुतेक वेळ बाहेरच काढीत असें. या क्षेत्रस्थानीं एक कोंकणस्थांचें फार जुनें श्रीमंत घराणें होतें पुष्कळ पिढ्यांची अखंडित सुस्थिति, सभावितपणा, आदरातिथ्य आणि गुणिजनांचा संग्रह, या गोष्टींविषयीं त्या घराण्याचा लौकिक होता. त्यांतील मुख्य पुरुषाचें वय सुमारें सत्तर वर्षांचें होतें. परंतु अंगाची काठी सरळ आणि उंच व मुखचर्चा भव्य आणि उदार अशी दिसत होती. त्याचा नित्य कृत्यांचा नेम कधीही चुकलेला मी पाहिला नाही. सकाळीं नर्मदेवर स्नान, नंतर शिवपूजा, व कांहीं थोडे व्यवहाराचें काम त्यानें पहावें. संध्याकालचें वेळीं शास्त्री व पुराणिक यांशीं वेदाताचा वाद करावा; रात्रीं भोजनात्तर पुराण व भजन व्हावें.

या गृहस्थाचे दोन मुलगे होते; त्यांतील वडील चिरंजीव मध्यम वयास येऊन पोहोचले होते व घरचें कामकाज ते पहात असत.

धाकटे चिरंजीव माझे वयाचे होते; त्यांकडे प्रपचाचें काम थोडें असल्यामुळे घरीं आश्रित वर्गांत असलेल्या विद्वान् शास्त्र्यांपासून संस्कृत काव्यालंकारांचें त्यांनीं बरेंच ज्ञान संपादन केलेलें होतें. त्यांस इंग्रजीचें ज्ञान नव्हतें तथापि मराठी पुस्तकें, वर्तमानपत्रें वगैरे वाचण्याचा छंद होता. बाहेर मुलखांतील सर्व घडामोडींची वडलांस माहिती देण्याचें काम त्यांकडे होतें. त्यांशीं समानशीलत्वानें माझा अत्यंत स्नेह जडला. इंग्रजी सुधारणेचीं मतें मीं त्यांस सांगायीं; त्यांच्या टीका ऐकून घ्याव्या व केव्हां केव्हां त्यांशीं किंवा शास्त्री मंडळींशीं वाद करावा. हा नित्याचा परिपाठ पडून गेल्यानें मला तेथें कंटाळा ह्मणून आला नाहीं; व माझा एक महिना राहण्याचा वेत होता तो मी दोन अडीच महिन्यांपर्यंत लांबविला. स्नान संध्या, अर्चन वंदन, हिंडणें फिरणें वगैरे सर्व बाबतींत मी त्या मित्राचें अनुकरण करीत गेलों. आपले इंग्रजी आचार प्रकट केले नाहींत; कारण तसें केले असतें तर मजविषयींचा बहुमान कमी झाला असता एवढेंच नव्हे, तर मी थोडाही धर्मभ्रष्ट आहे असें त्यांच्या ध्यानांत येतांच खुल्या मनानें त्यांनीं मजशीं संभाषण करण्याचेंच बंद केले असतें.

भाग १८ वा.

बालविवाहाचें रहस्य.

८९. लग्नाचा मुहूर्त जवळ येऊन ठेपला. गांवांत अक्षत फिरूं लागली व एका खेपेस मलाही अक्षतीबराबर जाणें भाग पडलें. आमच्या श्वशुरगृहींचा मुलगा होता, त्याचें वय तेरा वर्षांचें होतें. जी वधू नेमस्त केली होती तिचें वय आठनऊ वर्षांचें होतें. या अशा बालविवाहाशीं आपला संबध असावा हें मला वाईट वाटूं लागलें. आमचे लोकांस मुलाच्या विवाहाची कां इतकी घाई होते, त्याचें मला आश्चर्य वाटूं लागलें. हाच विचार वारंवार मनांत येत असल्यानें, एके दिवशीं मीं आमचे मित्र विश्वनाथराव ऊर्फ बापूसाहेब यांपाशीं हा बालविवाहाचा प्रश्न काढिला. ही विवाहाची पद्धत वा-

ईट असा माझ्या ह्यणण्याचा आशय पाहून त्यांस आश्चर्य वाटलें; कारण त्यांचें मत असें होतें कीं बालविवाहाची पद्धतच फार उत्कृष्ट. मीं त्यांस या विषयासंबंधानें विद्वान् सुधारकांचें सर्व ह्यणणें सांगितलें ' अहो, या बालविवाहापासून इंग्रजी मुलखांतील विद्वानांस अगणित तोंटे दिसूं लागले आहेत. उदाहरणार्थ, बालविवाहांत तिन्हाइतांनीं वधूवरांचीं लग्नें लावून दिलेलीं असतात, तेव्हां त्या परस्परांमध्ये प्रेम कसें उत्पन्न होईल ? वधूवरांचीं जितक्या लवकर लग्नें होतील तितका दोहोंपैकीं एक कदाचित् मृत्यु पावण्याचा संभव अधिक असतो; स्त्री मृत्यु पावल्यास पुरुष दुसरा विवाह करील, परंतु पुरुष मृत्यु पावल्यास स्त्री बालविधवा होऊन त्या अतिदुःखदायक वैधव्यांत तीस जन्मभर रहावें लागेल. वधूवरांचीं लग्नें अल्प वर्षीं झाल्यानें त्यांचा सयोगही अल्प वयांत होतो; त्यांची पुरी वाढ होण्यास संधी मिळत नाही व या कारणानें संतति अशक्त व रोगी होते; तीमध्ये हवा तसा जोम रहात नाही. पुरुषास आपलें पोट भरायाची योग्यता येण्यापूर्वीं त्यांचें लग्न करून दिल्यास त्यांच्या पायात जड बेडी घातल्यासारखें होतें, व त्यांच्या कुटुंबाचे पुढें कोणते हाल होतील हें सांगतां येत नाही. शिवाय, बायकोचें लोढणें पुरुषाचे गळ्यांत पडल्यावर त्यास मोठीशी महत्त्वाकांक्षा अंगीं धरवत नाही. त्याच्या शरीराचीच नव्हे, तर मनाचीही वाढ खुंटते; मग कसाही बुद्धिमान् व कर्तृत्वशील पुरुष असला तथापि तो देशाच्या उत्कर्षास उपयोगी पडत नाही, व समाजांतही सामान्य प्रतीचा माणूस होऊन बसतो. याप्रमाणें या बालविवाहाचे तोंटे अनेक आहेत, व इंग्रजांसारख्या प्रबळ राष्ट्रांशीं ज्यांना चढाओढ करायाची आहे त्यांस तर ते उन्नतीचे कामीं पदोपदीं विघ्न करितात. '

याप्रमाणें मी बालविवाहाचे तोंटे सांगत असतां आपूसाहेव गंभीर मुद्देनें माझ्या तोंडाकडे टक लावून पहात होते. त्यांच्या मनास माझ्या बोलण्यापासून कांहींच प्रत्यय येत नव्हता हें मी तेव्हांच समजलों, तथापि देशी राज्यांत ज्यांस विद्वान् अशी संज्ञा देतां येईल त्यांचें या महत्त्वाच्या प्रश्नावर काय ह्यणणें आहे हें मला समजावून घ्यावयाचें होतें, ह्यणून जेवढ्या आवेशानें व बलवत्तर कारणांनीं

आपलें मत प्रतिपादितां येईल तेवढ्या सर्वांचा मी उपयोग केला. माझे बोलणें आटोपल्यावर बापूसाहेबांनीं मला एकच प्रश्न केला; तो हा कीं तुमचें लग्न कव्हां झालें व तुह्मां स्त्रीपुरुषांत प्रीति आहे कीं नाहीं. या प्रश्नाचें उत्तर मीं त्यांस येणेंप्रमाणें दिलें

८६. “ मी सुमारे पंधरा वर्षांचा होतों तेव्हां माझ्या आईची प्रकृति बरीच बिघडली व ती आतां फार दिवस जगत नाहीं असें माझे वडलांस वाटूं लागलें. त्यांचें तिजवर फार प्रेम होतें व तिच्या ह्मणण्याचे बाहेर ते कधीं पाऊलभर गेले नाहींत. तिची इच्छा ही कीं, आपण डोळे मिटण्यापूर्वीं सून घरांत येऊन नादू लागावी. ‘नाहींतर पुरुष उद्योगास गेले ह्मणजे घर कोण संभाळील ? घरांत कोणी बायको माणूस नसलें ह्मणजे आप्तवर्गांशीं संबंध तुटत जातो; वेळस अन्न मिळण्याची मुष्कील होते; घरच्या पूर्वींच्या चालीरीति पाळल्या जात नाहींत; घर वसत जातें; घरीं बायका आल्यास कुंकू लावण्यासही कोणी रहात नाहीं.’ या व अशाच आणखी पुष्कळ गोष्टी सांगून तिनें माझ्या वडलांचें मन वळविलें व माझे लग्नाची उचल केली. त्याप्रमाणें तें एकदाचें झालें व आईस समाधान वाटलें. पुढें दोन वर्षांनीं ती मरण पावली तिच्या मार्गे वडीलही फार वर्षे जगले नाहींत. व पुढें मी सर्व विद्याभ्यास पुरा करून घरीं येईपर्यंत आमचें कुटुंब दोन तीन वर्षे येथे माहेरीच होतें आह्मी प्रपंच मांडल्यापासून ही चांगली उपयोगी स्त्री आहे, इच्यावांचून आपली घरची व्यवस्था सुरळीत चालणार नाहीं, असें जाणून मी तिजवर सामान्य प्रीति करीत होतों. अन्नवस्त्रापलीकडे मी तिची फारशी काळजी करीत नसें; परंतु थोड्या महिन्यांपूर्वीं काहींएक विशेष गोष्ट घडून आली; तेव्हांपासून मात्र माझ्या मनांत खऱ्या प्रेमाचा प्रादुर्भाव झाला व आमची उभयतांची अंतःकरणे एक होऊन गेलीं. याप्रमाणें माझ्या वैवाहिक स्थितीचा इतिहास आहे. ”

८७. हा इतिहास ऐकिल्यावर बापूसाहेब ह्मणाले “विद्याधरपंत, स्त्रियांच्या अंतःकरणाची परीक्षा तुह्मांस फार उशीरानें झाली असें मला वाटतें. अहो, स्त्रियांचें हृदय फार कोमळ आहे व तें कोमळ

मनोवृत्तींची परिपूर्णता करण्याकरितांच ईश्वरानें घडलें आहे. मुलगी लहान दोनतीन वर्षांची असते, तेव्हांपासून तिच्या मनाची प्रवृत्ति मुलांहून निराळी. तिच्या ससारास तेव्हांपासूनच आरंभ होतो. तिच्या बाहुल्या, तिचे खेळ, तिची तान्ह्या मुलांविषयीची प्रीति, तिची जीवजंतूविषयीची दया, या सर्व गोष्टी पाहिल्या ह्मणजे ही कोमळ कलिका फुलल्यावर कशी होईल हें तेव्हांच ध्यानांत येतें. काय त्या बाहुल्यांचे सोहाळे चाललेले असतात; सर्व खेळ ह्मणजे पुढच्या संसाराचें लहानसें चित्रच समजायाचें. आईच्या मार्गे मार्गे जाणें, आईस अगदीं लकटून बसणें, आईशीं सर्व हितगुज सांगणें—या सर्व प्रकारांवरून स्त्रीहृदयास जो जन्मभर प्रेमाधार लागतो तो स्पष्ट होतो. प्रेमाचा आधार मार्गे पाहिजे, मग व्यवहारांत पाहिजे तेवढें धैर्य व पाहिजे तसा पराक्रम त्यांच्या अंगीं येतो. तान्ह्या मुलांस लहान मुली केवळ आईप्रमाणें संभाळतील, मुलगे तेव्हांच कंटाळून पळून जातील. मुलांनीं कोणतेही क्रौर्याचें कृत्य आरंभिल्यास 'नकोरे, दादा, नको बिचाऱ्या जिवास त्रास देऊं' ह्मणून मुलींची किंकाळी ऐकूं येईल.

“जन्मापासून स्त्रीहृदयांत असा जो प्रेमाचा अंकुर फुटत असतो, त्यास त्वरित सुदिशा लावणें हें मातापितरांचें काम आहे. आठवे नववे वर्षीं मुलीचें लग्न झाल्यापासून तिच्या मनाची वाढ पाहिल्यास, तोच प्रेमांकुर, लज्जा व विनय यांच्या सौम्य छायेत वाढत आहे, असें दिसतें. तुह्मी इग्रजी लोक विद्येच्या मार्गे लागून घराच्या बाहेर सर्व वेळ काढतां, घरांत तुमचें लक्ष नसतें, ह्मणून या प्रेमांकुराची वाढ तुमच्या लक्षांत येत नाही, व तुह्मी स्त्रियांच्या संबंधानें उदासीन राहतां. तुह्मास वाटतें, इग्रजी तऱ्हेनें स्त्रीपुरुषांनीं वयांत आल्यावर अनेक वेळां परस्परास भेटून, स्त्रियांनीं पुरुषांची व पुरुषांनीं स्त्रियांची पारख करून मग प्रीतीचा ठराव केला, तर त्यांत मात्र प्रेम राहतें. परंतु हा तुमचा केवळ भ्रम आहे. प्रीतीचा उत्कर्ष या रीतीनें झाला तथापि तो सामान्यतः कर्मा प्रमाणाचा होतो; त्यास पूर्णरूप येत नाही. हिंदु वरिष्ठ जातींत हा उत्कर्ष अधिक प्रमाणानें व अधिक चिरस्थायी होतो व तो द्रव्यादि बाह्य उपाधींवर अवलंब-

बून राहत नाहीं असें आह्मांस वाटते. याविषयीं तुम्हीं पुरती चौकशी केली पाहिजे.

८८. “ या संवंधाच्या स्वानुभवाच्या गोष्टी सांगणें थोडें अवघड आहे. ह्मणून मी अन्योक्तीनें प्रेमांकुराच्या वाढीचा एक इतिहास सांगतो. असें समजा कीं रामचंद्र आणि सीता यांचा बाळपणीं विवाह झाला. सीतेच्या बापानें आपल्या स्थितीचे मानानें जितकें उत्तम स्थळ मिळेल तितकें पाहिलें होतें व आपल्या ऐपतीच्या पलीकडेच खर्च केला, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. मनांतील हेतु हा कीं मुलीस जन्मभर सुख व्हावें, आपले थोडे हाल झाले तरी चिंता नाहीं, तसेच चार दिवस कष्टानें काढू. सीतेच्या लग्नाचा दिवस जसजसा जवळ येत चालला, तसतसा तिच्या अतःकरणांत नवीन प्रकाश पडूं लागला. आतां आपणांस सासरीं जायाचें, मग असें वागायाचें, असें उभें राहायाचें, एवढेंच बोलायाचें, इत्यादि विनयाचे वेत मनांत ठरत चालले, व आईनें व मैत्रिणींनीं उपदेशानें ते बळकट करून दिले. लग्न लागलें त्या दिवशीं मान खालीं घालूनच ती बसली होती, परंतु मध्येंच तिनें चटकन् वर नवऱ्याकडे पहावें व पुनः लाजून मान खालीं घालावी. लग्नांत चार दिवस जें संघट्टन झालें, त्यानें प्रेमाचीं मुळें नवीन भूमीमध्ये पक्कीं रुजलीं. हा प्रेमाचा गुप्त ठेवा, हा लजेच्या दडपणाखालीं चांगला दाबून ठेविला पाहिजे, नाहीतर तो कमी होईल, उडून जाईल, त्याची थोरवी राहणार नाही—असें सीतेस सर्वदा वाटे. स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमाची महती गुप्तपणानें वाढते व प्रसिद्धीनें किंवा वाचालतेनें कमी होते, असा, मला वाटते, सर्व जगाचा अनुभव आहे.

“ इकडे रामचंद्रास स्त्रीविषयक प्रीति ह्मणजे काय हें आरभीं माहीतदेखील नव्हतें; परंतु ते हळूहळू आपोआप कळू लागलें. सासरीं असतां सीतेनें रामचंद्र येतांच क्षणभर त्याकडे पाहून चटकन् दृष्टि फिरवावी व वाजूस सरून उभें राहावें, आपणांकडे कोणाची दृष्टि नाहीं असें पाहून तिनें रामचंद्राकडे सारखें बघत रहावें, तितक्यांत रामचंद्राचें लक्ष तिजकडे गेलें कीं मान मुरकून तिनें दुसरीकडे नजर लावावी. रामचंद्राची अल्पस्वल्प सेवा, हें आपलें पाहिलें

काम असे तिने दाखवावे. त्याची भांडी स्वच्छ घासून ठेवणे, त्याच्या धोतरांच्या निऱ्या करणे, वगैरे सर्व काम तिजकडे आले. पंक्तीत वाढतांनाही घाबरल्यासारखे होऊन रामचंद्राचे पानाशी तिचा हात सडळ व्हावा ही सर्व लक्षणे कशाची हे रामचंद्रास कोणी सांगायलास नको होते. त्याचेही अतःकरण कोवळेच होते, व ते तेव्हांच वेधले गेले. मग वरच्यासारखे प्रसंग वरचेवर यावे ह्मणून त्याचा प्रयत्न सुरू झाला. त्याने एकादे वेळी दारांत उभे राहून सीतेस वाट नाही ह्मणून तिष्ठत उभे रहायास लावावे; प्रसंगी सीतेनेही झटकन् शेजारून निघून जावे. कांहीं तरी निमित्त करून रामचंद्राने घरांत जावे व सीतेची गडबडीने उठण्याची एकच तारांवाळ करून द्यावी त्याने कोणास दिसणार नाही अशा ठिकाणाहून सीतेचे खेळ, बोलणे, चालणे पहात उभे रहावे; मग अकस्मात् सीतेचे लक्ष त्याकडे गेले असता तिने एकदम खाली मान घालून चुप्प व्हावे. नंतर मैत्रिणीच्या लक्षांत ही गोष्ट येतांच त्यांनी सीतेची थट्टा आरंभावी. मनांतून जे हवे तेच मैत्रिणी बोलत असतां, रागावल्यासारखे करून 'इशश वाई' 'भलतंच काहीं तरी' 'पुरे आतां चावटपणा' वगैरे उद्गारांनी सीतेने त्यांची तोंडे बंद करण्याचा वृथा प्रयत्न करावा; मध्येच खुद्कन् हंसावे. त्यांनी नाव घेण्यास सांगितले असतां, तिने अनर्थ आढेवेढे घ्यावे व ओठापर्यंत शब्द आले असतां, पुनः मुरका मारून 'छेः वाई' ह्मणून गप्प रहावे. परंतु मनात रामचंद्राचे नांव कोणत्या उखाण्यांत चांगले शोभते, कोणत्या उखाण्याने आपले प्रेम चांगले व्यक्त होते, ह्मणून सारखा विचार चालला असायाचा. फावल्या वेळी रामचंद्राचे नांव गोवून तिने किती उखाणे तयार केले असतील ते सांगतां येत नाही.

“याप्रमाणे उभयतांच्या प्रेमाची प्रतिदिवशी वृद्धि होत चालली क्रमाने उभयतांची वयही वाढत गेली, व वयाचे मानाने लज्जेचाही अधिकाधिक प्रादुर्भाव होऊं लागला. प्रारंभीची प्रीति अल्लडपणाची होती, क्रमाने तीस कर्तव्याचे रूप येऊं लागले या प्रीतीचे पुढे संसारांत मोठे कार्य आहे, या प्रीतिपाशाने पुढे पुरुषास आजन्म आपल्या ताब्यांत ठवायाचा आहे; ते साधले तर बरे, नाहीतर

आपला जन्म व्यर्थ, असे थोडे थोडे विचार तिचे मनांत प्रकट होऊं लागले. नवऱ्याचें लक्ष आपणाकडे पुनः पुनः ओढावें, आपलें मन त्यास कळावें, आपणावाचून दुसरीकडे त्याचें चित्त भटकूं नये, ह्मणून प्रेमप्रसारास अनुकूल अशा अन्य वृत्तीही तिजमध्ये क्रमानें दिसू लागल्या; व लज्जेच्या आणि विनयाच्या द्वारेच तिजमध्ये अनेक हावभाव प्रकट होऊं लागले. वेणीफणी उत्तम करून डागडागिने घालून झळकावें असें तीस वाटू लागलें; तिच्या डोळ्यांत नवेंच तेज चमकूं लागलें; व शरीरासही भरदारपणा येऊं लागला.

“ या सर्व फेरफाराकडे रामचंद्राचें लक्ष होतेंच; त्याच्या डोळ्यांपुढें तिचें चित्र पुनः पुनः उभें राही. आपली बायको सुस्वरूप झोंकदार आहे असें त्यासही वाटू लागलें. विशेष अवयवांकडे त्याचें लक्ष पूर्वीं जात नसे तें आतां जाऊं लागलें मग त्यास वाटू लागलें कीं त्यासारखे सुंदर डोळे क्वचितच दृष्टीस पडतील. वास्तविक पहातां प्रत्येकजण आपल्या बायकोच्या कांहीं एका विशिष्ट अवयवाच्या लावण्याबद्दल असाच अभिमान वाळगीत असतो. इतकी त्यांची प्रीति, परंतु ती दुसऱ्यांचे ध्यानात येण्यासारखी नव्हती, कारण तिजवर लज्जेचें पांघरूण होतें. उभयतांही बरींच मोठीं होईपर्यंत त्यांमध्ये कामवासनाही नव्हती; शुद्ध प्रेम होतें. रामचंद्रानें एकादे वेळीं सीतेस एकांतांत गांठलें, तर घाबरून केव्हां आपली सुटका होईल असें तीस न्हावें. रजोदर्शनापूर्वीं कामवासना उत्पन्न होत नाहींत, व त्यानंतरही बरेच दिवस त्या उत्पन्न होण्याचें कारण नसतें; परंतु असें घडण्यास घरांतील वडील माणसांनीं मुलांवर नजर ठेविली पाहिजे. सुशील घराण्यांत हें सर्वदा साध्य असतें.

“ पुढें योग्य वयीं गर्भाधानाचा धार्मिक विधि झाल्यानंतर जेव्हां सीता व रामचंद्र यांची नित्य गांठ पडत चालली, तेव्हांही लज्जा आणि विनय यांचें प्रेमावरील दडपण फारसें दूर झालें नाहीं. वडलांच्या देखत त्यांनीं दूर दूर रहावें; आपल्या मनोवृत्ति बिलकुल प्रकट करूं नयेत. एकांतांतही प्रणय-विरोधावांचून सीतेनें स्पर्शमात्रासही राजी असूं नये

“ याप्रमाणें त्यांच्या प्रेमाची वृद्धि होऊन आतां त्या उभयता-

च्या सुखास अंत नाही असे त्यांस वाटत आहे. आप-आपल्या कर्तव्यास त्यांपैकी कोणी एकही चुकत नाही; त्यांस एक पुत्ररत्न होऊन त्यांची अंतःकरणे अधिकच दृढबंधनाने बांधली गेली आहेत. सर्व सुगील घराण्यांत हा प्रेमांकुर अशाच रीतीने वाढत जातो. जर कोणा पुरुषाचे त्याकडे कमी लक्ष असेल तर तो उत्कृष्ट प्रेमास पात्र नव्हे असे ह्याटले पाहिजे. हिंदूंची गृहस्थिति सुखी व समाधानी होण्यास याप्रमाणे ही प्रेमाची सार्वत्रिक व अनिवार वाढ कारण आहे; व ती बालविवाहामुळे होते. जे लोक मोठेपणीं लग्ने करितात ते या प्रकारच्या प्रेमास मुकतात; निदान उत्कृष्ट शुद्ध प्रेमाचा अनुभव त्यांस या आरंभीच्या काळांत मिळावा तो मिळत नाही. ज्यांस गृहस्थाश्रम पत्करणे असेल त्यांनीं तो जितका सुखाचा होईल तितका आरंभापासूनच कां करून घेऊ नये ?

८९ “ मी असे ऐकतो कीं, युरोपीय लोक लग्नाचे दोन प्रकार समजतात, एक प्रीतीचा व दुसरा व्यावहारिक फायद्याचा. या दोहोंपैकी प्रीतीचे विवाह बहुधा अखेरीस सुखासमाधानाचे होत नाहींत, उलट पश्चात्तापास कारण होतात, असें युरोपीयांचे मत आहे, व ते खरे असावे. कारण मोठेपणीं लग्ने केलीं असतां पुरुष स्त्रीच्या सौंदर्याने व यौवनाच्या हावभावांनीं तीस भुलून लग्नास तयार होतो. हे गुण चिरस्थायी नव्हेत व ते उडून गेले ह्याणजे प्रेमाचे मूळ नाहींसें झाले. बालविवाहाच्या योजनेत सामान्यतः प्रीति व व्यावहारिक फायदा या दोहोंचीही जोड होते व पश्चात्तापाचे नेहमींचे जें एक कारण ते दूर होते. वराची व त्याच्या कुटुंबाची सुस्थिति पाहण्याचे काम अधिक अनुभविक मातापितरांकडे गेल्यानें व्यावहारिक फायदा हातो. प्रेमाचा अंकुर फार दिवस पोसल्यानें तोही बळावतो नवरावायकोंचा परिचय फार दिवसांचा असल्यानें परस्परांचे स्वभाव, प्रपंच मांडण्याचे आधीं पुष्कळ दिवस, त्यांस समजून येतात. त्यामुळे पुढे पश्चात्तापास कारण उत्पन्न होत नाहीं. आणखी असें कीं स्त्रिया तरुण होईपर्यंत बापाचे यथे राहिल्यास त्यांचे अवश्य लाड होतात; निदान विनय शिकविण्याचे काम करणारे तथे कोणी नसतें; त्यामुळे जर मुलीचा मूळचा, काणत्याही प्रकारचा, कुस्वभाव असला तर तो सुधा-

रत नाही. परंतु तीच लहानपणापासून सासरी राहू लागली ह्मणजे पारतंत्र्यामुळे स्वभावातील मूळचे दोष तेव्हांच सुधारले जातात. सासू, सासरा, नणंदा, जावा वगैरे सर्वांचीं मनें सभाळून राहणें फार कठीण आहे. या शिक्षणांतून जी मुलगी गेली, ती आपोआप फार सुशील व विचारी होते, व नवऱ्याचें मन दुखविण्याइतका तिच्या स्वभावांत कदापि दोष राहू शकत नाही. या शिवाय नवीन कुटुंबांत गेल्यावर तेथील रितीभातींचें वगैरे जें ज्ञान तीस येतें तें सांगण्याची गरज नाहीच. ह्मणून माझे ह्मणणें हे कीं प्रेम व कुटुंबसुख यांच्या दृष्टीनें बालविवाहास दोष देतां येत नाही, उलट तो सर्वतोपरी गुणावह होतो. प्रत्येक पुरुषास व स्त्रीस प्रेमोद्रेकाच्या अद्भुत रसाचा अनुभव घेण्याची जी आयुष्यांत एकवेळ संधी येते, ती बालपणापासून यौवनाची पूर्णावस्था होईपर्यंत होय; व त्या संधीचा अधिकाहून अधिक लाभ करून घेण्यास बालपणापासून स्त्रीपुरुषांचीं अंतःकरणें जुगळीं पाहिजेत ”

भाग १९ वा.

बालविवाहानें सात्त्विक प्रेम उत्पन्न होतें.

९०. यानंतर संस्कृत काव्यालंकारांचा मीं कितपत अभ्यास केला आहे, त्यांत मला कितपत गोडी वाटते, वगैरेविषयीं बापूसाहेबांनीं मला प्रश्न केले. मीं सांगितलें, 'कालेजांत असतां कांहीं थोडीं संस्कृत नाटके व रघूचे थोडे सर्ग मीं वाचले; परंतु भाषाविषय ह्मणून त्यांचा मीं अभ्यास केला, त्यांतील रसाकडे माझे चित्त गेले नाही. कालेजांतून बाहेर पडल्यावर संस्कृत वाचनाचें कामच पडलें नाही, व करमणुकीकरितां बहुधा इंग्रजी कादंबऱ्या केव्हां केव्हां मी वाचीत असतां. परंतु असल्या कल्पित गोष्टींत मला गोडी वाटत नाही. माझा कवितेकडे अगदींच ओढा नाही असें तुम्ही समजा. सरासरीनें तात्त्विक विचारांकडे माझे लक्ष अधिक आहे '

हे माझे बोलणें ऐकून बापूसाहेबांनीं निराशेनें मोठा उच्छ्वास टा-

किला. माझी इतकी विद्या झाली, तेव्हां संस्कृत काव्यामृताचा मी पूर्ण आस्वाद घेतला असावा व त्यामध्ये मला चांगली अभिरुचि आली असावी असे त्यांचे अनुमान होतें. ते माझ्या भाषणाने समूळ अयथार्थ ठरले. त्यांस बहुधा वाटले कीं आपण जे पुढे बोलणार ते समजण्याची माझे अंगी पात्रता नाही. परंतु तसे त्यांनीं दाखविले नाही व पुनः भाषणास सुरवात केली. ते ह्मणाले:—

“ तुम्ही इंग्रजी कादंबऱ्या पुष्कळ वाचल्या आहेत तेव्हां युरोपीय लोकांचा (स्त्रीपुरुषांच्या) प्रेमाचा जो प्रकार तो तुम्हांस कळून आलाच असेल. हा प्रकार आपल्या ब्राह्मण लोकांत जो उत्पन्न होतो त्याहून फार भिन्न आहे आपले प्रेम सात्त्विक असतें, त्याचे राजस असतें. आपले प्रेम आपल्या ब्राह्मणस्वभावास व मनोवृत्तींस उचित आहे. त्यांचे प्रेम तसेच त्यांच्या क्षात्रस्वभावास व मनोवृत्तींस उचित आहे. युरोपीयांमध्ये माझ्या मते क्षात्र गुणांचे प्राबल्य अधिक आहे; यामुळेच युरोपीय स्त्रियांच्या चित्तास शौर्यसाहसादि गुणांनीं लवकर भुरळ पडत असावी. राजस प्रीतीचा मुख्य गुण हा कीं तीवर लज्जाविनयादि सौम्य गुणांचा अंमल फारसा चालत नाही. त्या प्रीतींत स्पष्टता व तीव्रता अधिक. सात्त्विक प्रीति तशी स्पष्ट किंवा तीव्र नसते. त्यामुळे तिचा प्रत्यय येण्यास मनुष्यास सूक्ष्म व कोमल मनोवृत्तींची पूर्ण ओळख असावी लागते.

“जेव्हां काव्यकर्ते शृंगारिक कथानके लिहू लागतात तेव्हां त्यांस सौम्य सात्त्विक प्रीति वर्णन करण्याचे फारच कठीण जाते; त्यामुळे ते बहुधा राजस प्रीतीचेच वर्णन आरंभितात. आमच्या नाटकांमध्ये नायक व नायिका बहुधा क्षत्रियजातीच्या असण्याचे कारण हेच होय; जर त्या ब्राह्मण जातीच्या केल्या तर यथार्थ वर्णन होण्यास कविही तसाच मार्मिक पाहिजे. अलीकडील मराठी कादंबरीकारांनींही राजस प्रीतीचेच वर्णन केले आहे; व तेच करण्यास इंग्रजी ग्रंथांतून त्यांस पुष्कळ साहाय्य मिळते. आमचे जुने कवि बहुतेक ब्राह्मण होते, त्यामुळे त्यांस राजस प्रीतीची चांगली ओळख नव्हती, व सात्त्विक प्रीतीचा प्रसंग आणितो येईना, ह्मणून त्यांचीं वर्णने कांहींशी असंभाव्य झालेली आहेत. विरहवर्णन करणे त्यांस जेवढे सा-

धे तेवढे समागमाचे वर्णन त्यांस साधत नव्हते. यामुळे प्रीतीची उत्पत्ति राजस व पर्यवसान सात्विक असे आमच्या काव्यात दृष्टीस पडते. याचे कारण यौवनास येऊन पोचलेल्या नायिका होतः त्यांमध्ये राजसरीत्याच प्रीतीचा प्रादुर्भाव झाला पाहिजे. 'पुरश्चक्षुरा-गस्तदनुं मनसोऽनन्यपरता ।'—या एकाच प्रकारे प्रीतीची उत्पत्ति झालेली शकुंतल, मालतीमाधव वगैरे अनेक काव्यांत दिसून येते. ही उत्पत्ति झाल्यावर मग प्रीतीच्या सात्विक स्थितीस आरंभ होतो. तेथून पुढे आपणां ब्राह्मणास त्या प्रीतीचे परिणाम स्वानुभवाने प्रत्ययास येऊं लागतात. शकुंतला व मालती या आपल्या प्रियांस-मवेत एकत्र असतां लज्जेने इतक्या पराधीन होतात कीं त्यांच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडत नाहीं. नववधूसमागमाचे वेळीं या स्थितीचा अनुभव येतो. नागानंदांत ह्मटल्याप्रमाणे

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता । ३०

* * * * *
जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥

“हा सात्विक प्रीतीचा प्रकार ज्यांच्या लक्षांत येत नाहीं त्यांस कोमळ सहृदयता आलेली नाही असें ह्मटले पाहिजे; व त्यांस बालविवाह निष्प्रेम व इंग्रजी स्वयंवर सुप्रेम वाटल्यास नवल ते काय ! अशा लोकांस ब्राह्मण स्त्रियांचे ह्दुतच कळत नाहीं; पुनर्विवाहापेक्षां वैधव्य स्थितीच ब्राह्मण स्त्रियांस कां पत्करते हे लक्षांत येण्यास देखिल मनुष्य सात्विक व सहृदय असला पाहिजे.

“भागवत, भारत व रामायण, हे ग्रंथ पूर्वी महर्षींनी लिहिले त्यावेळीं क्षत्रिय लुप्त झाले नव्हते. राजस प्रीतीने त्यावेळीं पुष्कळ विवाह होत होते; व त्या विवाहांच्या गोष्टी वाचल्या ह्मणजे पाश्चात्य कादंबऱ्यांसारखीं त्यांत कथानके दिसतात. द्रौपदीचे चरित्र खऱ्या क्षत्रियेचे होय; सीता, सावित्री, सुभद्रा, दमयंती, रुक्मिणी, वगैरेंचे जें वर्णन आहे त्यांतही क्षत्रिय स्त्रियांचे वर्तन, विचार, धाडस वगैरे हीं उत्तम रीतीने दृष्टीस पडतात. तामसी किंवा राक्षसी विवाहांची व प्रीतीचीं तशींच अनेक उदाहरणे शोधून काढितां येतील.

“ सात्विक प्रीतीचे हेतु व कार्ये पारमार्थिक असतात. स्त्री जें जें करिते तें सर्व पुरुषाच्या सुखसंतोषासाठी; पुरुष जें जें करितो तें स्त्रीच्या सुखसंतोषासाठी; उभयतांही जें जें करितात तें संततीच्या व आसद्-ष्टमित्रांच्या हितासाठी. राजस प्रीतीचीं कार्ये क्वचित् सात्विक प्रीतीच्या कार्यासारखीच बाह्यात्कारी दिसतील, परंतु त्यांतही हा हेतुभेद फार महत्त्वाचा आहे. विलायतचे ग्लाडस्टन्साहेब व त्यांची पत्नी यांमध्ये सात्विक प्रीति असावी असे त्या उभयतांच्या वर्तनावरून दिसून येतें; असे दुसरेही कित्येक महात्मे तिकडे असतील

९१. “ राजस प्रीतीमध्ये स्वार्थाकडे विशेष लक्ष असतें. उत्तम आहार, अनेक विहार, मौल्यवान् वस्त्राभरणें, सुशोभित विलासमंदिरें इत्यादींवांचून राजसप्रीति समाधान पावत नाही. आतां कुटुंबाच्या स्थितीप्रमाणें हीं सर्व सुखसाधनें कमी अधिक प्रमाणानें प्राप्त होतील ही गोष्ट निराळी; परंतु स्त्रीचा व पुरुषाचा त्यांविषयींचा पराकाष्ठेचा हव्यास असायाचा. अशा कुटुंबांत संततीकडे साधारणपणें कमी लक्ष पोहोचतें व कन्यापुत्रांसही मोठेपणों मातापितरांविषयीं कमी जबाबदारी वाटते. युरोपियन् स्त्रीपुरुषें लहान मुलें दयांच्या स्वाधीन करून आपण आपल्या आहारविहारात गर्क असतात ही गोष्ट तुम्ही नित्य पहातच असाल मी असें ऐकतो कीं, केवळ श्रीमंत लोकांतच ही चाल नाही, तर अनेक गरीब कुटुंबांतही आहे. नवरा एका कारखान्यांत काम करीत असतो, स्त्रीस मुलें संभाळीत बसण्याचा कंटाळा असतो; तेव्हां तीही दुसऱ्या कारखान्यांत काम करावयास जाते; उभयतां मिळून आपल्या प्राप्तीतून खर्च करून एखादे वाईस घर व मुलें संभाळण्यास ठेवितात.* राजस प्रीतीची ही जी स्वार्थ-

Town life in England for the working classes is the problem for philanthropists and legislators. *The conditions which go to make a home worth working for are generally absent* And this being so it is but natural that the women's lives should approximate more and more closely to the men's, that they should prefer even the long hours of the factory, with the excitement of numbers and the feeling that they are earning money, however hardly, to the dreary

परता तीमुळें ती फार दिवस टिकत नाहीं; मन चंचल व असमाधानी होतें, वैवाहिक पाश जड वाटूं लागतात; मग ते कोणी प्रत्यक्ष तोडून टाकतात; कोणी त्यांचा गुप्तपणें भंग करितात; कोणी प्रीति-संबंध विसरून व्यापारांतील भागीदारांप्रमाणें कुटुंब चालवितात. एकदरीनें पहातां या प्रीतीचे परिणाम वैवाहिक सुखास फारसे अनुकूल नाहींत. ब्राह्मणेतर ज्ञातींत सात्विक, राजस व तामस, तिन्ही प्रकारच्या प्रीतीचीं उदाहरणें सांपडतात; परंतु विवाहाच्या वयासंबंधानें त्यांमध्ये निश्चित प्रतिबंध नसल्यामुळें आजच्या वादांत त्यांविषयीं विचार करण्याचें कारण नाहीं. ”

याप्रमाणें बापूसाहेबांचें बोलणें झाल्यावर मी त्यांची रजा घेऊन घरीं आलों. बाकीच्या विषयाचा विचार दुसरे दिवशीं करण्याचें ठरलें. मी घरीं आल्यावर माझे मनावर नवीन प्रकाश पडल्यासारखें मला वाटूं लागलें. लगीनघरीं लहानमोठीं अनेक जोडपीं गोळा झालीं होती; त्यांतील स्त्रीपुरुषांच्या वर्तनाकडे माझे सारखें लक्ष लागलें; मला पुढें बरेच दिवस हाच नाद लागला, व बापूसाहेबांचे बोलण्याचा पुष्कळ प्रत्यय येत चालला चिरस्थायी आणि पारमार्थिक प्रेमाचा लाभ करून घेण्याचा व प्रेमांकुरास लहानपणापासून पोसून वृद्धिंगत करण्याचा परिणाम बालविवाहापासून होतो, अशी माझी हळूहळू खात्री होत चालली.

drudgery of life in a fourth-floor tenement and the loneliness of labour which brings them no pecuniary reward.

From the evidence of the recent Labour Commission, it appears that it is not at all uncommon for married women to pay almost as much as they earn, or in some cases, actually more than their wages, to a care-taker to look after the house and children while they go to the factory. No doubt the large majority of factory hands work for actual subsistence, and not for an exchange, but that there should be numbers who choose the outside work shows that *the domestic hearth has not the same attractions for women as formerly.*
 GEORGIANA HILL. *Women in English Life, Vol II pp. 203-4.*

भाग २० वा.

ब्राह्मणजातीच्या न्हासाचें कारण बालविवाह नसेल असें मला वाटूं लागलें.

९२. बालविवाहापासून जे इतर तोंटे होतात त्यांविषयीं बापूसाहेबांचें ह्मणणें काय हें ऐकण्याविषयीं मी उतावीळ होतोच, तव्हां दुसरे दिवशीं संधी सांपडतांच मीं या प्रश्नांकडे बापूसाहेबांचें लक्ष वळविलें. ते ह्मणाले:—

“विद्याधरपंत, तुम्ही, बालविवाहाचे जे दुसरे अनेक तोंटे सांगतां त्यांचें प्रत्यंतर मला आमचे इतिहासांत किंवा सांप्रतच्या स्थितींत कोठेंच दिसत नाहीं. प्राचीनकाळीं ब्राह्मणकन्यकांचा विवाह प्रौढपणीं झाल्याचें मला कोठें आढळलेलें नाहीं मनुच्या काळापासून ब्राह्मणांत तरी बालविवाह सुरू आहे त्या काळापासून आतांपर्यंत किती हजार वर्षे गेलीं याचा तुम्हीच विचार करा. प्रत्येक पिढींत किंचित् शारीरिक व किंचित् मानसिक न्हास होत गेला असें कल्पिलें तर दोनचारशें पिढ्यांत हा एकंदर न्हास किती होईल याचें तुम्ही गणित करा; व तो जर तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें अवश्यपणें झाला असता, तर आज आपण ब्राह्मण लोक जगांत अवशिष्ट राहिलों नसतों असें मला वाटतें कारण पूर्वींचे आपले पूर्वज मोठे धिप्पाड चार हात उंचीचे होते असें समजू. दर पिढीस बालविवाहामुळे एक पंच-टाळा मांश अंगुलीनें त्यांची उंची कमी होत गेली असें मानिलें तर पांच जातेः पिढ्यांत, ह्मणजे सुमारे सव्वाशें वर्षांत, एक अंगुलीनें प्रजेची उंची क-घर मी होईल व ती कोणाच्या लक्षांतही येणार नाहीं. या हिशेबानें पांच — हजार वर्षांत चाळीस अगुले उंची कमी होईल, ह्मणजे प्रजा दोन-अडोच हात उंचीची होईल, परंतु तसा परिणाम हल्लीं मुळींच द्दि- for ph त नाहीं. शिवाय याचप्रमाणानें उंची कमी होत गेली तर कोणत्याही a home it is but and more hours of ing that tl. हा काळीं जगांत असणाऱ्या ब्राह्मणांस ती कळूनही आली नस- आतां तुम्हास तर ती एकदोन पिढ्यांतच स्पष्टपणें कळून येत आ- असें दिसतें; तव्हां पंचमाश अंगुलीपेक्षां अधिक जोरानें न्हास सु-

रू असला पाहिजे; तसा प्राचीनकाळापासून असता तर आज आपले अस्तित्वच शक्य नव्हतें. ब्राह्मणजातींत बालविवाह नव्हता असा काळ आमच्या इतिहासांत नाही, व त्याचे जेवढे अवश्य परिणाम घडायचे ते आतांपर्यंत क्रमानें घडत असून आपण शरीरानें व मनानें इतर प्रौढविवाह करणाऱ्या जातींच्या बराबरीचे आहों, यावरून बालविवाहापासून दुष्परिणाम घडत असतील हें ह्मणणें मला योग्य दिसत नाही. जर ब्राह्मणांच्या जातींत अगदीं अलीकडे तुह्मांस न्हास दिसूं लागला असेल, तर त्याचीं अन्य कारणें असलीं पाहिजेत.

९३. ब्राह्मणांचें अनुकरण फार प्राचीनकाळापासून इतर सर्व हिंदु जाती करीत आल्या आहेत. प्रभू दाशरथी रामाचा बालविवाह झाला व रामचंद्राच्या काळापासून पेशव्यांच्या काळापर्यंत जेवढे योद्धे, कवि, तत्त्वज्ञानी, मुत्सद्दी, साधुसंत व व्यवहारज्ञ पुरुष होऊन गेले तेवढे बालविवाहाचींच संतानें होत आपआपल्या काळांत त्यांची योग्यता केवढी होती, त्यांचें कर्तृत्व किती होतें याचा विचार केल्यास त्यांमध्ये न्हासाचीं चिन्हे दिसत नाहींत. ब्राह्मण लोकांनीं इतर हिंदु जातींवर आपलें वर्चस्व गेल्या दहा हजार वर्षे राखिलें आहे, असें तुह्मीच कबूल करितां. या दहा हजार वर्षांपैकीं गेल्या अडीच हजार वर्षांत ब्राह्मण ह्मणजे हिंदुधर्मसंरक्षक, या समजुतीनें ब्राह्मणांवर केवढाले दुर्धर प्रसंग आले असतील याचा विचार करा. गोब्राह्मणांचा नाश करणें हें तर प्राचीन राक्षसांप्रमाणें म्लेंच्छ जातींचें व्रत आहे. अशा अनेक प्रसंगांतून ब्राह्मणांनीं हिंदुसमाजाचें तारण करून आतांपर्यंत त्याचें धार्मिकत्व राखिलें आहे. हें सर्व ज्यांनीं केलें त्यांनीं बालविवाहाची चाल कधींही सोडिली नाही; असें असतां त्यांचें वीर्य, पराक्रम व वर्चस्व कायम राहिलें आहे तेव्हां बालविवाहावर तुह्माकडून वृथा दोषारोपण होत आहे असें सिद्ध होतें.

९४. तुमची आमची पिढी ही बालविवाहाचीच सतति आहे ना? आमच्या घराण्यांतील निदान दहा पिढ्यांची मला माहिती आहे. प्रत्येक मनुष्यास आपल्या मागील तीन चार पिढ्यांची तरी माहिती मिळविणें अशक्य नाही. दर पिढींतील पुरुषांची तुलना करून न्हास झाला आहे कीं काय हें ठरविणें सोपें आहे; व तो आमच्या

घराण्यांत आमच्या पिढीपर्यंत झालेला मला तरी दिसून येत नाही. जर तुम्हांस इंग्रजी राज्यांत तो अलीकडे दिसू लागला असेल, तर त्याचे नवीन वस्तुस्थितीत कोणते कारण असावे हे तुम्ही कां शोधून काढीत नाही ?

प्रत्येक पिढींत कोणी मोठा बुद्धिमान्, कोणी साधारण, कोणी मंद असे पुरुष निपजतात; कोणी मोठा कर्ता निवतो, कोणी साधारण उद्योग धंदा करून पोट भरतो, कोणी वंधुवर्गाचे आश्रयाने राहतो. एका घराण्यांत एका पिढींत सर्व सारखे बुद्धिमान् व कर्ते पुरुष निघणे ह्मणजे अपवादस्थिति होय, ती ईश्वरी कृपाच ह्मटली पाहिजे. पांजी बोटें सारखीं नसतात, हे तत्त्व सर्वत्र लागू पडते. तेन्हां अशी स्थिति आहे तोंपर्यंत कांहीं कर्तृत्वहीन मंद पुरुषांकडे पाहून न्हास झाला, उतरती कळा लागली, असे ह्मणणे उचित नाही. परंतु जर घरोघर एका पिढीतील बहुतेक सर्व व्यक्तींत मंदपणा व अशक्तता दिसेल तर ते न्हासाचे चिन्ह खरे व त्याचीं कारणे कांहीं नवीन उत्पन्न झालीं असलीं पाहिजेत. त्या कारणांचा शोध करणे व प्रतिकार करणे सर्वथैव इष्ट आहे.

९९ 'अल्पवयांत मुलामुलींचीं लग्नें करून दिलीं ह्मणजे पुढें पुरुषाचे गळ्यांत ते एक लोढणे होते, त्याच्या पायांत ती एक वेडी होते, असें तुम्ही ह्मणतां. परंतु या तुमच्या ह्मणण्यांत मला एक गोष्ट सिद्ध होते असें वाटते. ती ही कीं या बालविवाहामुळे स्त्री व पुरुष प्रेम-पाशानें इतकीं पक्कीं बांधलीं जातात कीं पुरुषास स्त्रीची उपेक्षा करणे अशक्य होते. आतां बालविवाह कितीकांच्या कर्तृत्वास आड येतो, व कितीकांस प्रपचांत तो फायदेशीर होतो, हे अनेक तरुण पुरुषांस विचारून ठरविले पाहिजे. मला वाटते, बहुतेक तरुण पुरुष कबूल करितील कीं त्यांमध्ये जेवढे कर्तृत्व आहे तेवढे प्रकट करण्यास त्यांच्या स्त्रियाकडून, किंवा त्यांच्या विवाहित स्थितीमुळे, कोणत्याही प्रकारचा अडथळा आलेला नाही याचे कारण असें कीं पुरुष कांहीं असामान्य उद्योगास लागल्यास त्यांच्या स्त्रियांचा संभाळ करण्यास घरीं मातापितर तयार असतात, किंवा स्त्रियांच्या माहेरची मंडळी ती जबाबदारी घेण्यास तयार असतात. जर युरो-

पीय लोकांप्रमाणे हिंदु घराण्यांत विवाह आणि विभक्तता बराबरच होती, तर पुरुषाचे गळ्यांत स्त्रीचे लोढणे पडते असे ह्यणण्यास जागा होती. परंतु हिंदूमध्ये आप्तसंबंध फार दूरपर्यंत परिणाम करित असतो; व दुर्धर प्रसंगांतही कोणी अगदी अनाथ झाला असे सहसा घडत नाही.

“पुरुषाच्या कर्तृत्वास स्त्रिया कां आड येतील ? आपले घराणे ऊर्जित दशेस यावे ही इच्छा स्त्रियांमध्ये जेवढी प्रबळ असते, तेवढी पुरुषांतही नसते. पुरुषाचा पराक्रम किती याचा अंदाज स्त्रियांस असतो; व त्या अंदाजाने त्या पुरुषाचे उत्तेजन किंवा निराकरण करित असतात. आपल्या कर्तृत्वहीनतेचा दोष स्त्रियांवर लोटणारे कांहीं अधम पुरुष असतील. परंतु त्यांच्या बोलण्यावर, किंवा स्वतःच्याच शुद्ध कल्पनांवर, तुम्ही भरवसा ठेवू नका.

“ज्यावेळीं ब्राह्मणांत व मराठ्यांत एकवेळ वीर्यातिरेक होऊन थोडे स्वराज्याचे दिवस आह्मी पाहिले, त्यावेळीं मुली विधवा होतील ह्यणून त्या शूरवीर पुरुषांस देऊ नये असा कांणी विचार केला काय ? शिपाई किंवा मुत्सद्दी होऊन पुरुष दूर कोठे जाऊन पडाय्याचे ह्यणून त्यांची लग्ने थाबलीं काय ? शूराची विधवा होणे बरे, मुत्सद्याच्या घरांत विरहदुःख सोसणे बरे, असा स्त्रियांतही त्यावेळीं आवेश उत्पन्न होत होता. पुरुषांत कर्तृत्व दिसले कीं त्याच्या उत्कर्षाकरितां कोणतीं दुःखे स्त्रिया आपण होऊन सोसण्यास तयार होणार नाहींत ? बालविवाहांत कामवासनापेक्षां धर्माचे व प्रेमाचे प्राबल्य अधिक असते. पुरुषाने कामवश न होता पराक्रमाची आकांक्षा धरल्यास त्यास हिंदुसमाजांत गृहस्थितीच्या सबधाने कांहीं एक विघ्न नाहीं असे समजा.

९६. “परंतु कर्तृत्ववान् पुरुष थोडे; बाकीच्यांस सुखासमाधानाने शांतपणे आयुष्य काढणे बरे वाटते. पोटाची सोय लागतांच स्त्री प्रौढ दशेस आलेली असल्याने स्वतंत्रपणे राहण्यास त्यांस सर्व गोष्टी एकदम अनुकूल होतात. गरीबाच्या घरांत स्त्रीची योग्यता वर्णावी तितकी थोडी जाहे एकच नौकर परंतु हरएक काम क-

रणारी, एकच मालकीण परंतु प्रेमाने सर्वकाळ संभाळ करणारी, एकच पत्नी परंतु सर्व दुर्वर्तनांपासून आवरून धरणारी—स्त्रीसारखे गरिबाच्या घरात दुसरे दैवतच नाही. विशेष गरीबीमुळे ज्यांची लगे झाली नाहीत, ज्यांस परदेशांत हाताने सैपाक करून पोट भरावे लागते, ज्यांच्या वर्तनावर कोणाची नजर नाही, ज्यांस घरी कांहीं करमणूक नाही,—त्यांची स्थिति तुम्ही मनांत आणा; ते प्रौढ झाले खरे, परंतु वैवाहिक सदाचरणास योग्य राहिले काय याचा विचार करा; ह्यणजे मग तरुणांवर मातापितरांनी लवकर विवाह करून व प्रेमवती स्त्रीस कुटुंबशिक्षण देऊन तयार करून ठेविल्याचें महत्त्व तुमच्या लक्षांत येईल.

९७. “अखेरीस माझे ह्यणणें असे आहे कीं, स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं ब्रह्मचर्यव्रत जितके पाळवेल तितके पाळावे, हे सर्वास कबूल आहेच. परंतु या देशांत, येथील हवामानांत, हे ब्रह्मचर्य पालन करणें आमच्या मुलांमुलींस किती शक्य आहे, या बाबतींत या देशाचा धर्माचार ज्यांनीं हजारों वर्षांच्या अनुभवाने ठरविला, त्यांचें मत खरें असण्याचा संभव आहे कीं आधुनिक अनुकरणशील इंग्रजी विद्वानांचें मत खरें असण्याचा संभव आहे? आमच्या स्त्रियांत व पुरुषांत ज्या समजुती उपजतबुद्धीसारख्या झाल्या आहेत, त्या आमच्या समाजस्थैर्यास अनुकूल ह्यणूनच तशा झाल्या असाव्या, असें तुम्ही उत्क्रांतिपंथीय लोक कां अनुमान करीत नाही? आमच्या स्त्रिया व पुरुष आपणां स्वतःस आपल्या मुलींच्या व मुलांच्या जागी कल्पून अविवाहित तारुण्याचा काय परिणाम होईल हे आत्मपरीक्षणाने ठरवितात असें तुम्ही कां मानीत नाही? आमचे शास्त्रांत व्यभिचार म्हणजे महत्पातक असें मानलेलें आहे. तसेंच ब्रह्मचर्य हे अत्यावश्यक मानलेलें आहे. परंतु ते स्वतंत्र व्यक्तींस फार अवघड आहे. तेव्हां व्यभिचाराचा संभव दूर करण्याकरितां व ब्रह्मचर्यास पाठबळ देण्याकरितां शास्त्रकारांनीं जी योजना केली व व्यवहारज्ञांनीं जी अंगीकारिली ती ही कीं स्त्रीनें वाळपणापासून पतिगृहीं वास करावा व पुरुषाने गुरुगृहीं वास करावा. ऋषिकाळाप्रमाणे हा नियम हल्लीं पाळला जात नाही हे खरें; परंतु व्यवहारांत अवश्य तेवढ्या

प्रमाणानें सुशील कुटुंबांत तो पाळला जातो. धर्माचें व वडलांचें सांगणें हें कां ब्रह्मचर्य पालन करा; कामोत्पत्तीस जागा ठेवूं नका; सात्त्विक प्रेमाची वृद्धि करा. कामरूपी मनोवृत्तीची जेवढी दुर्निवारता, तेवढा तीविषयी तिरस्कार वाढविण्याचा धर्मप्रवर्तकांचा, साधुसतांचा व कर्वांचा प्रयत्न आहे.

९८. “जेव्हां आमच्या महाकवि भवभूतीनें आपल्या कुळाची धार्मिक श्रेष्ठता वर्णन करण्याच्या हेतूनें पुढील चरण लिहून ठेविले—‘दारानपत्याय तपोर्थमायु.—तेव्हां स्त्रीपुरुषांमध्ये परस्परांबद्दल प्रेमावेश असावा लागतो व असतो, ही गोष्ट तो विसरला नव्हता. मालतीमाधव व उत्तररामचरित यांचा कर्ता तरी ही गोष्ट विसरण्याचा संभव नाही. परंतु त्याच्या त्या उक्तीचा भावार्थ हा कां, स्त्रीपुरुषांचें प्रेम परम बलिष्ठ असावें, व तसेंच तें श्रेष्ठ, शुद्ध व सात्त्विक असावें; त्यांच्या प्रेमौघांचा संगम होऊन तो अपत्यरूपानें व्यवहारांत दिसावा; नाहीतर उभयतांच्या अंतःकरणांत तो गूढपणें भरून राहावा.

अंतःकरणतत्त्वस्य दंपत्योरेकसंश्रयात् ।

आनंदग्रंथिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥

“कुटुंबाचा लौलिक पाळण करणारी उत्तम सद्गुणी संतति अशाच प्रेमापासून उत्पन्न होते, असें सर्व धार्मिक हिंदूंचें मत आहे. आमचा धर्म अनेक रूपांतरें झालीं तरी तत्त्वतः कायम राहिला, याचें कारण आमची उत्तम संतति असें आह्मी समजतो.

“सद्धर्म, ब्रह्मचर्य, पातिव्रत्य, शुद्ध संतति, इत्यादींच्या प्रकर्षाव-कर्षासंबंधानें फ्रान्स, स्पेन, इंग्लंड वगैरे युरोपीय राष्ट्रांची माहिती तुह्यांस उपलब्ध होण्यासारखी आहे. तेव्हां ती मिळवून त्यांच्या व आपणांमधील अंतर तुह्मी ताडून पाहिल्यास येथवर सांगितलेल्या कांहीं गोष्टींविषयींचा तुह्यांस चांगला निर्णय करितां येईल.”

याप्रमाणें बापूसाहेबांचें बोलणें झाल्यावर मी घरीं आलों. बाल-विवाहासंबंधानें माझा दुराग्रह कमी झाला; परंतु बालविवाह योग्य अशी माझी खात्री होईना; निदान, अलीकडील पिढींत तरी त्यापा-

सून दुष्परिणाम घडत आहेत ही माझी समजूत कायम राहिली. आमच्या लोकांत जो न्हास दृष्टीस पडतो, त्याचीं कारणें बालविवाहाखेरीज दुसरीं कांहीं असतील ही शकाच माझे मनांत पूर्वी कधीं आलेली नव्हती ती बापूसाहेबांनीं माझे मनांत भरवून देऊन मला निरुत्तर केले तेव्हां मीही निश्चय केला कीं, आमच्या न्हासाचीं अन्य कारणें असल्यास त्यांचा पुनः एकवार शुद्ध अतःकरणानें स्वतंत्रपणें विचार करायाचा; व मग बालविवाहाच्या युक्तायुक्ततेबद्दल कोणतेंही एक मत ठरवायाचें.

भाग २१ वा.

जातिभेदाची उत्पत्ति.

९९. माझ्या मनांत धर्मसंबंधी अनेक शंका उत्पन्न झालेल्या आहेत व त्यांमुळे माझी धर्मश्रद्धा क्षीण झाली आहे, असें बापूसाहेबांनीं आतांपर्यंतच्या सहवासावरून ताडले, व माझ्या अनेक प्रश्नांस उत्तर देणें आपणांस अशक्य आहे असें जाणून त्यांनीं माझी व एका विद्वान् साधूची गांठ घालून देण्याचा संकेत केला. या साधूंचें पूर्व चरित्र कोणांस फारसें माहित नव्हतें. त्यांचें शास्त्रज्ञान पाहून हे पूर्वी कोणी मोठे शास्त्री असावे असा लोक तर्क करीत. त्यांनीं नर्मदातीरीं आपला मठ स्थापिल्यापासून केवळ परोपकारांत सदासर्वकाळ ते निमग्न असत. कोणी कोणत्याही जातीचा, गरीब किंवा श्रीमंत मनुष्य येवो, त्याचीं शारीरिक, मानसिक किंवा प्रापंचिक दुःखें त्यांनीं ऐकून ध्यावीं व औषधापचार, सदुपदेश किंवा सन्मार्ग दाखवून त्यास समाधानानें परत पाठवून द्यावें. त्यांच्या औषधांचा व उपदेशाचा हटकून गुण यावयाचा अशी सर्वांची समजूत होती, त्यामुळे त्यांविषयीं अत्यंत पूज्यबुद्धि व भरंवसा लोकांमध्ये वागत होता. परोपकारकृत्यांत त्यांचा पैसाही पुष्कळ खर्च होत असे, परंतु तो कोठून येतो हे कोणास कळत नव्हतें. त्यांची स्वतःची वृत्ति पाहिली तर कोणापारीं कांहीं मागायाचें नाहीं अशी होती. त्यांकडे शास्त्रग्रथ शिक-

प्यास जे मुलगे येत, तेच त्यांचे शिष्य व सेवक असत; व त्यांनीं दि-
गंबरमहाराजांचें सर्व काम करावें. फावल्या वेळीं महाराजांनीं मठाचे
आवारांत लाविलेल्या फुलझाडांस व फळझाडांस पाणी घालावें, त्यां-
खालचा केरकचरा आपल्या हातानें काढावा व तें आवार स्वच्छ रा-
खून त्यांत विचार करीत फिरावें. या त्यांच्या असाधारण वर्तनाव-
रून त्यांस योगविद्या साध्य असावी, मांत्रिकविद्या येत असावी,
इत्यादि अनेक प्रकारचे लोकांचे तर्क होते महाराजांनीं आपलें पूर्व
वृत्त कोणास सांगायचें नाहीं असा निश्चय केला असल्यामुळें व
स्वतःसंबंधानें कोणाशीं कांहीं बोलायचें नाहीं असें त्यांचें व्रत अस-
ल्यामुळें, त्यांविषयीं लोकांमध्ये खऱ्याखोऱ्या अनेक कल्पना होत्या.
राज्याच्या घडामोडीचीं अनेक कारस्थानें करून, व दैव प्रतिकूल आ-
हे असें पाहून हे आतां परमार्थाकडे वळले आहेत, असें हळूच कानांत
सांगणारे कित्येक गृहस्थ होते. महाराजांस निरनिराळ्या प्रांतांतील
लोकांची जी माहिती होती व इग्रजांच्या राजकीय चातुर्याबद्दल त्यां-
चे जे क्वचित् उद्गार निघत त्यांवरून लोकांनीं हा तर्क बांधला अ-
सावा. वर्षांतून एकवेळ महाराजांची स्वारी कांहीं दिवस क्षेत्रपर्यट-
नास जात असे. त्यावेळीं अनेक नास्तिकांशीं व परधर्मीयांशीं त्यां-
चा वादविवाद होतो व ज्याची जशी योग्यता तशी वादाची पद्धति
अंगीकारून प्रतिपक्षास ते निरुत्तर करितात, असेंही पुष्कळ भाविक
लोकांकडून मला कळलें. हिंदुधर्मशास्त्राचें मला स्वतःला मुळींच ज्ञान
नव्हतें, तेव्हां आपण महाराजांशीं शुद्ध युक्तिवाद करायाचा असें मीं
मनांत ठरविलें. असो.

१०० महाराजाकडे आह्मी जेव्हां प्रथम गेलों, तेव्हां त्यांचें सौ-
म्य स्वरूप व प्रसन्न मुद्रा पाहून मला फार आल्हाद वाटला. बापू-
साहेबांनीं मी कोणकाय वगैरे सांगितल्यावर, माझी धर्मज्ञानाविषयींची
आस्था वर्णन केली, व मला महाराजास कांहीं प्रश्न विचारायाचे
आहेत असें सुचविलें.

“ बापूसाहेब, मी सर्वज्ञ नाहीं. मला स्वतःसही कांहीं शंका आ-
हेत व त्यांचा बुद्धिवादानें निर्णय होणें कदाचित् अशक्य असेल
असें मला वाटूं लागलें आहे. तथापि ‘ वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ’

या न्यायानें जोंवर बुद्धीस सूक्ष्मही मार्ग मिळण्याचा संभव आहे, तोंपर्यंत वाद व विवेक यांपासून परावृत्त होतां कामां नये ह्मणून या गृहस्थांचे प्रश्न ऐकून घेण्याची माझी इच्छा आहे. जर त्या प्रश्नांचा विचार मीं पूर्वीं केलेला असेल, तर त्यांचें मला आतांच उत्तर देतां येईल. जर ते प्रश्न नवीन असले तर मला विचार करण्यास नवीन जागा होईल. ”

याप्रमाणें दिगंबरमहाराजांचें उत्तर ऐकिल्यावर मीं त्यांच्यापुढें जातिभेदाचा प्रश्न काढिला. जातिभेद उत्पन्न झाला कसा, त्याचीं रूपांतरें कशीं झालीं, त्याचें बळ किंवा उपयुक्तता कशांत आहे, व तो कायम राहण्याचा संभव किंवा आवश्यकता आहे काय, इत्यादि प्रकारांनीं मीं आपल्या प्रश्नाचा विस्तर करून तो स्पष्ट केला. युक्तिवादानें या विषयाचें विवेचन होईल तितकें बरें, असेंही मीं सुचविलें. या प्रश्नावर महाराजांचें व आमचें कित्येक दिवस बोलणें चाललें होतें. तें सर्व यथावत् निरूपण करणें अशक्य आहे. याकारितां त्याचा साराश पुढें देतो. या संभाषणाच्या वेळीं महाराजांनीं आपला छोटा शिष्यवर्ग आपणांशेजारीं बसवून ठेवावा; व त्याचें लक्ष इकडे तिकडे जाऊं देऊ नये. आपल्या शिष्यांच्या कोमळ बुद्धीवर आपण जें बोलणार त्याचा अवश्य अनुकूल परिणाम होईल असा त्यांचा ग्रह असावा. ते ह्मणाले—

१०१. “तुम्हां आधुनिक लोकांस सर्वत्र युक्तिवाद हवा, परंतु या युक्तिवादांत आह्मांसारख्या जुनाट मनुष्यांस फारसें प्राविण्य नसतें, हें मला प्रथम स्पष्ट कबूल केलें पाहिजे. ह्मणून मला माझ्या बुद्धीनें जें यथार्थ दिसतें, तें मी तुम्हांस सांगतो. माझ्या बुद्धीस त्यामुळें समाधान वाटलें ह्मणून तुमच्या बुद्धीस तें वाटेल, अशी मला फारशी आशा नाही. बुद्धिविषयक अहंकारांतून मुक्त व्हावें हा माझा नित्य प्रयत्न आहे. या अहंकारानें फारच थोड्यांस सोडिलें आहे. माझे एक मित्र दक्षिण देशांत आहेत. त्यांनीं वादविवादांत दुसऱ्यांस ‘तुम्ही खुळे आहां’ असें बरचेवर ह्मणावें; त्यावरून एके दिवशीं त्यांस कोणी प्रश्न केला ‘यातिमहाराज, खुळा या शब्दाचा अर्थ काय?’ तेव्हां त्यांनीं त्यास उत्तर दिलें. कीं ज्याचें मन आपणाशीं जुळत ना-

हो, तो खुळा होय. या त्यांच्या उत्तराचा अर्थ हा की, ज्याने बुद्धिवादाचा मार्ग स्वीकारला त्यास साहजिकपणे, अनिवार्यपणे, अहंकार उत्पन्न होतो. आपणां स्वतःस जे सत्य, शक्य, साधु दिसले ते इतरांस तसे दिसले नाही, म्हणजे आपणांस आश्चर्य वाटते, इतरांच्या बुद्धीचा आपण तो दोष किंवा कमीपणा मानितो, व मनांत तरी त्यांस खुळे समजतो. बुद्धिवादाहून निराळ्या अशा दुसऱ्या कित्येक प्रबळ कारणांनी परस्परांविषयी आपणांमध्ये बहुमान उत्पन्न होतो; असे नसते तर जगांत प्रत्येकास दुसरा खुळा दिसला असता. जे बुद्धिमार्गास लागले, बुद्धिवादाने व उपदेशाने सर्वांचे एकमत होईल अशी ज्यांस आशा उत्पन्न झाली, ते अनिवार्यपणे अहंकारांत सांपडले असे समजावे. हा अहंकार फार दुस्तर आहे.

१०२. एकाच जमिनीत एकाच काळीं एकाच जातीचीं शंभर बीजे लाविल्यास त्यांपासून जीं झाडे होतील त्यांमध्ये सरासरी सादृश्य दिसून येईल, परंतु पूर्ण सादृश्य असणे अशक्य आहे. ऊन, वारा, पाऊस, पशु, पक्षी, कीटक इत्यादि अनेक भूतांच्या क्रिया त्या झाडांवर आरंभापासून थोडथोड्या भिन्न होऊं लागतात व त्यामुळे एक झाड सर्वथैव दुसऱ्यासारखे कदापि होत नाही. पानांची व फांद्यांची ठेवण, फुलांचा व फळांचा कमीजास्त बहार, वगैरे भेद उत्पन्न होऊन त्या झाडांमध्ये पुष्कळ वैचित्र्य उत्पन्न होते. ही जर झाडांची स्थिति, तर मनुष्याच्या मनास याहून किती अधिक वैचित्र्य प्राप्त व्हावे याचा तुम्हीच विचार करा.

जन्मास आल्यापासून अनंत बाह्य उपाधींचे मनुष्याच्या मनावर संस्कार होऊं लागतात. सुख, दुःख, क्रोध, मोह, इत्यादि अनेक मनाच्या वृत्ति आहेत, व त्यांनीं बाह्यसंस्कारांचे आधींचे वैचित्र्य बहुगुणित होते. यामुळे दोन व्यक्तींचीं मने सर्वथैव सारखीं असण्याचा मुळींच संभव नाहीसा होतो. पूर्व संस्कारांनीं जे एकाच्या बुद्धीस ग्राह्य किंवा स्पष्ट झाले असते ते दुसऱ्यास केव्हां केव्हां अकल्पनीयही होते. बुद्धीची सर्व ग्राहकता पूर्वीच्या संस्कारांवर अवलंबून राहते. मनोवृत्तिभेदाने एकाच प्रकारचे अनुभव भिन्न मनांवर कमीजास्त दृढ संस्कार करितात व या रीतीने बुद्धीस अवर्णनीय वैचि-

ज्य येतें. बरें, या एका आयुष्यांतिल संस्कारांचा विचार करून भागत नाही; पितृपरंपरेनेंही मनुष्यांत जन्मतः बीजरूपानें कांहीं संस्कार अवतरतात. मुलांच्या आकृतींत, बोलण्याचालण्यांत, वगैरे जसें माता-पितरांचें बरेंच सादृश्य उत्पन्न होतें, तसें तें मनाच्या प्रवृत्तींतही निर्माण होतें. पूर्व जन्मींच्या कर्मांचाही असाच परिणाम होतो असें मानण्यास जागा आहे. तेव्हां या तिन्ही प्रकारच्या पूर्वसंस्कारांचा मनांवर परिणाम पाहिल्यास 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' हें तत्त्व पूर्णपणें स्थापित होतें; व त्याचा व्यावहारिक परिणाम रुचिवैचित्र्य व बुद्धिविषयक अहंकार, हा होय. ह्मणून केवळ बुद्धिवादानें दोन मनुष्यांचें एक मत होणें असंभाव्य आहे; अनेक व्यक्तींचें होणें, त्याहून अधिक असंभाव्य आहे; व यदाकदाचित् तें झालें, तथापि त्या मताचें बळ व स्थैर्य यासंबंधानें जितक्या व्यक्ति तितके प्रकार दृष्टीस पडतील.

या प्रकारचें शुद्ध बुद्धिवादाचें फळ आहे. तें व्यवहारात्मक समाजस्थितीस अत्यंत अहितकारी आहे. याकरितां कुटुंब आणि समाज हे बुद्धिवादाची सीमा जितकी कमी करवेल तितकी करण्याचा प्रयत्न करित असतात. धर्म, रूढि, वडलांच्या व गुरूंच्या आज्ञा, साधूंचा स्वानुभवाचा उपदेश, इत्यादि सर्वांची मनाच्या कोंवळेपर्णींच यथावत् प्रेरणा करण्याचा प्रयत्न समाजांत सर्वत्र सुरू आहे. बुद्धीस जोर येण्यापूर्वीच किंवा ती उदासीन असतां या प्रेरणांचा दृढ संस्कार एकवार होऊन गेला, ह्मणजे बुद्धीसही निश्चित वळण लागतें. समाजांत अनेक बाबतींत जें एकमत दिसतें तें प्रेरणामूलक होय बुद्धीस प्रतिबंधांत ठेवल्याचें तें फळ होय. त्यावर समाजाचें स्थैर्य अवलंबून आहे. बुद्धीस साम्य आणि वैचित्र्य कोणत्या कारणांनीं येतें व समाजस्थितीशीं त्याचा कोणता संबंध आहे, हा विषय प्रस्तावरूप झाला. पुढील विवेचनांत त्याचा कदाचित् थोडा उपयोग होईल.

१०३. केवळ युक्तिवादानें पाहिलें असतां जगात सर्वत्र दोन जाती तरी उत्पन्न झाल्या पाहिजेत; या देशांत त्या वेदकालाच्याही पूर्वी निर्माण झाल्या असल्या; आपण व दुसरे या त्या दोन जाती

होत. स्वकीय आणि परकीय, सजातीय आणि विजातीय, मित्र आणि शत्रु, देव आणि दस्यु, आर्य आणि म्लेंछ, हे भेद जसजसा समाज वाढत गेला तसतसे क्रमाने एका मागून एक उत्पन्न होत गेले, हे निर्विवाद आहे. परंतु सुव्यवस्थित समाजांत या दोनच जाती राहणे शक्य नाही. मोठ्या समाजांत गुण व कर्म यांनी व्यक्तिमात्रांत भेद पडलाच पाहिजे. कोणी एक वरिष्ठ बनला ह्मणजे दुसऱ्या कोणास कनिष्ठ बनलेच पाहिजे. जे कोणत्याही प्रकारे पराक्रमी ठरले त्यांची जे अपराक्रमी त्यांनी सेवा आरंभिली पाहिजे. ज्यांनी पराक्रमाने संपत्ति मिळविली, त्यांचे हस्तक इतरांस होणे माग आहे या प्रकारे सेवक वर्गांत सर्व शूद्र येतात, व सेव्य वर्गांत पराक्रमी व संपत्तिमान् यांचा समावेश होतो. ज्यांचा पराक्रम व संपत्ति मानसिक असते ते ब्राह्मण होत; ज्यांचा पराक्रम बाहुबळापासून व संपत्ति त्यांच्या द्वारे मिळविलेली ते क्षत्रिय होत; व ज्यांची संपत्ति भौतिक व उद्योगाने आणि ब्रह्मक्षत्रियाच्या आनुकूल्याने मिळविलेली ते वैश्य होत याप्रमाणे हे चार वर्ण फार प्राचीन काळी उत्पन्न झाले. सर्व सुव्यवस्थित समाजांत ते उत्पन्न झालेच पाहिजेत.

१०४. प्रत्येक वर्गांत कित्येक गुण असे उत्तम आहेत कीं त्यांमुळे आपआपल्या गुणकर्मांची परिपूर्तता करणारास आनंद होतो व जीवितसाफल्य वाटते. ह्मणूनच आपले कर्म व आपली जात मुलांनी चालवावी असें मातापितरांस साहजिकपणे वाटते व जातीस स्थैर्य येते. या प्रकारचे वर्गीकरण होण्यास ब्राह्मणांचे प्राबल्य किंवा राजांचा अधिकार आवश्यक नाही. कुटुंबाच्या व्यवस्थेनेच ते उत्पन्न होते. ब्राह्मणांच्या मुलींनी घरी वेदविद्येची व बुद्धिपरिश्रमाची आजन्म थोरवी पाहिलेली असायाची. तेव्हा त्यांस बाहुबलाने घोर कृत्ये करणाऱ्या क्षत्रियांशीं विवाह करणे रुचणार नाही. त्यांच्या मातापितरांसही ते इष्ट भासणार नाही. प्राचीन काळीं मुलांमुलींच्या विवाहाच्या निश्चयाचे प्रसंगीं प्रत्येक कुटुंबांत जे वादविवाद होत असतील, त्या वादांत आप्तदृष्टमित्र जो सल्ला देत असतील, त्यामुळेच जातिभेदास प्राबल्य व स्थैर्य आले. आपली योग्यता कमी होईल, आपली संतति कुळाचार चालविणार नाही, आपल्या संपत्तिचे

वर्धन व संरक्षण होणार नाही, आपल्या धंद्यांतील गुप्त गोष्टी बाहेर फुटतील, किंवा आपल्या जातीचे वळ कमी होईल, इत्यादि विचारानीं जातीजातींतील विवाह बंद झाले, व जात्यभिमान वाढत चालला. ब्राह्मणांनीं बुद्धिवैभव पत्करलें व त्यांतच सतोष मानून इतर वैभवाचा तिरस्कार केला. क्षत्रियांनीं पराक्रम, ऐश्वर्य व विषयोपभोग यांचा स्वीकार केला, व बुद्धीच्या आणि उद्योगाच्या मद फलप्राप्तीस ते उदासीन झाले. जमीनजुमला, धनधान्यसमृद्धि, व्यापार वगैरे हीं वैश्यांनीं अंगीकारिलीं व आपलें सर्व बुद्धिकौशल्य त्यांतच ते खर्च करूं लागले. या सर्व गोष्टी समाजाच्या उत्कर्षास कारण झाल्या.

१०५. प्रत्यक्षपणें धनधान्य उत्पन्न करणारे जे वर्ग असतात, त्यांस देशांत शांतता असावी असें वाटतें. याप्रमाणें वैश्य व शूद्र यांची नेहमीं इच्छा असे. दुसन्यांनीं उत्पन्न केलेल्या धनधान्यावर ज्यांचा निर्वाह त्यांस वरिष्ठ प्रतीची सेवा करून, ह्यणजे तत्त्वतः दुसन्यांवर अंमल चालवून, आपलें प्राबल्य राखिलें पाहिजे. असे दोन वर्ग ब्राह्मण आणि क्षत्रिय हे होते. ब्राह्मणांस बुद्धीचा व क्षत्रियांस बाहुबलाचा विशेष अभिमान उत्पन्न होऊन त्यांनीं आपापलें वर्चस्व स्थापित करण्याचा प्रयत्न आरभिला. या प्रयत्नांत ब्राह्मणांस यश आलें व ते सर्व वर्णांचे गुरु ठरले हें सांगायलास नकोच.

मुख्यत्वे जी गोष्ट ध्यानांत ठेवायाची ती ही कीं, ब्राह्मणांची श्रेष्ठता सर्वमान्य झाली, तथापि ते स्वतः दरिद्री, तपस्वी व निरपेक्ष राहिले. त्यांनीं क्षत्रियांच्या हातूनच राज्यकारभार चालविला; आपण केवळ गुरु किंवा मंत्री झाले. जातिभेदाचे किंवा कर्मभेदाचे प्राबल्य आरंभापासून असावे ही गोष्ट एका विशेष प्रमाणानें सिद्ध होते. तें असें कीं ब्राह्मणांनीं स्वतः राज्याधिकाराची कधींच इच्छा केली नाही. जेव्हां उपदेशानें क्षत्रिय ताळ्यावर येईनात तेव्हां त्यांनीं शस्त्रधारणही केलें; इतर विद्यांप्रमाणें शस्त्रास्त्र विद्येंतही त्यांचें उत्तम प्रावीण्य असे. परंतु त्या प्रावीण्याचा उपयोग उन्मत्त क्षत्रियांच्या शासनापुरताच; राज्योपभोगाकडे ब्राह्मणांच्या वासना वळल्या नाहींत.

ब्राह्मणांच्या सर्वमान्य श्रेष्ठतेमुळें इतर वर्णांकडून त्यांस विशेष

हक्क मिळाले किंवा ते त्यांनीं मिळविले हे उचितच होय. ब्राह्मणांनीं धर्म, न्याय, सदाचार, परोपकार, भूतदया व इतर अनेक उदात्त वृत्ति आर्यसमाजांत आणिल्या. त्यांनीं शस्त्रास्त्रांवांचून, रक्तपातावांचून, वैमनस्यावाचून आपलें सरक्षण करण्याची सर्वदा इच्छा धरली. तसेंच अधिकारमदानें व बाहुबलानें उन्मत्त झालेल्या क्षत्रियांस नीतीनें व धर्मानें चालायाम लावण्यास ब्रह्मभयाखेरीज त्या काळीं दुसरें साधनच नव्हतें; शिवाय क्षत्रियांच्या शासनाचा अधिकार ब्राह्मणांकडे होता. जात्या दरिद्री, शस्त्रग्रहणास पराङ्मुख, व अधिकार तर हा एवढा मोठा, अशी ज्यांची स्थिति, त्यांनीं आपली पूज्यता हरतन्हेनें स्थापित केली, आपणाविषयीं धार्मिक भय उत्पन्न केलें व या उपायांनीं प्रजेच्या कैवाराचें काम अव्याहत चालविलें,—यांत त्यांचें अपूर्व ज्ञान व दूरदृष्टि दिसून येते.

१०६ गुणकर्मविभागानें चातुर्वर्ण्य उत्पन्न झालें असें आतां दाखविलें, परंतु प्राचीनकाळीं केव्हाही चारच जाती होत्या असा त्यावरून सिद्धांत काढतां कामां नये. आरंभापासून कर्मविभागानें अनेक जाती नव्या नव्या उत्पन्न होत चालल्या. जेव्हां राजर्षि आणि ब्रह्मर्षि यांनीं राजनीति व धर्मकृत्ये ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां त्यांनीं धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें समाजाचे चार भाग कल्पिले. सेव्य वर्गाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन वर्ण केले, सेवकवर्गाचा एकच वर्ण केला, तो शूद्रांचा होय परंतु हे शास्त्रविषयक स्थूल वर्गीकरण आहे; त्यावरून प्राचीनकाळीं कोणत्या उद्योगास किती मान मिळें हे दिसून येतें. ज्ञान व पराक्रम हे सर्व श्रेष्ठ गणिले गेले. वैश्य वर्णांत कृषि, गोरक्ष्य आणि वाणिज्य हे तिन्ही धंदे करणारांचा समावेश केला; त्यावरून पशु, धान्य, स्थावर जिनगी व व्यापार यांवर ज्यांचे प्रत्यक्ष स्वामित्व व यांशीं ज्यांचा निकट संबंध असे हे धंदे अधिक योग्यतेचे व उत्तेजनार्ह ठरविले गेले. बाकी सर्वच उद्योग कमी योग्यतेचे ठरवून चवथ्या व कनिष्ठ वर्णांत त्याचा संग्रह केला.

१०७. हा शास्त्रीय वर्णविभाग केवळ धर्मशास्त्राच्या उपयोगी होता. व्यवहारात जाती अनेक होत्या, व त्यांनीं आपआपलीं कर्तव्ये स्वतंत्रपणें किंवा ब्राह्मणांच्या व राजांच्या मदतीनें ठरविलीं अ-

सार्वी; व तीं रूढीनें कायम ठेविलीं असावीं. चतुर्वर्णव्यवस्थेंत निर-
निराळ्या धंद्यांचें महत्त्व समाजाच्या प्राथमिक आवश्यकतांच्या दृष्टी-
नें ठरविलें गेलें. परंतु जेव्हा समाज मोठा व संपत्तिमान् होतो, तेव्हां
प्राथमिक आवश्यकतांपेक्षां इतर अनेक आवश्यकता श्रेष्ठतर ठरतात;
व व्यवहारांत त्या आवश्यकता पुरविणारांच्या जातींस अधिक महत्त्व
येतें. उदाहरणार्थ, ज्यांचें ब्राह्मणांशीं साहचर्य व जे ब्राह्मणांस विशेष
उपयोगी, त्यांचें याप्रकारें अधिक महत्त्व झालें. जे राजांच्या उप-
योगी व साहचर्यानें राहणारे, त्यांचें तसेंच महत्त्व वाढलें. लेखक,
सारथि, स्तुतिपाठक, गायक, शिल्पकार, चित्रकार वगैरे अनेक धंदे-
वाल्यांच्या जाति अशा कारणानें कृषिगोरक्ष्य करणारांहून वरिष्ठ झा-
ल्या. ज्यांचे धंदे स्वच्छ तेही अधिक योग्यतेस चढले; व अमंगळ
धंदे मात्र हीन योग्यतेचे झाले. याप्रमाणें चातुर्वर्ण्याहून निराळा व्याव-
हारिक जातिक्रम ब्राह्मणापासून चांडाळापर्यंत उतरत्या योग्यतेचा
फार दिवस चालत आलेला आहे; व त्या क्रमाचें नियमन गुण आणि
कर्म यांची श्रेष्ठता, शुद्धता व सामाजिक उपयुक्तता हीं जाणून
झालेलें आहे.

१०८. जातिभेद वर्णभेदाहून निराळा आहे, व त्याचा अनुक्रमही
निराळा आहे, हें आतां सिद्ध झालें. तो उत्पन्न होणें साहजि-
क आहे, असेंही दिसून येतें. परंतु आदिकालापासून त्यास या दे-
शांत शाश्वती कशी आली, हा प्रश्न पुष्कळांस येतो व त्याचें त्यांस
समाधानकारक उत्तर सांपडत नाहीं. असें होण्याचें कारण स्वधर्मा-
चें ज्ञान नाहीं व म्लेंच्छविद्येनें मन आधींपासून दूषित झालेलीं अ-
सतात हें होय. जातिभेद शाश्वत होण्याचीं कारणे अनेक आहेत.
त्यांपैकीं प्रमुख ह्मटलें ह्मणजे ब्राह्मणांचें आचरण हें होय. जो सर्वा-
त श्रेष्ठ वर्ण, ज्यास सर्वांनीं मिळून नम्र असावें व ज्याकडे धर्मप्रव-
र्तकांचा अधिकार,—त्यांनीं दारिद्र्य, ज्ञान आणि परमार्थ स्वीकारिला;
ऐहिक संपत्तीचा व उपभोगांचा त्याग व तिरस्कार केला. त्यामुळे
' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ' या न्यायानें ज्ञान आणि
परमार्थ यात श्रेष्ठता आहे, ऐहिक संपत्तींत नाहीं, हा बोध सर्व इतर
जातींस होत गेला. परद्रव्यापहारानें श्रीमंत व्हावें किंवा परमुलखां-

वर हल्ला करून राज्यपद मिळवावें, ही इच्छा क्षत्रिय जातीस मात्र उत्पन्न होत असे, इतर जातींस ती उत्पन्न होईनाशी झाली. मोठ्या कष्टाने पुष्कळ संपत्ति मिळविली तथापि अखेरीस तिचा उपयोग परमार्थाकडे करण्याची प्रेरणा अत्यंत द्रव्यलोभी वैश्यांसही होत होती. ज्याचे हत्यारे वगैरे करण्याचे काम, किंवा ज्यांस राजांचा नित्य सहवास, किंवा जे क्षत्रियांपासून कनिष्ठ जातींत उत्पन्न झालेले, ते शूद्र कधी कधी राजकीय महत्त्वाकांक्षेच्या नादीं लागत, परंतु त्यांस क्वचितच यश येई या प्रकारे परमार्थाकडे बहुतेक सर्वांची ओढ लागल्यामुळे व ब्राह्मणांचे उदाहरण त्यांच्या डोळ्यांपुढे असल्याने ऐहिक उच्चनीचस्थितीचा विचार प्रबळ झाला नाही; जी अगदी वरिष्ठ जात तिजबद्दल मत्सर उत्पन्न झाला नाही, व ह्मणून जातिभेद मोडण्याची कोणास इच्छा उरली नाही.

१०९. प्रजापालनाचे तत्त्व ब्राह्मणांनीं इतक्या पूर्णपणे क्षत्रियांच्या मनावर बिंबविले होते कीं त्यासारखे दुसरे महत्त्वाचे कार्यच त्यांस उरले नाही. प्रजेस राजा ह्मणजे परम श्रेष्ठ बंधु वाटावा, राजास प्रजा ह्मणजे आपल्या मुलांप्रमाणे वाटावी, हा सदा सर्वकाळ ब्राह्मणाचा उपदेश होता. हेच त्यांनीं धर्माच्या व नीतीच्या रूपाने स्थापित केले त्यामुळे क्षत्रियांमध्ये आपसांत जरी लढाया झाल्या व जरी क्षत्रियांनीं वारवार अत्यंत विषयोपभोगात आयुष्य घालविले, तथापि प्रजेस त्यांकडून उपद्रव झाला नाही. क्षत्रियाखेरीज इतरांनीं शस्त्रास्त्रांचा व्यासंगच सोडून दिला. अधर्म व परचक्र यांपासून प्रजेचे संरक्षण करणे केवळ क्षत्रियांचे काम झाले. त्यांच्या साहाय्यावांचून प्रजा अनाथ असे. धर्मबुद्धि नित्य जागृत ठेवण्याचा ब्राह्मणांचा प्रयत्न होता त्यामुळे जातिमत्सराने, असमाधानाने किंवा संपत्तिलोभाने क्षत्रियेतर प्रजेत बडाळी होण्याचा संभव राहिला नव्हता. प्रत्येक जातीतील व वर्णातील लोक आपल्या धर्माप्रमाणे चालत आहेत व आपली विशिष्ट कर्तव्ये करीत आहेत, हे पाहणेही राजाकडे आले, व धार्मिक, राजकीय आणि लौकिक, —सर्व प्रकारच्या दुर्वर्तनांचे शासन राजाकडून होत असे. त्यांतच सर्व जातींचे समाधान राहिल्याने जातिभेदास अधिकच बळकटी आली.

११०. जातिभेदापासून प्रजेमध्ये समाधान राहण्याचे आणखी कारण असे होते की जातीजातींमध्ये घंद्याचे संबधाने चढाओढ नव्हती. देशांत लोकसंख्या दाट नव्हती; पुत्रसंतान जेवढे वाढेल तितके वाढविण्याची धर्मानेच आवश्यकता ठरविली होती. लोकांच्या आवश्यकता थोड्या व देश सुपीक आणि सपत्तिमान् होता. त्यामुळे कोणत्याही जातीस अत्यंत कष्ट करूनही पोटास पुरते मिळायचे नाही, अशी स्थिति आर्यावर्तात कोठेही नव्हती. उलट थोड्या श्रमाने सर्वास सुखासमाधानाने रहातां येत असे मग जीव धोक्यांत घालून व राजाज्ञा आणि धर्माज्ञा मोडून केवळ उच्चजातीय होण्याचा प्रयत्न करण्यास कोण प्रवृत्त होईल ? जातीचे निर्बंध तोडण्यांत फारसा स्वार्थ नव्हता; परमार्थाकरितां ते तोडण्याचे कारण नव्हते. कोणीही असमाधानावांचून स्ववृत्ति सोडण्यास तयार होत नाही. राजांच्या किंवा क्षत्रियांच्या अपराधांवाचून असमाधान होण्याची शक्यताच नव्हती. क्षत्रियांचे शासन करणे हे ब्राह्मणांचे काम होते; व ते उपदेशाने, शापाने व प्रसंगी शस्त्रग्रहणानेही त्यांनीं केले. याप्रमाणे प्रजाहिताविषयी व धर्मपालनाविषयी ब्राह्मण जोंवर दक्ष होते व ब्रह्मतेजाची सर्वत्र भीति असे, तोपर्यंत जातिभेद मोडण्याची शक्यताच नव्हती.

१११. जर केव्हांही ब्राह्मणांनीं आपल्या वर्चस्वाचा उपयोग दुसऱ्या जातींस लुटण्याकडे केला असता व परमार्थाकडे त्यांचे स्वतःचे कमी लक्ष राहिले असते, तर जातिभेदास शाश्वती आली नसती. जर ब्राह्मण क्षत्रियांस सामील किंवा वश झाले असते व सपत्ति आणि विषयोपभोग यांचा त्यांनीं अभिलाष केला असता, तर प्रजेत असमाधान उत्पन्न होऊन ब्राह्मण व क्षत्रिय या उभयतांचेही सर्वमान्य श्रेष्ठत्व जाऊन कनिष्ठ जातींनीं त्याची बराबरी करण्याचा प्रयत्न केला असता. जर ब्राह्मणांविषयींची इतर जातींमध्ये वसणारी गुरुभक्ति, व विशेषतः क्षत्रियांमध्ये वागणारी पूज्यबुद्धि व भीति, ही कमी होण्यास ब्राह्मणांनीं यत्किंचित् कारण राहू दिले असते, तर क्षत्रियांचा व इतर जातींचा कलह विकांपास जाऊन जातिभेदास धक्का बसला असता.

जातिभेदाच्या उत्पत्तीचा युक्तिवादाच्या दृष्टीने येणेंप्रमाणें इतिहास आहे; व तो श्रुतिस्मृतिपुराणादि ग्रंथांशीं विसंगत नाही. धर्माची व नीतीची तत्वे कोणती व तीं अमलांत येण्यास योग्य उपाय कोणते हे ब्रह्मर्षींनीं फार पुरातनकाळीं शोधून काढिले, व त्याप्रमाणें धर्मप्रवृत्ति केली, ह्मणूनच अनेक आर्यसंस्था आतांपर्यंत कायम राहिल्या व आर्यलोक आजपर्यंत जगांत टिकाव धरून राहिले. ऐहिक सुखांचा त्याग करणें व केवळ पारमार्थिक सुखाच्या आशेनें जन्मभर मनोनिग्रह करून राहणें हे किती अवघड आहे त्याचा विचार करा. धर्मप्रवर्तकाचें काम ज्यानें अर्गीकारलें त्यास हा असा स्वार्थत्याग करणें अवश्यच आहे. इतर देशांत असे स्वार्थत्यागी धर्मप्रवर्तक एकेका काळीं कांहीं थोडे मात्र होऊन गेले; परंतु या देशांत फार काळपर्यंत एका मोठ्या संबंध जातीनें हे धर्मप्रवर्तकाचें काम निर्दोषपणें करून दाखविलें; परमार्थविषयक कल्पनांस पूर्णत्व आणून त्यांची देशभर पेरणी केली, व समाजांत शांतता आणि समाधान राखिलें. आपल्या ब्राह्मण पर्वजांचे या देशावर याप्रमाणें अपरिमित उपकार आहेत. त्यांनींच आपणांस हा काळपर्यंत वांचविलें असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ”

भाग २२ वा.

प्राचीन हिंदुधर्माचें रूपांतर.

११२. “ जातिभेदाचें कालपरत्वे रूपांतर होत गेलें ही गोष्ट खरी, परंतु हे रूपांतर प्रथमतः पारमार्थिक दृष्टीनें झालें; लोकव्यवहाराच्या दृष्टीनें झालें नाही. धर्मदृष्ट्या कनिष्ठ जातींस अधिक हक्क मिळाले, व्यवहारांत अधिक हक्क मिळविण्याची त्यांस फारशी आवश्यकताच भासली नाही. ब्राह्मणांमध्ये ज्ञान आणि विचार यांची कालपरत्वे जी वृद्धि होत गेली तिचा हा परिणाम होय.

ब्राह्मणांस ज्ञानमूलक जी श्रेष्ठता येते व तीमुळे धर्मकर्मांत जें त्यां-

स महत्त्व येतें तें सर्व जातींस कां येऊं नये, हा प्रश्न फार प्राचीन-काळां उत्पन्न झाला. इतर देशांत सपत्तिमूलक श्रेष्ठतेचा प्रश्न उत्पन्न होऊन राज्यक्रांत्या झाल्या; या देशांत सगुत्तीस श्रेष्ठता नव्हतीच, परमार्थास ती होती, ह्मणून हळूहळू धर्मक्रांति होत गेली. ज्ञानवृद्धि आणि धर्मक्रांति यांची सुसंगति जातिभेदाचे इतिहासांत फार उत्तम प्रकारें दृष्टीस पडते.

११३. वैदिक काळांत परमार्थाचा मार्ग इंद्रादि देवांस यज्ञयागांनीं संतुष्ट करणें हा होता. यज्ञाची यथावत् सिद्धता होण्यास ब्राह्मण पाहिजेत; ह्मणजे ब्राह्मणद्वारा परमार्थाचें साधन करण्याखेरीज उपाय नव्हता. ही गोष्ट कलहास कारण झाली व ब्राह्मणांस तीविषयी विचार करणें भाग झालें. विश्वामित्र हा क्षत्रिय असून त्यानें ब्राह्मण होण्याचा प्रयत्न केला; व तो त्याचा सिद्धीस गेला; पुढें त्यानें अनेक यज्ञ ब्राह्मणांप्रमाणें चालविले

११४. वरिष्ठ जातींस तप करण्याची परवानगी होती, ती शूद्रांस नव्हती. हें तप शारीरिक व मानसिक होतें. ब्राह्मणांस त्यामुळेच कांहीं विशिष्ट तपोवळ प्राप्त होतें आणि त्यानेच ते बलिष्ठ होतात, असा शूद्रवर्गाचा समज होता; शूद्रांनीं या कारणानें तपश्चर्या आरम्भावी, परंतु तीस ब्राह्मणांनीं विरोध करावा शूद्रांस त्यांनीं वेदाध्ययन करू देऊ नये व यज्ञ करण्याचाही अधिकार त्यांस ठेविला नव्हता. परमार्थसाधनाच्या संबंधानें शूद्रांस या प्रकारें फार पारतंत्र्य आलें होतें व तें ब्राह्मणशूद्रांमध्ये कलहाचें कारण झालें असावें. त्याचाही विचार करणें ब्राह्मणांस भाग पडलें

११५. देवतांचे संबधानें पुरातन ऋषि जेव्हां विचार करू लागले तेव्हां एकेश्वर मताच्याही पलीकडे परब्रह्मापर्यंत त्यांची मजल जाऊन पोहोचली परंतु ज्ञानमार्गाच्या या अखेरच्या पायरीपर्यंत जाऊन पोहोचण्याची सर्वच ब्राह्मणांची योग्यता नव्हती. ऋषिप्रणीत तत्त्वांचा सामान्य सांसारिक ब्राह्मणांमध्ये फार सावकाशपणें प्रसार होत गेला, व तदनुरूप धर्मकर्मांत फरक पडत चालला वायूची देवता निराळी, पर्जन्याची निराळी, प्रकाशाची निराळी, हा पूर्वीचा

समज ज्ञानप्रसरानें सामान्य लोकांतूनही हळूहळू जात चालला. एकाच ईश्वराच्या किंवा आदिपुरुषाच्या वैदिक देवता या भिन्न विभूति होत, हें ज्ञान जसजसे लोकांत पसरत चाललें, तसतसे यज्ञयागांचें माहात्म्य नाहीसें होत गेलें. यज्ञ हा परमार्थसाधनाचा जो एकच मार्ग होता, तो आतां दुसरे जे ईश्वराराधनाचे नवीन मार्ग निघाले, त्यांहून कमी आवश्यकतेचा ठरला.

असें होण्यास दुसरे एक कारण झालें. ज्ञानमार्गास लागल्यावर लवकरच अनुकंपेचा प्रसर होऊं लागला; ही अनुकंपा वाढतां वाढतां सर्व भूतांपर्यंत जाऊन पोहोचली. कोणा क्षुद्र प्राण्यासही दुःख देऊ नये, त्याविषयीं दया बाळगून त्याच्या सुखांत आपण सुख मानावें व सर्व भूतांचे ठायीं आत्मवत् दृष्टि असावी, हें धर्माचें एक परम तत्त्व ठरलें. या तत्त्वाचाही सामान्य ब्राह्मणांत हळूहळू प्रसार होत गेला, व त्यांच्या द्वारे तें इतर जातींत रूढ होत गेलें. ब्राह्मणांस पशुयज्ञ करणें अनुचित वाटूं लागलें, व या कारणानेही यज्ञाची योग्यता नाहीशी होत चालली.

११६. अनेक देवता व त्यांच्या प्रीत्यर्थ यजनयाजन, हा परमार्थाचा मार्ग जेव्हां गौण झाला, तेव्हां प्रथम एकाच ईश्वराचीं ब्रह्मा, विष्णु व महेश अशीं तीन रूपें कल्पून त्यांच्या आराधनेनें सर्व परमार्थ साधतो असें प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें. पूर्वीच्या देवता ईश्वराच्याच विभूति, परंतु त्या ब्रह्मविष्णुमहेशांहून कनिष्ठ प्रतीच्या असें ठरविण्यांत आलें. कारण, पर्जन्यादि पृथक् पृथक् सृष्टिव्यापारांत ईश्वरी विभूतींच्या कार्याची प्रतीति मानणें हें फारसे महत्त्वाचें नाही; त्यापेक्षा उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं जीं कार्ये सृष्टींत अनादिकालापासून चालत आलीं आहेत, व पुढें अनंत काळ पर्यंत चालत राहणार, त्या कार्यांत ईश्वरी विभूतींच्या कर्तृत्वाचा प्रत्यय घेणें हें अधिक महत्त्वाचें व बुद्धीस अधिक समाधानकारक आहे ह्याणून ब्रह्मविष्णुमहेशांचें आराधन अधिक श्रेयस्कर ठरलें. व पुढें धर्माचें पूर्व व पर स्वरूप सांघून घण्याकरितां पुराणग्रंथ लिहिण्यास ब्राह्मणांनीं आरंभ केला. या पुराणामध्ये पूर्वीचा इतिहास, आख्यायिका, धर्माचीं जुनीं व नवीं तत्त्वे, ऋषींचे विचारांची भिन्न काळची

स्थिति, वगैरे अनेक गोष्टींचा संग्रह केलेला आहे. वेद, ब्राह्मण, उपनिषदे, सूत्रे, वगैरेमध्ये जे ज्ञान पूर्वी संचित झाले होते, त्यापैकी सर्व उपयुक्त भाग पुराणांत आणिला आहे. हीं पुराणे उत्पन्न झाल्यापासून सामान्य ब्राह्मणांस वेदांचा अर्थ समजून घेण्याचे कारण उरले नाही; वेदांचे अंशतः पठन मात्र आवश्यक राहिले; व धर्मकर्मांच्या नियमनास मूळ श्रुतींची आवश्यकता फार थोडी राहिली.

पुराणांची उत्पत्ति झाल्यावर धर्मज्ञानासंबधानें शूद्रांस जें पारतंत्र्य होतें तें नाहीसे झालें. पुराणांचें अध्ययन किंवा श्रवण करण्याचा सर्वास अधिकार प्राप्त झाला. श्रुतिग्रथांचें व्यावहारिक माहात्म्य गेले, त्यामुळे त्यांच्या अध्ययनाविषयींचा शूद्रांस जो प्रतिबंध पूर्वरूढीस अनुसरून राहिला होता त्याचें महत्त्वही कमी झालें. याप्रमाणें परमार्थसाधनासंबधानें शूद्रांचे हक्क वाढविण्याची ब्राह्मणांनीच तजवीज केली.

११७. वैदिक काळांत परमार्थाचें फळ ह्यणजे स्वर्गवास हें होतें. स्वर्गातील सुखें इहलोकांतील सुखासारखीच, परंतु अधिक मनोहर व अधिक पूर्णत्वानें उपभोगिता येण्याजोगी, एवढाच भेद लोक समजत असत ज्ञानमार्गांत प्रगति होऊन वैदिक देवतांस व यज्ञांस जसे गौणत्व आलें तसेच तें स्वर्गातील विषयसुखांसही आलें. परमार्थसाधनाचें हें उत्कृष्ट फळ नव्हे अशी समजूत होत चालली; व परमेश्वराच्या आराधनाचें श्रेष्ठतर फळ असावें ह्यणून कैलास, वैकुण्ठ, वगैरे उच्चतर लोकांच्या कल्पना निघाल्या या अशा लोकां गेल्यावर विषयोपभोग नाहीत, तर क्रमानें ईश्वरांशभूत जो मनुष्याचा आत्मा त्याची पूर्णावस्था होणें हें फळ सांगितलें आहे. पुराणांनी ब्रह्मविष्णुमहेशांच्या आराधनाचा जो मार्ग सर्व वर्णांस सारखाच सांगितला, त्याचें हें फळही सर्वसाधारण ठरविलें. परलोक प्राप्तीस किंवा परलोकांत जातिभेद राहिला नाही; राजापासून रंकापर्यंत सर्वासच कैलासाची किंवा वैकुण्ठाची द्वारे खुली झाली.

११८. जातिभेदाची उत्पत्ति गुणकर्मांमुळे होते हें खरें, परंतु हीं गुणकर्मे बहुतांशी जन्मानेंच निश्चित होतात, ह्यणून जातिभेद

जन्मतः उत्पन्न होतो असें मानणें भाग झालें. तेंही ऋषींच्या सुवि-
चारास अप्रशस्त वाटूं लागलें; परंतु तें अनिवार्य आहे असेंही त्यांस
कळून आलें. ईश्वराची सर्वांवर समदृष्टि असतां सृष्टींत जातिभेद
कां ठविला ? जातिभेदानें श्रेष्ठकनिष्ठ हा भाव उत्पन्न झालाच पा-
हिजे. त्यामुळें सदाचार सर्वास सारखा सुलभ होत नाही. परमा-
र्थाकडे सर्वांचें सारखें लक्ष लागत नाही. या अशा अनेक शंका
ऋषींच्या चित्तांत असमाधान उत्पन्न करू लागल्या. इकडे त्यांचीं
अतःकरणे इतक्या उदात्तावस्थेस चढलीं कीं 'आत्मवत् सर्वभू-
तानि' हे तत्त्व त्यांच्या आचरणांत रूढ झालें. एकाचा जन्म उच्च
जातींत, दुसऱ्याचा नीच जातींत—एकाचा उत्कृष्ट भूमींत, दुसऱ्या-
चा निकृष्ट भूमींत—एकाचा राजवंशांत, दुसऱ्याचा चडालकुळांत—
एकास नैसर्गिक बुद्धिमत्ता, दुसऱ्यास स्वाभाविक पशुतुल्यता—
कांहींस मनुष्यता, कांहींस पशुता, कांहींस कृमिकीटकावस्था—इ-
त्यादि अनंत प्रकार जे सृष्टींत स्थूलदृष्टीने पाहणाऱ्यास अन्यायाचे
दिसतात व ज्यांमुळें प्राणिमात्रांतील समानता नाहीशी झाली आहे,
त्यांचें कांहीं गूढ कारण असलें पाहिजे व तें शोधिलें पाहिजे असें
पुरातन ऋषींस वाटूं लागलें. या विचारास ते लागले तेव्हां वेद-
काळीं जें एक तत्त्व रूढ नव्हतें त्याचा शोध लागून तें सर्वत्र मान्य
होत चाललें. हे तत्त्व कर्मविपाकाचें होय.

या जन्मांत केलेल्या हरतऱ्हेच्या दुर्वर्तनांस याच जन्मीं योग्य
शिक्षा होत नाही; ती शिक्षा देणें राजांस किंवा धर्माधिकाऱ्यांस
शक्य नाही; ही गोष्ट सर्वास मान्य आहेच. ही शिक्षा पुढें नरक-
वासांत होते अशी जी कल्पना होती ती पुष्कळांस समाधानकारक
वाटेना. या अडचणी कर्मविपाकाच्या तत्त्वानें दूर झाल्या. त्यावरून
असे सिद्ध झालें कीं पूर्वकर्मानुसारानें या कर्मभूमींत जन्मप्राप्ति होते.
स्वर्ग आणि नरक इहलोकींच अनुभवावे अशी योजना आहे. 'पुन-
रपि जनन पुनरपि मरणं' हा परिणाम प्राक्तन कर्माचा होय. पूर्व-
संचित पुण्यांशानें चांगल्या कुळांत जन्म होतो; पूर्वसंचित पापानें
निकृष्ट कुळांत किंवा जातींत जन्म होतो. पाप समूळ नाहीसें होऊन
पुण्य जेव्हां फार प्रबळ हार्ते व जेव्हां ऐहिक विषयसुखांची योग्यता

कमी जाणून मनुष्य ईश्वरपरायण होतो, तेव्हां तो जन्ममरणाच्या बंधनांतून सुटून मुक्त होतो.

परमार्थबुद्धि जागृत करण्यास व सद्वर्तनाचें महत्त्व वाढविण्यास या तत्त्वासारखें उत्कृष्ट तत्त्व नाही तें शास्त्रास मान्य व तसेच बुद्धीस ग्राह्य आहे. आपण अमुक जातींत किंवा कुळांत जन्मलों याचें कारण प्राक्तन कर्म होय, त्याविषयीं दुसऱ्यांस दोष देण्याचें कारण नाही, व देऊन फायदा नाही, ही गोष्ट हळू हळू सर्व जातींस समजून आली व त्यांचें असमाधान नाहीसे झालें.

पुराणाध्ययनानें ज्ञान, सद्वर्तनानें लोकश्रेष्ठता आणि ईश्वरपरायणतेनें मुक्ति, हीं सर्व स्वतंत्रपणें प्रत्येक जातीस साध्य होण्यास आतां कोणतीच हरकत उरली नाही. ब्राह्मणांनीं 'आत्मवत् सर्व भूतानि' हें जें तत्त्व अंगीकारलें त्याचा बहुजनसमाजांत जो एक परिणाम झाला तो हा कीं सर्व जातींस पारमार्थिक स्वातंत्र्य आणि समता प्राप्त झाली. जन्मांतराच्या सुसंभाव्य भीतीनें पुण्यकर्मांकडे सर्वांची प्रवृत्ति वाढली.

११९. पुराणांत ईश्वराराधनेचा जो सर्वांस सुलभ असा मार्ग सांगितला आहे तो भक्तिमार्ग होय. भक्तिमार्गानें जाणारास जातिकुलमलक स्वकर्माचा त्याग करण्याचें किंवा धर्मांतर करण्याचें कारणच राहिलें नाही. जें कांहीं करायाचें तें ईश्वरप्रीत्यर्थ करायाचें; आपल्या सर्व कर्मांच्या द्वारे आपला आत्माच ईश्वरास समर्पण करायाचा व इहलोकीं पूर्णपणें ईश्वराधीन व्हावयाचें—याप्रमाणें हा भक्तिमार्ग आहे. परधर्मीयांस हिंदुत्व प्राप्त करून देण्याचा आणि पतितांस उद्धरून वर आणण्याचा भक्तिमार्गानें रस्ता करून दिला आहे.*भक्तिमार्गानें जी प्राप्ति चिंतायाची ती ईश्वराचें नित्यसांनि-

*- पवित्र तें कुळ पावन ता देश । जेथ हरिचे दास जन्म घेती ॥ १ ॥

वर्णअभिमानें कोण झाले पावन । ऐसे द्या सांगून मजप्रती ॥ २ ॥

अत्यजादि योनि तरले हरिभजनी । तयाची पुराणी भाट झाली ॥ ३ ॥

वेशा तुळाधार, गोरा तो कुंभार । धागा तो चामार रोहिदास ॥ ४ ॥

कबीर मोमीन, लतिबा मुसलमान । सेना न्हावी जाण विष्णुभक्त ॥ ५ ॥

चोखामेळा वंका जातीचे महार । त्यासीं सर्वेश्वर तेक्य करी ॥ ६ ॥

ध्य किंवा त्याहून जी श्रेष्ठतरावस्था मनास कल्पितां येईत श्रेष्ठ होय याप्रमाणें हा भक्तिमार्ग आहे. यापासून पुढें हजारों पर्थ निघाले. ज्ञान व रुचि यांच्या वैचित्र्यामुळें भिन्न पंथीयांनीं भक्तिमार्गास निरनिराळें वळण दिलें आहे; फलप्राप्तिही भिन्न योजिली आहे. तथापि पुनः मनुष्यजन्म यावा व ईश्वरप्राप्तीचा संभव सर्वकाळ कायम रहावा इतकें सुकृत इहलोकीं निदान जोडलें पाहिजे, ही सदाचारबुद्धि सर्व हिंदुसमाजांत, सर्व पंथांत, सर्व साधुसंतांच्या उपदेशांत व सर्व व्यक्तींत भक्तिमार्गाच्या प्रसारानें पेरली गेली आहे.

भक्तिमार्गाचा पाया पुराणग्रंथकारांनीं प्रथम घालून दिला; परंतु त्या पायावर ब्राह्मणांनींच नव्हे तर, इतर सर्व जातींच्या साधुसंतांनीं कमी अधिक भव्य इमारती उभारल्या आहेत; आपआपल्या प्रकारें आपलें हृदय ईश्वरास कळविलें आहे, व या लोकीं धर्मप्रवर्तकाची श्रेष्ठता व परलोकीं ईश्वरसान्निध्य संपादिलें आहे. याप्रमाणें जातिभेदाचे परमार्थदृष्ट्या जेवढे दोष होते तेवढे नाहींसे झाले

१२० या सर्व गोष्टींचा परिणाम व्यवहारांतही झाला. शूद्रांस जी परमार्थदृष्ट्या श्रेष्ठता आली तीमुळें क्षत्रिय आणि वैश्य यांमध्ये व शूद्रांमध्ये फारसें अंतर उरलें नाहीं क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांचा एकाच शूद्रवर्गांत समावेश होऊं लागला. कांहीं शूद्रांनीं क्षत्रियांचे गुणकर्म अंगीकारलें, कांहीं वाण्याचा धंदा करू लागले, शेती व गोरक्ष्य हें त्यांकडे होतेंच. सारांश पूर्वींच्या वर्णापेकीं ब्राह्मणवर्ण मात्र शुद्ध राहिला, वैश्यवर्ण क्वचित् अल्पांशानें राहिला; बाकी एकच शूद्रवर्ण होऊन गेला. धंद्यांच्या मानानें सर्व जाति कायम राहिल्या, त्यांच्या रूढीही फारशा बदलल्या नाहींत; परंतु क्षत्रिय आणि वैश्य यांचे द्रव्यार्जनाचे मार्ग शूद्र जातींनीं स्वीकारल्यामुळें शूद्रांमध्ये संपत्तिमान् लोक पूर्वींपेक्षां अधिक होत चालले. संपत्तीच्या मानानें सेव्यसेवकभावांत अंतर पडत चाललें. आपणांस जीं कर्मे उचित तीं करण्यास वेतनार्थी ब्राह्मण शूद्रांचे सेवक बनले. ब्राह्मणांस वारवार

नामयाची जनी कोण तिचा भाव । जेवी पदरीराव तिजसेव ॥ ९ ॥

यातायाती धर्म नाही विष्णुदासा । निर्णय तो ऐसा वेदशास्त्री ॥ ११ ॥

तुका ह्यणे पहा विचारुनि ग्रंथ । तारिले पतित नेणां किती ॥ १२ ॥

आपद्धर्माणून क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांच्या ज्या विशिष्ट वृत्ति त्याही अंगीकाराव्या लागल्या. तात्पर्य हे की पूर्वांचे चातुर्वर्ण्य समूळ नाही-से झाले. जातिभेद राहिला खरा, परंतु व्यवहाररीत्या फायदेशीर अशां कोणतीच कृत्ये करण्यास कोणत्याही ब्राह्मणेतर जातीस प्रतिबंध ह्मणून उरला नाही. ब्राह्मण जातीत जे थोडे प्रतिबंध उरले आहेत ते त्यांच्या कुलपरंपरागत पूर्व संस्कारांमुळे व जातिकुलाभिमानामुळे उरले आहेत. जर पूर्वीपासून ब्राह्मणजात केवळ संपत्तीने व बाहुपराक्रमाने श्रेष्ठता पावली असती, तर ती क्षत्रियवैश्यांप्रमाणे आतांपर्यंत लुप्त झाली असती, किंवा नावाचीच शिल्क राहिली असती; तिचे महत्त्व इतर जातीपेक्षा अधिक नसते. परंतु ब्राह्मणांनीं होतां होईल तो ज्ञानमार्ग आणि परमार्थदृष्टि सोडली नाही, ह्मणूनच त्यांचे अस्तित्व सांप्रतकाळीं समाजांत जाणवते.

१२१. फार प्राचीन काळापासून ब्राह्मणांच्या विचारांत उत्तरोत्तर जी उन्नति होत गेली तीमुळे क्रमाने वैदिक धर्माचे रूपांतर होत गेले, असें येथवर दाखविले. हे रूपांतर करण्यास ब्राह्मणच कारण झाले व ब्राह्मणच विरोधक होते. ज्ञानमार्गांत जे पुढे त्यांनीं या रूपांतरास साहाय्य करावे व जे मार्ग त्या सांसारिक ब्राह्मणांनीं विरोध करावा. अखेरीस व्यवहारांत जुन्या व नव्या धर्माज्ञांचे मिश्रण होऊन जावे. अशा प्रकारे जुन्या व नव्या धर्माची कडीस कडी गुंतून राहिली, परंतु नवीन धर्माज्ञांच्या प्रेरणा अधिकाधिक बलवत्तर होत गेल्या. या रूपांतराने ब्राह्मणेतर जातींस नवे नवे धार्मिक हक्क मिळत गेले व त्यांची उन्नति होत चालली, परंतु या कामी त्यांनीं स्वतः प्रयत्न केल्याचे दृष्टीस पडत नाही. ह्मणूनच ब्राह्मणांचे त्यांवर परमार्थरीत्या निरपेक्ष उपकार झाले आहेत असें ह्मणावे लागते. हल्लीं ब्राह्मणांचे कुलव्रत ह्मणजे ज्ञानमार्गाचे अनुसरण ते जेथे कायम राहिले आहे तेथेच कायती ब्राह्मणांची श्रेष्ठता राहिली आहे. जेथे ब्राह्मण आपल्या पूर्वजांची योग्यता जाणतात व ती पितृभक्तीने कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करितात तेथेच त्यांचे महत्त्व उरले आहे. ब्राह्मणांनीं 'आह्मी श्रेष्ठ, आह्मी श्रेष्ठ,' असें ह्मणत राहिल्यामुळे त्यांस समाजांत श्रेष्ठता आलली नाही. जे संस्कृत ग्रंथ

ब्राह्मणेतर जातींस समजतच नाहीत त्यांत ब्राह्मणांची श्रेष्ठता अनंत प्रकारें वर्णिली आहे, ह्मणून ब्राह्मणांस महत्त्व आलेले नाही ब्राह्मणांविषयीं इतर जातींत जो बहुमान आहे तो सर्व जातींचें त्यांनीं आजपर्यंत जें हित केले व धर्माचें ज्ञान त्यांस दिलें, त्याचा कुलपरपरागत परिणाम आहे. जर इतर जाति पूर्वपरंपरा विसरल्या तर हा बहुमानही राहणार नाही परंतु ब्राह्मणांस त्याची फिकीर नाही. ब्राह्मण कनिष्ठ वर्गाची सेवा करून पोट भरीत असतां, वारंवार त्यांकडून अपमान सोडीत असतां, व सर्व प्रकारें हाल काढीत असतां, त्याच्या अंतर्त्यामांत स्वजातीविषयीं एक प्रकारची श्रेष्ठता वाटते. हा परिणाम या जन्माच्या व पूर्वजन्मांच्या सस्कारांचा, सद्वासनांचा व कदाचित् स्मृत्यवभासांचा होय. ब्राह्मणांची निकृष्टावस्था प्रत्यक्ष पाहत असतां या त्यांच्या अतःस्थ श्रेष्ठमन्यतेचा इतर जातींस राग येतो व मत्सर वाटतो. परंतु इतर जातींस स्वतःबद्दल अशीच श्रेष्ठता वाटत नाही हा ब्राह्मणांचा अपराध नव्हे. त्यांनींही पाहिजे तेवढी ऐहिक व पारमार्थिक श्रेष्ठता संपादन करावी, त्यांच्या आड ब्राह्मण येत नाहीत. ब्राह्मणांविषयीं जो मत्सर दृष्टीस पडतो तो परधर्मीयांच्या अनिष्ट व अज्ञानमूलक प्रेरणांचा दुष्परिणाम होय जर कनिष्ठ जाति स्वधर्माच्या रूपांतराचा शुद्ध मनानें विचार करितील, तर त्यांस स्पष्ट दिसून येईल कीं ब्राह्मणांचें सर्व ज्ञान व त्यांचे सर्व धर्माधिकार इतरांच्या उन्नतीस कारण झाले; ब्राह्मणांस त्यांमुळे हजारों वर्षे दारिद्र्य सोसावें लागलें; व त्यांच्या द्रव्यार्जनाच्या पूर्व वृत्ति जेव्हां बुडत चालल्या तेव्हां कनिष्ठ जातींचें त्यांस सेवक वनावें लागलें. ब्राह्मणांचा इतिहास स्वार्थपरायणतेचा नाही, स्वार्थत्यागाचा आहे; व याबद्दल त्यांस थोडे गौरव वाटत असल्यास त्याचा मत्सर करणें योग्य नाही. धर्माच्या रूपांतराच्या कामीं ज्ञानमार्गी आणि सांसारिक ब्राह्मणांमध्ये विरोध उत्पन्न होऊ लागला. तेव्हां तो दूर करण्याकरितां सांत्वनाच्या व सामोपचाराच्या हेतूनीं ब्राह्मणांचें पुराणग्रंथांत गौरव केलेले आहे—त्यांचें माहात्म्य व तपोबळ वर्णन केलेले आहे—व एकंदरीनें त्यांस सतुष्ट ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या पौराणिक आधारांवरून कोणीही अर्वाचीन ब्राह्मण श्रेष्ठ होत

नाहीं व ह्मणून इतर जातींनीं त्यांविषयीं मत्सरयुक्त होऊं नये. नवीन मताच्या स्थापनेच्या वेळीं हा तडजोडीचा मार्ग आवश्यक होतो, व त्यानेंच जुने व नवे यांचा सांधा जुळवितां येतो. जीं नवीन मते ब्राह्मणांनीं समाजांत क्रमानें रूढ केलीं त्यांचा जो प्रत्यक्ष परिणाम व्यवहारांत व्हावयाचा आणि झाला, तो आपण पाहिला पाहिजे. शूद्रांस ज्ञान सुलभ करून दिलें असतांही त्यांपैकीं फार थोड्यांनीं त्याची इच्छा केली, हा त्यांचा दोष होय; परंतु ज्या थोड्यांनीं ती इच्छा धरली त्यांस तें प्राप्त झालें व त्यांस श्रेष्ठता आली, हा ब्राह्मणांच्या निरपेक्ष उपकारित्वाचा परिणाम गणिला पाहिजे

भाग २३ वा.

भक्तिमार्गांत सात्विक वृत्ति श्रेष्ठतम होय.

१२२ “ ईश्वरप्राप्तीचा सर्वसाधारण सुलभ मार्ग ह्मटला ह्मणजे भक्तिमार्ग होय असें जेव्हां ठरलें व धर्मचें हें मुख्य तत्त्व झालें, तेव्हां परमार्थसाधनाकरितां इहलोकीं कांहीं विशिष्ट श्रेष्ठाचरण करण्याची जरूरी राहिली नाहीं. ज्ञानी आणि मूर्ख यांमध्ये, शुचिर्भूत आणि अमगळ यांमध्ये, किंवा उदार आणि कृपण यांमध्ये परमार्थदृष्टीनें आवश्यक असा भेद उरला नाहीं; कारण भक्तिभावामध्ये या सर्वांची बरोबरी असण्याची शक्यता उत्पन्न झाली. ही स्थिति व्यवहारदृष्ट्या चांगली नाहीं; मानसिक उत्कर्षास व श्रेष्ठतर आचरणाची क्रमानें गोडी लागण्यास ती अनुकूल नाहीं; व समाजाच्या ऐहिक सुस्थितीस ती बाधक व्हावयाची; असे विचार मनांत येऊन पुनः ही स्थिति सुधारण्याचा ऋषिवर्य यत्न करूं लागले. त्यांस असें दिसून आलें कीं, व्यक्तिमात्रांत ज्या मनोवृत्ति स्वभावतः उत्पन्न होतात, त्यांचीं तीन रूपें असतात. सत्व, रज आणि तम हीं तीं रूपें होत, त्यांस गुण ही संज्ञा दिलेली आहे. मनोवृत्तींच्या गुणाप्रमाणें सर्व आचरणांत फरक पडतो व म्हणून सात्विक, राजस आणि तामस असे आचरणाचे

असेल तेंच खावें. एवढेंच नव्हे तर खाणेंपिणें सात्विक असें असलें पाहिजे.

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकाप्रियाः ॥ भ० गी०.

ज्या अन्नांत हे वरील गुण नाहीत, जें फार तिखट किंवा फार आंबट किंवा फार गोड तें खाणें सात्विक नव्हे. तसेंच ज्या पदार्थांस दुर्गंध येत आहे ते पदार्थ (कांदा लसूण, वगैरे), ज्यांपासून उन्माद येतो ते पदार्थ (अफू, गांज्या, दारू, वगैरे), जे शिळे, उच्छिष्ट किंवा अस्थानीं ठेविलेले आहेत ते पदार्थ—हे सर्व त्याज्य होत. अहिंसा धर्माअन्वये मांसादि हत्याजन्य पदार्थांचें सेवन अनुचित होय इतकेंच नव्हे, तर ज्या पदार्थांच्या रूपगंधस्पर्शानें मनांत मांसाची किंवा इतर अमंगळ पदार्थांची कल्पना येईल तेही वर्ज्य होत. (कलिंगडे, वांगी, वगैरे, हीं सर्व या कारणानें सोडून दिलीं पाहिजेत.) याप्रमाणें अन्नपानाची व शरीराची स्वच्छता राखिल्यावर मनाची व इंद्रियव्यापारांची पवित्रता राखायाची. याकरितां जें बीभत्स, अमंगळ, दुर्विकार उत्पन्न करणारें तें डोळ्यांनीं पाहूं नये, कानांनीं ऐकूं नये, त्वचेनें स्पर्शूं नये, मनानें चिंतूं नये व सर्वथा त्यापासून अलिप्त रहावें. मन हें अत्यंत चंचल, तें अव्यापृत असेल तेव्हां अपवित्र विचारांनीं दूषित होऊ नये म्हणून ईश्वरचिंतनाचा किंवा ईश्वरनामोच्चारचा परिपाठ असावा. जो उद्योग करायचा किंवा जी वृत्ति स्वीकारायची तीही शुद्ध व पवित्र असावी, व जें ज्ञान संपादायाचें तेंही याच गुणाचें असावें. शरीरसंबंध पवित्र कुळाशीं करावा; स्नेहसंबंध शुद्धाचरण करणाराशीं असावा; कीर्ति जोडायची ती निष्कलंक असावी; संतति पत्नीपासून शुद्ध सात्विक प्रेमानें व्हावी सारांश कोणत्याही कृत्यांत किंवा अवस्थेत अस्वच्छता किंवा अपवित्रता प्रत्यक्ष किंवा परोक्षपणें राहूं देऊं नये, ही शुचित्वाची धर्माविहित श्रेष्ठतावस्था होय, व ती साध्याचा ब्राह्मणाचा प्रयत्न असला पाहिजे

१२६. ब्राह्मणस्त्रियांसही हें शुचित्व पाळलें पाहिजे. कामक्रोध-लोभमोहमदमत्सर हे षड्रिपु स्त्रियांच्या कोमल अंतःकरणावर घाव घालून त्यावर लवकर आपला अंमल बसवूं शकतात, याकरितां या श-

त्रूपासून स्त्रीहृदयाचें संरक्षण करणें फार अवश्य आहे. पातिव्रत्य या एका शब्दांत स्त्रियांच्या अनेक सद्गुणांचा समावेश केलेला आहे जेव्हां पुरुषाचें सात्त्विक आचरण तेव्हां तरी स्त्रीचें असलें ह्मणजे पातिव्रत्य सिद्धीस जातें मग स्त्री सहधर्मचारिणी होते व कुटुंबांत शाश्वत सुखसमाधानास आरंभ होतो. कामवासनेच्या प्राबल्यानें अपवित्र व्यभिचाराकडे प्रवृत्ति होते, तीपासून स्त्री व पुरुष या उभयतांनींही काया-वाचा-मनेंकरून अलिप्त राहिलें पाहिजे क्रोध, क्रौर्य व विषयलंपटता यांपासून सात्त्विकपणें निवृत्त होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं क्षात्रधर्म सोडला व नृपत्व सोडून विद्वत्त्व अंगीकारलें; त्याची महती स्त्रियांस कळली पाहिजे. लोभ व असत्य भाषण यांचा ससर्ग नसावा. ह्मणून वैश्यवृत्ति सोडिली, तेव्हां ब्राह्मणकुटुंबानें हे दोष त्याज्य मानिले पाहिजेत मोहमदमत्सर याचा नाश ज्ञान आणि विवेक यांनीं केला पाहिजे, व आस्तिक्यानें आणि ईश्वरभक्तीनें उदात्त मनेंकरून ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्यें श्रेष्ठतमावस्थेस नेऊन पोहोंचविलीं पाहिजेत. सात्त्विक सुख आरंभीं जरी विषासारखें असलें तथापि परिणामीं अमृतासारखें असतें; विज्ञान ह्मणजे शास्त्रीय आणि व्यावहारिक ज्ञान, हें सात्त्विकगुणी कर्तव्याच्या निश्चयाकरिताच अवश्य गणिलें आहे.

१२७. ब्राह्मणाचें आयुष्य नित्य सात्त्विक तप आचरणांत गेलें पाहिजे. हें तप करण्यास शरीरकेश भोगण्याची आवश्यकता नाही. त्या तपापासून ऐहिक लाभ होईल ही मनीषा असतां कामां नये. ईश्वर, गुरु, ज्ञात, मातापिता आणि साधुसंत यांपुढें आपणांस नम्र करून घेणें, ब्रह्मचर्य पाळणें, ज्ञानार्जनार्थ परिश्रम करणें, सत्य आणि पथ्य असें भाषण करणें, मन प्रसन्न ठेवणें, सर्व भूतांचे ठायीं दया वाळगणें व परोपकारास विमुख न होणें, इत्यादि गोष्टींसच तप ही संज्ञा दिलेली आहे.

१२८. ज्ञान आणि विज्ञान यांनीं ब्राह्मणामध्यें सदसद्विवेकशक्ति आणि सदभिरुचि उत्पन्न झाली पाहिजे. चांगलें व वाईट यांचा त्वरित निर्णय करण्यास ज्ञान, अनुभव व दूरदृष्टि अंगीं आली पाहिजे. सदभिरुचि उत्पन्न होण्यास सात्त्विक स्वभाव, सुसंगति

आणि मर्मज्ञान अवश्य आहे. केवळ अभिरुचि पाहूनही मनुष्याची परीक्षा होते. कोणी भुकेला भोजनास बसतांच मोठमोठाले घास अधाशीपणाने तोंडांत टाकून ते गटागटां गिळून तेव्हांच पोट भरून टाकितो हे असे भोजन सात्त्विक नव्हे, कारण मोठा आ-करून घास घेणे, गाल फुगेपर्यंत तोंड भरणे, कडाकडा चावणे—हे प्रकार सदभिरुचीचे नाहीत, क्षुधेची तामसी तीव्रता त्यायोगे स्पष्ट होते; परंतु, जिन्हेची रसज्ञता व तज्जन्य सात्त्विक प्रीति दृष्टीस पडत नाही. भिन्नभिन्न रसांची रुचि जाणणे, त्यांचे अनुक्रमाने सेवन करणे, प्रत्येक घास तोंड वेडेवांकडे होऊ न देतां हळू हळू चावून गिळणे, एकाच रसाचा बीट थेईपर्यंत तो न खाणे, अन्नाने उन्माद, आलस्य, जाड्य वगैरे दोष उत्पन्न न होतील अशा बेताने आहार करणे—हे सर्व सदभिरुचीचे फळ होय. सुवासिक पदार्थांचे भिन्नभिन्न सुगंध ओळखण्याची, व त्यांपैकीं जे अतिसूक्ष्म परंतु अधिक मनोहर असतात त्यांचाही उपभोग घेण्याची अंगी योग्यता आली पाहिजे. याप्रमाणेच सौंदर्य, गायनवादन, कवित्व वगैरे सर्व गोष्टींमध्ये मार्मिकपणा प्रकट करणे व गुणदोषविवेकाने त्यांचे सेवन करून आनंद पावणे हे सात्त्विक सदभिरुचीचे दर्शक होय ही सदभिरुचि ब्राह्मणाने प्राप्त करून घेतली पाहिजे

१२९. याप्रमाणे कांहीं थोड्या उदाहरणांनी सात्त्विक वृत्तीपासून जी ऐहिक व पारमार्थिक कर्तव्ये उत्पन्न होतात त्यांची श्रेष्ठतमावस्था दाखविली या अवस्थेस जाऊन पोचणे कठीण आहे, तथापि ती साध्य करून घेण्याच्या दिशेस ब्राह्मणांस पूर्वजांनी लावून दिले आहे त्यांनी या दिशेत जे प्रयत्न केले, त्यांपासून ब्राह्मणांच्या आचारविचारांत दिसणाऱ्या सर्व रूढि उत्पन्न झाल्या आहेत. ब्राह्मणांच्या आचारशास्त्रास फार दिवस चालन मिळाले नाही ही गोष्ट खरी, परंतु हा स्वराज्यनाशाचा परिणाम होय. तथापि धर्मतत्त्वे अद्यापि सजीव आहेत, व पूर्व संस्कार आमच्या मनांघर आपली क्रिया करीत आहेत त्यामुळे ऋषिवर्यांनी पूर्णावस्थेस आणिलेला हा धर्म शुद्ध बलात्कारावांचून किंवा पूर्ण अज्ञानावांचून नष्ट होणार नाही असे आह्मांस वाटते. सात्त्विक वृत्तीच्या

पालनावर ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व अवलंबून आहे. इतर सर्व जातींनी हे श्रेष्ठत्व अंगी आणण्याचा प्रयत्न केल्यास आर्थधर्मास बळकटी येईल. तामसी वृत्तीपासून सात्त्विकवृत्तीकडे जितकी ज्याची ओढ, तितके त्यास स्वतःच्याच अंतर्गामी श्रेष्ठत्व व समाधान वाटेल; व त्याची ब्राह्मणांशी बरोबरी होईल. उलट सात्त्विक वृत्तीपासून ज्या प्रमाणाने ब्राह्मण दळतील त्या प्रमाणाने त्यांचे श्रेष्ठत्व व ब्राह्मण्य ही बराबरच विलयास जातील. हल्लींचे ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व त्यांच्या पूर्वजांकडून त्यांस आलेले आहे; ते राखणे त्यांचे काम आहे; व सात्त्विक वृत्तीने ते राहिल तरच उपयोगाचे, नाहीतर पूर्वजांस कलंक लावून ब्राह्मणांनी ते श्रेष्ठत्व कायम राखिले तर ते व्यर्थ होय; त्यापेक्षा ब्राह्मणवर्ग मुळीच लुप्त झालेला बरा, असे विचाराअंती दिसून येईल.

१३०. इतर जातींत हल्ली उच्चनीचपणा सात्त्विक स्थितीच्या प्रमाणाने ठरला जात आहे. सोनार, तांबट आणि लोहार हे धंदे शुचित्वाच्या प्रमाणाने एकाहून एक कनिष्ठ ठरले आहेत. शिंपी, सुतार, गवंडी व कुंभार यांमध्ये असाच अनुक्रम आहे. ज्या धंद्यांत ज्ञान व सदभिरुचि लागते त्यांचाही (चितारी, माळी, वगैरे जातींचा) अशाच प्रकारे उच्चनीच भाव ठरतो. स्त्रियांच्या शुद्धाचरणावर ज्या मानाने भिन्न जातींचा विशेष कटाक्ष, त्या मानानेही त्या श्रेष्ठ कनिष्ठ ठरतात. सारांश, ब्राह्मणांचे जे अनुकरण कोणत्याही जातीस श्रेष्ठतेस आणिते ते त्यांच्या सात्त्विक वृत्तीचे होय. इतर जातींनी हे श्रेष्ठत्व संपादीत असतां मत्सरबुद्धि प्रकट केल्यास ते त्यांस साध्य होणार नाही. तसेच एकाच पुरुषाने ज्ञानार्जनाने श्रेष्ठता मिळविली, परंतु स्वकीय कुटुंबांत तामसी वृत्ति राहू दिली तर त्याच्या श्रेष्ठतेस बाध येईल. जेव्हां श्रेष्ठ पुरुषांची पिढीमार्गे पिढी लागेल, रूढींनी व पूर्वसंस्कारांनी कुलाचारांत सात्त्विक वृत्ति प्रकट होईल, तेव्हां इतर जातींसही ब्राह्मणांसारखीच श्रेष्ठता येईल. ह्मणून इकडे त्यांनी लक्ष पुरवावे.

१३१. तात्पर्य हे कीं जेव्हा सर्व समाज सारखा गुणवान् व बुद्धिमान् झाला नाही, जेव्हा कोणी सात्त्विक वृत्तीस, कोणी राजस वृत्तीस व कोणी तामस वृत्तीस अनुसरून तीतच आनंद व कृत्यक-

त्यता मानतो, तोंवर जातिभेद राहणार; तोंवर एका जातीस दुसऱ्या कित्येक जातींहून आपण श्रेष्ठ असें वाटणार, व त्यांपासून ती अलग राहणार. पतिवृत्तीस अनुसरून स्त्रीवृत्ति असण्याचा ह्यणजे पातिव्रत्याचा संभव सजातीयांत अधिक असल्या कारणाने भिन्न जातीयांमध्ये विवाह होणे कठीण आहे; व यांतच जातिभेदाचें मूळ व बळ आहे. आतां आपद्धर्म हा सर्वास आपली श्रेष्ठता सोडायस लावितो. आपद्धर्मानें जे अकार्यास प्रवृत्त होतील त्यांमध्ये पूर्वसंस्कारांची स्थितिस्थापकता कायम राहिली असल्यास ते किंवा त्यांची संतति पुनः पूर्व स्थितीस येण्याचा संभव आहे ह्यणून ऐहिक विपत्तीमुळे, आकस्मिक संकटांमुळे, अज्ञान, प्रमाद अथवा मोह यांमुळे, किंवा अशाच अन्य कारणांमुळे, धर्मत्यागाप्रमाणें दिसणारा आपद्धर्म ब्राह्मणादि वरिष्ठ जातींनीं जरी कदाचित् स्वीकारिला, तथापि त्यांनीं आपल्या सात्त्विक मनोवृत्ति नष्ट होऊं देऊं नयेत, पूर्वसंस्कारांस विसरूं नये; विपत्तीचा किंवा मोहाचा जोर कमी होतांच स्थितिस्थापकतेनें पूर्व वृत्तीस येऊन पुनः श्रेष्ठता संपादावी. जन्मतःच ब्राह्मणास श्रेष्ठता येते असें जें मानिलें आहे, त्यांतील गूढ अर्थ असा कीं पूर्व सुकृताने, पूर्वसंस्कारांनीं, धर्मबोवाने व कुलाचार पाळल्यानें ब्राह्मणास श्रेष्ठता संपादणें सुलभ आहे; व पतित होण्याच्या भयाने तरी त्यानें सन्मार्गास लागलें पाहिजे. ”

भाग २४ वा.

१३२. सद्धर्म, धर्म आणि आपद्धर्म.

१३२. देशी

१३२. दिगंबरमहाराजांनीं जातिभेदासंबंधानें जें प्रतिपादन केलें त्याचा मार्गें सारांश दिला. त्यांनीं आपलें मत स्थापित करण्याकरितां पुष्कळ आधार दिले, परंतु ते माझे ध्यानांत राहिले नाहींत. त्याचें तें प्रतिपादन ऐकून मला आश्चर्य वाटलें. जातिभेद हा हल्लीं केवळ सात्त्विक वर्तनाच्या प्रमाणावर स्थापित झालेला आहे असें

त्यांनीं दाखविलें. एका जातीस दुसरीहून आपण श्रेष्ठ असें जें वाटतें त्याचें कारण सात्त्विक आचरणाचें अधिक प्रमाण हें होय. जातिभेदाचा व सेव्यसेवकभावाचा कांहीं संबंध नाही. धंद्याचे संबंधानेंही जातिभेदानें विघ्न ठेविलें नाही. कोणीही धनधान्य सांठवून व्यापार, ह्मणजे वैश्यवृत्ति आरंभावी, किंवा वैर्यशौर्य प्रकट करून क्षात्रवृत्ति चालवावी व राज्यपदही मिळवावें ब्राह्मणांसही सत्त्वशील राहून जेवढे धडे, जेवढें ज्ञान व जेवढे सेवाप्रकार अगीकारितां येतील तेवढे करण्यास हरकत नाही. शिवाय, आपद्धर्म ह्मणून, सत्त्वानुरूप नसतील असेही धंदे पत्करण्यास त्यांस परवानगी आहे; इतकेंच कीं, त्यांनीं आपल्या कुटुंबांतून व सततींतून पूर्वीचे सात्त्विक संस्कार लुप्त होऊ देऊं नयेत; आपल्या स्वभावाची व कर्तव्यांची श्रेष्ठतमावस्था नित्य डोळ्यांपुढें ठेवावी. याप्रमाणें हें जातिभेदाचें रूपांतर हल्लीं इंग्रजी राज्यांतच झालें आहे असें नाही, तर फार प्राचीनकाळींच तें झालें असें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें.

१३३. परंतु मला जो अत्यंत चमत्कार वाटला तो त्यांनीं सांगितलेल्या धर्माच्या रूपांतराचा होय पुरातन कालचे आर्यलोक यज्ञ-याग करून, पशुहत्या करून, यथेष्ट सोम पिऊन, इंद्रादि देवतांस संतुष्ट करून, त्यांसमवेत वैदिक मंत्र गात गात व ओम्ओम् असा जयघोष करीत दस्युवधार्थ कशा स्वान्या करीत होते त्याचें चित्र महाराजांनीं माझे मनावर चांगलें बिंबवून दिलें. इकडे वयोवृद्ध ब्राह्मण सर्वसंगपरित्याग करून, परमात्मचिंतनाच्या व्यासंगास लागून अरण्यांत पर्णकुटिकांचे आश्रम बांधून रहात; कंदमूले, फले व पशुश्रमावाचून उत्पन्न झालेलें धान्य गोळा करून आपली उपजीविका चालवीत; व अध्यात्मविचाराच्या मार्गें लागून रूढीच्या संबंधानें एकाहून एक श्रेष्ठ तत्त्वांचा विनिश्चय करीत. तेव्हां ऋषी-कारितां त्यांकडे येणारे ब्राह्मणबटु ब्रह्मचर्याच्या समाप्तीपर्यंत त्यांपासन ज्ञानप्राप्ति व तत्त्वावबोध करून घेऊन, शरीरानें, तेजानें, बळानें, बुद्धीनें व आत्म्यानें मांटे होऊन, जेव्हां आर्यसमाजांत परत येत, तेव्हां त्यांनीं ऋषिप्रणीत नवीन तत्त्वाच्या प्रसारास आरंभ करावा, जुन्या पंथाच्या सांसारिक ब्राह्मण शीं वाद करावा, त्यांच्या याज्ञिक कर्माची

गौणता दाखवावी व धर्माच्या रूपातराचें बीज पेरून द्यावें. ह्या अशा ब्रह्मचारी मंडळींच्या क्रमानें वर्षानुवर्ष ज्या टोळ्या येत चालल्या, त्यांनीं जुन्या ब्राह्मणांस मार्गें टाकलें, क्षत्रियांवर अंमल चालविला, वैश्यशूद्रांस अध्यात्मविद्येचा उपदेश केला, इतकेंच नव्हे, तर इंद्रादि देवाचें प्राबल्य कमी केलें, यज्ञयाग अगदीं गौण ठरविलें, वेद व वैदिक कर्मकांड मार्गें पाडलें व ईश्वरासबंधीं नवीन उत्कृष्ट कल्पनांची सर्वत्र प्रेरणा केली या प्रकारें हळू हळू धर्माचें रूपांतर करित जाऊन अखेरीस त्यांनीं सर्व जगांत सदाचारप्रवर्तकांनीं अतिश्रेष्ठ समजलेली अशी ऐहिक कर्तव्यतेची जी कल्पना ती रूढ करून दिली व सात्त्विक वृत्तीचें महत्त्व स्थापित केलें भक्तिमार्गाचे जे दोन दोष—ह्यणजे, केवळ ईश्वरी चिन्हांसच, ह्यणजे मूर्तींसच, अज्ञानामुळें व्यासक्त होऊन परमेश्वराविषयींच्या कल्पना संकुचित होणें, व केवळ भक्ति प्रज्वलित करून ऐहिक श्रेष्ठ कर्तव्यांस पराङ्मुख होणें—ते दोषही त्यांनीं सत्त्वशीलतेचें महत्त्व वाढवून दूर केले. आह्यां हल्लींच्या लोकांस जें करायाचें ठेविलें तें एवढेंच कीं सर्व जातींमध्ये सात्त्विक वृत्तीचा उत्कर्ष करावा व त्या द्वारे हा आर्यसमाज उत्कर्षास आणावा.

१३४. या प्रकारचा हा धर्मक्रांतीचा इतिहास पाहिला ह्यणजे क्रमानें धर्मांत उत्क्रांति होत गेली आहे असें दिसतें. केवळ धर्मतत्त्वे पाहिलीं तर ही उत्क्रांति फार श्रेष्ठ दशेस येऊन पोहोंचली आहे असें लक्षांत येतें; परंतु व्यवहारांत तीमुळें जें उत्कृष्ट सामाजिक स्वरूप दिसावें तें दिसत नाहीं, हें पाहून चित्तास खेद होतो. याचें कारण हेंच दिसतें कीं हिंदुधर्मप्रवर्तकांस फार वर्षे राजाश्रय नाहीं. मुसलमान व ख्रिस्ती राज्यकर्त्यांकडून तो मिळण्याचा सभव नव्हता व नाहीं. देशी राजास धर्माचीं तत्त्वे समजून घेण्याची इच्छा नाहीं; ते अश्रद्ध झाले आहेत किंवा मूर्ख आहे. आंग्लविद्येनें अनेकविध फायदे झाले असले तथापि ती एकच एक शिकल्यापासून एक तोटा झाला आहे, असें आतां मलाहीं वाटूं लागलें. तो तोटा हा कीं परधर्मियांचे लेख वाचून वाचून अप्रबुद्धवर्षीं मनावर स्वधर्माबद्दल आधींच अनिष्ट संस्कार होत जातात व प्रबुद्धवर्षीं त्यांतून मुक्त होणें

अशक्य होते. पूर्वी ज्या मार्गाने धर्माची उत्क्रांति होत आली, तो मार्ग सुधारक लोक सोडून देतात. हिंदुधर्म ह्मणजे एक फाटकी गो-धडी समजून तीस येथे एक ठिगळ लाव, तेथे एक ठिगळ लाव, असे करून तीस ऊव आणण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. हिंदूंच्या मनाची आह्मांस ओळख नाही हेच खरे; त्या मनावर पूर्वी उत्क्रांतिद्वारे कांहीं संस्कार झाले आहेत हे कोणास माहितच नाही. ते बरे, वाईट कसे आहेत हे पाहिल्यावांचूनच जो तो नवीन सुधारणेच्या कल्पना काढतो. त्या आह्मांस आमच्याच कुटुंबांत चालू करितां येत नाहीत, मग दुसऱ्यांस कोटून ग्राह्य होणार ?

१३५. आह्मांस आपली परिस्थिति दिसत नाही. या देशाचे रहिवासी असून शुद्ध आंग्लविद्याव्यासंगाने आह्मी परदेशीय झाले आहो असे आता मला वाटू लागले. कां आह्मी स्वदेशास, स्वधर्मास, स्वकीयांस मुकावे ? कोणत्या पूर्व कर्मांचे हे अनिष्ट फळ आहे ? मला पुन. कोणत्या द्वारे स्वधर्माचा सात्त्विकमार्ग सांपडेल ? कोण मला ज्ञानविज्ञान व आस्तिक्य देईल ? याप्रमाणे माझ्या मनांत चिंता येऊ लागल्या व मी अंतर्दामीं अगदी व्याकुळ होऊन गेलों. ईश्वर, धर्म, कर्म, कर्तव्य, यांविषयी उत्तम श्रद्धा पाहिजे, तरच मनुष्य खरा सुखी होईल, नाहीतर होणार नाही. समाजातील एक उद्योगी किंवा संपत्तिमान् पशु होण्यांत सुख असेल, परंतु ते पशुतुल्यतामसी सुख होय—माझ्या पूर्वसंस्कारांमुळे त्यापासून मी परावृत्त होत आहे, यांत संशय नाही. याप्रमाणे एकीकडे विषादमूलक विचार मनांत येत, दुसरीकडे दिगंबरमहाराजांचे शब्द आठवून हर्ष व आश्चर्य वाटे. अशा स्थितींत माझे कांहीं दिवस गेले.

१३६. एके दिवशी महाराजांच्या बोलण्यांत आपद्धर्म हा शब्द फार वेळां येऊ लागला; त्यामुळे या आपद्धर्माची चांगली परिस्फुटता करावी असे मी त्यांस ह्मटले. त्यावरून त्यांनीं जे विवेचन केले ते येणेप्रमाणे. "सर्वांनीं अतिश्रेष्ठ सात्त्विक वृत्ति अंगीकारावी ही कर्तव्याची परमावधि होय. परंतु ती अंगीकारणे सर्वास शक्य नाही. सात्त्विक वृत्तीची परिपूर्णता होण्यास ज्ञानविज्ञान पाहिजे. हे ज्ञानविज्ञान सर्वास पूर्णपणे तर नव्हेच, परंतु अंशतः देखील मिळण्याचा संभव

कमी. जर ज्ञानविज्ञान नाही तर सात्त्विक कोणतें, राजस कोणतें व तामस कोणतें, किंवा उचित कोणतें व अनुचित कोणतें, हे माता-पितागुरु याकडून किंवा लोकरूढीवरून समजून घेतले पाहिजे. परंतु हल्लींसारख्या आपत्कालांत हेही चांगले साधण्याचा मार्ग नाही. मातापितरांकडून व लोकरूढीवरून जें थोडें धर्मज्ञान होईल तेवढेच मिळण्याचे शक्य आहे असें समजू

यानंतर बुद्धीचा विचार करायाचा ती मूळचीच तीव्र असल्यास तिचा पुढे उत्कर्ष होण्याचा संभव आहे, परंतु जर ती मंद असले तर तोही संभव नाही

पुढे मनोवृत्ति पहायाच्या; त्यांस चांगले वळण लावून सत्त्वशील करण्याचा मातापितागुरु वगैरेंचा प्रयत्न पाहिजे, तो त्यांनी योग्यकालीं न केल्यास, मन राजसी किंवा तामसी स्थितीत राहणार

पुढे पुरुषार्थास लागणारे धन पाहिजे, उद्योगधदा पाहिजे. त्याकरिता, किंवा निदान आपले व कुटुंबाचे पालनपोषण करण्याकरितां, कांहीं वृत्ति स्वीकारिली पाहिजे.

याशिवाय आकस्मिक सकटे, दुःखे व पारतंत्र्य येते, त्यांतून स्वतःचा किंवा बंधुवर्गाचा बचाव केला पाहिजे.

याप्रमाणें ऐहिक स्थिति आपत्तिमय आहे. या स्थितीमुळे नित्य किंवा प्रसंगविशेषीं जें आपणांस अंतर्गामीं श्रेष्ठ आचरण वाटते तें अशक्य होते; किंवा तें एक शक्य असले तरी त्याच्या अवलंबनाने अनेक अनिष्ट परिणाम होण्याचा संभव असतो अशा प्रसंगीं जें कनिष्ठांत वरिष्ठ आचरण आपणांस शक्य असते व जें धर्मानेही इष्ट गणिलें आहे, तें आपद्धर्माचें होय.

१३७. जोंवर समाजांत कर्तव्याची श्रेष्ठतमावस्था दाखविणारे सत्पुरुष आहेत, जोंवर कुटुंबांत श्रेष्ठ व उचित काय याचा कोणी बोध करणारा आहे, जोंवर शिक्षणानें अमुक दिशेनें जाणें चांगले इतका तरी संस्कार मनावर होत आहे—तोपर्यंत आपद्धर्म पाळला तरी सद्धर्माचा नाश होत नाही. जसजशी सुज्ञता अर्गी येते, तस-तशी सद्धर्माकडे प्रवृत्ति होत जाते. आपद्धर्मांत सांपडल्यामुळे अ-

नेक गुणांची प्राप्ति आपणांस होईना, तर एकच गुण संपादावा. समाजांत मोठ्या थोरवीस येण्याचें आपणांस शक्य नसेल तर कुटुंबांत तरी 'हा धार्मिक आहे' असें ह्मणवून घ्यावें. सर्वप्रकारें शुद्धाचरण ठेवणें साधेना, तर प्रसंगीं काया मळीण ठेवावी, वाचनें अप्रशस्त बोलावें, परंतु मनानें तरी सत्य व पवित्र रहावें. जर परोपकार करण्यास संपत्ति नसेल, उपदेश करण्यास ज्ञान नसेल, साहाय्य करण्यास बळ नसेल, तर इतरांस दुःख होईल असें तरी कोणतेंही कर्म कायावाचामनानें करूं नये, मनांत मत्सर वाळगूं नये, व दुसऱ्यांचें अभीष्ट चिंतावें जर अज्ञानामुळे किंवा आपत्तीमुळे दुःसंगति लागून दुर्व्यसनें अंगीं जडलीं व तीं अनिवार्य झालीं, तर त्यांचा संसर्ग इतरांस न होईल अशाविषयीं जपावें, तीं याकरितां गुप्त ठेवावीं, व त्यांपामून जी मनाची हानि झाली ती भरून काढण्याकरितां एकादा उत्कृष्ट गुण अंगीं आणण्याचा, व स्वभावांतील जे निवारणीय दोष असतील ते दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. खाणें पिणें, विषयवासना, कुटुंबपालन, व सर्व प्रकारची ऐहिक नीति यांस हा आपद्धर्म लागतो; त्याचा सभ्यपणें जेवढा विचार करितां आला तेवढा येथवर केला, परंतु त्याची व्याप्ति पाहणें प्रत्येकाचें काम आहे.

आपद्धर्म परमार्थास मात्र लागू नाही, कारण ईश्वराकडे भक्तिभावानें चित्त लावण्यास, त्याचे गुण व आज्ञा यांचा विचार करण्यास, किंवा आपले अपराध कबूल करून त्यांची क्षमा मागण्यास कोणतीही आपत्ति आड येत नाही. उलट, आपत्काळीं आपलीं गाऱ्हाणीं ऐकणारा एक परमेश्वर आहे, दीनांचा दयाळू, शरणागतांचा कनवाळू तोच एक आहे, तो आपलें तारण करील, तो आपद्धर्मांतून आपणांस काढून सद्धर्मास लावील, ही आशा आपत्काळींच प्रबळ होते, व तीमुळे चित्तास धैर्य व स्वास्थ्य येतें. सारांश हा कीं आपत्काळीं आलेली दुर्निवार्य नीच स्थिति दुःखदायक होय, श्रेष्ठ सात्त्विक स्थिति दुर्लभ परंतु सुखदायक होय—हे जाणत असतां जें दुःखांत सुख मानणें व उत्कृष्ट आशेनें मनाचें सांत्वन करणें, त्यास आपद्धर्म ही संज्ञा दिलेली आहे.

१३८. प्रत्येक सुज्ञ मनुष्य आपलें आचरण श्रेष्ठतर व्हावें ह्मणून प्रयत्न करित असतां कर्तव्याची जी श्रेष्ठतमावस्था डोळ्यांपुढें ठेवितो तीस 'सद्धर्म' (ह्मणजे सात्त्विक धर्म) अशी संज्ञा देतां येईल. तसेंच जाति, कुल, संपत्ति, स्वभाव आणि धदा या सर्वांचे पूर्वापार संस्कार होऊन, सद्धर्माचा जो अंश कोणत्याही जातींत व्यवहाररीत्या सुसाध्य ठरून रूढ होतो त्यास त्या जातीचा व्यावहारिक किंवा रूढ धर्म अथवा नुसता 'धर्म' असें ह्मणतां येईल. सद्धर्माच्या मार्गांत असतां कोणत्याही जातीनें किंवा व्यक्तीनें ज्या सीमेपर्यंत अवश्य जाऊन पोहोचलें पाहिजे ती सीमा 'धर्म' या शब्दानें अथवा संस्थेनें दाखविली जाते. ऐहिक कर्तव्यांचें कमींत कमी प्रमाण व परमार्थदृष्ट्या साध्याचें निदानचें फळ, हीं धर्मांत सांगितलेलीं असतात. धर्मावर पूर्वापार चालत आलेल्या रूढींचें कवच असतें व त्यामुळें त्यास बळकटी येते. सर्व धार्मिक पुरुषांची गति धर्माकडून सद्धर्माकडे असते. कोणी आपद्धर्मांत सांपडल्यास त्यास निदान धर्मास तरी येऊन पोहोचावें अशी उत्कंठा असते.

आपद्धर्म, धर्म आणि सद्धर्म हे पारमार्थिक कर्तव्यतेचे तीन टप्पे होत. त्यांच्या दरम्यान अनेक चढत्या पायऱ्या आहेत. जातिजातींत व व्यक्तिव्यक्तींत जें आचरणाचें वैचित्र्य दिसतें, त्यावरून त्यांमध्ये धर्मकल्पना कोणत्या पायरीस येऊन पोहोचल्या आहेत याचा अंदाज करितां येतो; व धर्मदृष्ट्या जातींची व व्यक्तींची योग्यता ठरवितां येते. या योग्यतेनुरूप जातींचा उच्चनीच क्रम लागतो.

१३९. पूर्ण सात्त्विक वृत्तीची अपरिमेय श्रेष्ठता अंतर्गामात मात्र अनुभवितां येते. ती नुसती अनुभविण्याचेंही पुष्कळांस शक्य नसतें. अनेक राजस वृत्ति स्वभावतःच मनुष्यामध्ये बलिष्ठ असतात. त्यांपैकी काहीं ऐहिक सुखास कारण होतात, कांहींमध्ये आयुष्यांतील कर्तृत्व वाढविण्याचा गुण असतो, व त्याचा उत्कर्ष सर्व समाजाच्या सुखास व हितास कारण होतो. आतां ऐहिक सुख व हित यांसंबंधानें समाजाची चांगली स्थिति असल्यास, ती स्थिति लोकांची प्रवृत्ति सद्धर्माकडे करून देण्यास कारण होते. यावरून असें दिसून येतें कीं कांही अवर्धक राजस वृत्तीपासून कोणा व्यक्तिमात्र पुरुषास जरी उत्कृष्ट

पारमार्थिक स्थिति आली नाही, तथापि समाजाची सरासरीची जी धार्मिक वृत्ति तिच्या उन्नतीस तो पुरुष कारण होतो; अनेकांस आपद्धर्मातून सोडवून धर्मास किंवा सद्धर्मास लावण्याच्या कार्या त्याचे गुण व कर्तृत्व ही उपयोगी पडतात. याकरितां या आपत्तिमय संसारांत कर्तृत्ववर्धक राजस वृत्ति, ज्यांमुळे समाजाचें हित व सुख वाढते, त्या फार महत्त्वाच्या आणि आवश्यक गणिल्या आहेत. त्यांचाचून हे जग चालायाचेंच नाही, असा पूर्व ऋषींनी सिद्धांत केला आहे व ज्यांचा स्वभाव सात्त्विक वृत्तीस योग्य नाही, त्यांनी कर्तृत्वशील राजस वृत्ति अंगीकारून जगाचें उपकारक व्हावें, ह्यणजे प्रवृत्तिमार्ग स्वीकारावा, त्यांतच अत्यंत श्रेष्ठत्व मिळवावें, असा ऋषींचा उपदेश आहे. पारमार्थिक सिद्धीस त्यांमुळे कमीपणा येणार नाही असेही त्यांनी उत्तेजनार्थ वारंवार आश्वासन दिलेले आहे.

१४० काम आणि अर्थ हे दोन पुरुषार्थ रूढ धर्माअन्वये राजस वृत्तींचे योग्य प्रकारे उत्तेजन केल्याने प्राप्त होतात. ब्राह्मणवर्गाचे ज्ञान जेव्हां व्यवहारांत उपयोगास लागते तेव्हां तो त्याचा राजस उपयोग होय. लोकहितार्थ तो करणे अवश्य आहे. अर्थप्राप्ति आणि ऐहिक सुख व स्वास्थ्य यांकरितां रूढ धर्मास अनुसरून पुरोहितांचे, ज्योतिष्यांचे, वैद्यांचे, न्यायाधीशांचे, धर्माधिकाऱ्यांचे किंवा असेच दुसरे बुद्धिव्यासंगाचे काम अंगीकारणे ब्राह्मणांस उचित आहे. असे काम न मिळेल तर आपद्धर्म ह्यणून कौशल्याचे किंवा शारीरिक श्रमाचे काम करून धर्मार्थकामप्राप्ति करून घेणे ब्राह्मणांस अवश्य आहे.

ब्राह्मणवर्गाची बुद्धि ह्यणजे समाजाचे डोळे होत—

ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।

तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ भा० धन८ अ०२६

या डोळ्यांचा उपयोग होण्यास क्षत्रियांचे बळ पाहिजे. क्षत्रियांचे जेवढे गुण आहेत तेवढे बहुतेक राजस आहेत. त्यांचा सदुपयोग होण्यास ब्राह्मणांची बुद्धि व विवेकशक्ति ही पाहिजेत. बुद्धि व विवेक यांचे कोणाही व्यक्तीत फार प्राबल्य झाल्यास क्षात्रगुण पूर्ण श्रेष्ठतेस पोहोचण्याचा संभव कमी असतो; ह्यणून समाजाची दृष्टि एका वर्गांत

आणि समाजाचें बळ दुसऱ्या वर्गांत रहावें, व त्यांचें योग्य साहचर्य असावें, असा सिद्धांत केलेला आहे.

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

शौर्यादि जे राजस गुण क्षत्रियांत स्वभावतः प्रकट होतात, त्यांपासून त्यांची कर्तव्ये उत्पन्न होतात. परचक्रापासून राज्याचें संरक्षण होण्यास, राज्यांतील तमोगुणी लोकांच्या दुष्कर्मांचें पारिपत्य करण्यास, प्रजेची सुखसंपत्ति वाढविण्यास, व धर्माकडून सद्धर्माकडे प्रजेची प्रवृत्ति करून देण्यास, वरील सर्व गुणांचा उपयोग होतो असा त्यांचा उपयोग झाला ह्मणजे क्षत्रियांच्या व्यावहारिक धर्माची परिपूर्णता होते; परंतु पुढें त्यांनींही कांहीं उचित गुण उत्कर्षास आणून सद्धर्माच्या मार्गास लागावें संपूर्ण वैभव स्वाधीन असलें तथापि केवळ विषयलंपट होऊ नये, इंद्रियांचें दमन करावें. पुष्कळ शौर्य अंगीं असलें तथापि क्रोधवश होऊन स्त्री, पगू, बालक, गुरु, शरणार्थी यांस क्रौर्यानें वागवू नये, क्षमा अंगीं धरावी. सर्व सत्ता हातीं आली तथापि निरुपद्रवी व निरपराधी लोकांवर अधिकार चालवू नये, जेथें विनय आणि नम्रता उचित तेथें ती दाखवावी. संपत्तीचा व्यय सुपात्रीं दान करण्यांत व प्रजेची संतुष्टता आणि श्रेष्ठता वाढविण्याकडे करावा. अखेरीस राजा, सरदार किंवा अधिकारी होण्यांत जी थोडी ईश्वरसमान श्रेष्ठता पुरुषांत येते, तिचा उपयोग ईश्वरांप्रमाणें सत्य, न्याय, भूतानुकंपा, प्रजेचे ठायीं ममत्व व आपद्ग्रस्तांचें ठायीं कारुणिकत्व, हे गुण परमावधीस नेण्याकडे त्यानें करावा. क्षत्रियांस सद्धर्मास लागण्याचे हे मार्ग होत. बळ, सत्ता व शस्त्र हीं ज्यांचे स्वाधीन त्यांच्या सदाचारानें सर्व लोक सदाचारी होतात, त्यांच्या दुराचारानें अनेक लोक दुराचारी होतात; ह्मणून तीं ज्यांचे स्वाधीन त्यांवर फार मोठी जबाबदारी आहे

१४१. सारांश हा कीं व्यक्तींस अंतर्गामीं जी स्वतःबद्दल श्रेष्ठता वाटते ती सार्विक आचरणाचें फळ होय. समाजांत जी व्यक्तींची किंवा जातींची योग्यता ठरते ती राजस गुणांचा जो सदुपयोग केल्या जातो त्याचें फळ होय. सर्व जगानें सार्विक वृत्तीस ला-

गावें ही धर्माची श्रेष्ठतमावस्था होय. ती अशक्य असल्यामुळे जेवढे शक्य तेवढेच साध्य करून घेणे, हा जो व्यावहारिक धर्म, तो एका दृष्टीने आपद्धर्मच गणिला पाहिजे. मनुष्यमात्रांच्या अनिवार्य प्रकृतिवैचित्र्याचा हा परिणाम होय. ”

भाग २५ वा.

या भरतभूमीत विषयोपभोगांच्या द्वारे
फारशी सुखप्राप्ति होत नाही.

१४२. बापूसाहेबांच्या व दिगंबर महाराजांच्या सुसंगतीनें माझे हिंदुत्व परत येत आहे असें मला वाटू लागलें. आपल्या आचरणांत त्यांचें जितकें अनुकरण करवेल, तितकें मी करू लागलों. पूर्वीचा ज्ञानविषयक अभिमान नाहीसा झाला होताच, परंतु त्या ज्ञानाचे संस्कार दूर होईनात. सामान्यजनांचें गतानुगतिकतेचें आचरण पाहून मनांत शका येई कीं हा आमच्या धर्माचाच परिणाम नसेलना ? या लोकांस महत्त्वाकांक्षा ह्मणजे काय हें माहीत देखील नसेल, समाधान मात्र ओतप्रोत भरलेलें आहे. आपआपल्यापरी थोडेंसें परोपकारी होणें कोणाही व्यक्तीस सहज साधेल, परंतु अनेक व्यक्ति मिळून एकमतानें कोणतेंही परोपकाराचें कार्य आरंभण्याची आह्मांमध्ये कां इच्छा उत्पन्न होत नाही ? व ती झाली तथापि कां तडीस जात नाही ? सद्धर्माची दिशा दिसत असतां व ती सुगम असतां आह्मांत धर्मावेश कां उत्पन्न होऊं नये ? वरें, स्वार्थबुद्धि देखील आह्मांत बलवत्तर नाही ! सर्व पुरुषार्थांस आह्मी जे उदासीन आहों त्याचें कारण आमचा स्वभाव समजायाचा, किंवा धर्म समजायाचा, किंवा राजकीय स्थिति समजायाची ? हिंदुस्थानच्या हवेंतच असा कांहीं गुण आहे काय कीं त्यानें येथील रहिवाशांच्या स्वभावांतील, धर्मातील व राजकीय कर्तव्यांतील वीर्यावेश नाहीसा व्हावा ? दिगंबर महाराजांसारखे सत्पुरुष जागोजाग कां दिसत नाहीत ? अशा सत्पुरुषांची योग्य संख्या उत्पन्न करण्या इतकें वीर्य

समाजांत उरले नाही काय ? हे धर्माचे मांडव जाणें यासच सुधारणा असें ह्मणतां येईल; व ती हिंदुसमाजांत होण्याचा संभव आहे काय ? धर्मतरवे सजीव आहेत; कर्तव्याची श्रेष्ठतमावस्था डोळ्यापुढें दिसत आहे; सर्व गोष्टी खऱ्या, परंतु समाजांत जीव कोठे आहे ? चळवळ ह्मणून कोठेच नाही. तेव्हां हल्लींच्या निकृष्ट स्थितींतून वर डोकें कसे निघणार ?

१४३. हे विचार एके दिवशीं मीं दिगंबरमहाराजांपुढें प्रकट केले. त्यावेळीं या बाबतींत आमच्या लोकाची समाधानकारक स्थिति नाही असें त्यांसही वाटत होते, ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली. या विषयावर पूर्वीं बापूसाहेबांचें व माझे बोलणें झालें होतें, परंतु बापूसाहेबांच्या व महाराजांच्या प्रतिपादनात मला फारच अंतर दिसून आलें. बापूसाहेबांचें म्हणणें कीं, “या देशांत राज्यक्रांत्या किंवा धर्मक्रांत्या ज्या झाल्या त्या कालपरत्वे एक एक अद्वितीय पुरुष समाजांत उत्पन्न होऊन त्याच्या प्रभावानें झाल्या. बौद्ध व जैन धर्माचा पाडाव करून हिंदुधर्माचे पुनरुज्जीवन शंकराचार्यानीं केले. मुसलमानी राज्याचा मोड करण्यास शिवाजी कारण झाला. भक्तिपंथानें सामान्य लोकांस सदाचारास लावण्याचें काम तुकाराम, कबीर, नानक, वगैरे अनेक साधूनीं केले. आपल्या अलौकिक गुणांनीं व हृदयंगामी वक्तृत्वानें आह्मांस जागृत करणारा कोणी महापुरुष उत्पन्न झाला, ह्मणजे मग आह्मी त्याचे त्वरित अनुयात्रिक बनतो. त्याच्या आवेशाच्या धर्मीनें आमचें अंतःकरणही तापून जातें. मग आह्मी सुदिशेस लागतो. आह्मांस ईश्वरी तेजाचा कोणी नायक पाहिजे, सामान्य गुणांच्या माणसास आमचीं अंतःकरणें प्रज्वलित करितां येत नाहीत. जेव्हां कोणी असाधारण पुरुष आमचीं धर्मसूत्रें किंवा राज्यसूत्रें हातीं धरून आमच्या बुद्धीस व अवयवांस चलनवलन देईल तेव्हां अल्पकाळांत आह्मी अपूर्व पराक्रम करून दाखवूं. सारांश, आह्मी नायकाधीन आहों, व आमचा नायक असामान्य पुरुष पाहिजे. आमच्या दृष्टीनें तो ईश्वरी अवतारच होय; व आमची स्थिति जेव्हां दुःसह होईल तेव्हां असा अवतारी पुरुष अवश्य उत्पन्न होईल.”

१४४. दिगंबरमहाराजांचे ह्मणणे याहून फार निराळे होते. ते ह्मणाले—

“जेव्हां आपण दुसऱ्यांची स्थिति पाहून तिजविषयीं अभिप्राय देतो, तेव्हां आपला अभिप्राय खरा होण्यास दुसऱ्यांच्या हृदयांचे आपणांस उत्तम ज्ञान असावे लागते, फार तर काय, आपणांस त्यांशीं तादात्म्य करितां आले पाहिजे. आपल्या मनास अमुक स्थिति सुखमय किंवा दुःखमय वाटली ह्मणून तीत खुद्द असणारास ती तशीच वाटली पाहिजे असें ह्मणणे, हा बुद्धीच्या अहकाराचा परिणाम होय; तो बहुधा अयथार्थ ठरतो. आज तुम्ही आपल्या स्वतःच्या बुद्धीनें कोणाकोणाची स्थिति असह्य आहे हे ठरवू लागला तर जगांतिल निदान चतुर्थांश लोकांच्या स्थितींत सुख नाही, त्यांनीं कां जगावे ? त्यांस मरण आले तर बरे ! असें तुम्हांस वाटेल. परंतु या चतुर्थांश लोकांपैकीं फारच थोड्यांचे मत तुमच्या मताशीं जुळेल. पुढे त्यांचा इतिहास तुम्ही पहात राहिलां, तर त्यांपैकीं कित्येक व्याक्त चांगल्या उदयास आलेल्या दिसतील; या व्यक्ति सोडून देऊन बाकीच्यांच्या सततींत, एका नाही तर दुसऱ्या पिढींत, कित्येक पराक्रमी किंवा गुणी पुरुष उत्पत्तीस आलेले दिसतील. पुढे अनेक वर्षे गेल्यावर केवळ त्या चतुर्थांश लोकांच्या वंशजांनीं जगाचे स्वरूप कांहीं थोडे तरी बदलून टाकलेलें नजरेस येईल. या सर्व गोष्टी आकस्मिकपणे घडतात असें तुम्ही ह्मणाल परंतु तसें मुळींच नाही. कार्यकारणांची परंपरा कधींही तुटत नाही. भावी वंशजाच्या सत्कृत्यांची व पराक्रमांचीं बीजे पूर्वजांकडून व मातापितरांकडून सतानद्वारा संक्रमित होत चाललीं असतात. हीं बीजे वृद्धिंगत होण्यास अनुकूल स्थिति व काळ येतो तेव्हां तीं स्पष्ट होतात. ज्यांची दुःखस्थिति आपण असह्य कल्पिली त्यांचीं हृदये आपणांस पारखतां आलीं नाहींत असें यावरून सिद्ध होते. त्या हृदयांत जो धैर्याचा जोर असेल, श्रद्धेचा बळकट तंतु असेल, अविकसित बुद्धीचा ठेवा असेल व मनोवृत्तीची सत्प्रशीलता असेल, ती तुम्हांस दिसण्याचा संभव नव्हता. कदाचित् त्या व्यक्तींसही हे स्वतःचे गुण वदून दाखविण्याची किंवा ओळखण्याची योग्यता नसेल; परंतु त्यांचे संस्कार संततीमध्ये उत्त-

रत जाऊन अनुकूल कालस्थलीं ते उत्कर्ष पावतात मग, हा काय चमत्कार, ह्मणून जग चकित होते. सारांश, इतरांच्या सुखदुःखांचा निर्णय करणें फार कठीण आहे; व ज्या गूढ मनोवृत्तींनीं मनुष्याचें वर्तन सर्वकाल नियमित होत असतें त्यांचें रहस्य समजणें तर त्याहून फार अवघड आहे.

१४५. बापूसाहेबांच्या येथें धर्माजी ह्मणून गडी आहे तो तुम्हीं पाहिलाच असेल बापूसाहेबांच्या वडलांनीं त्यास लहानाचा मोठा केला, त्याचें लग्न करून दिलें, त्यास एक लहानसें घर घेऊन दिलें, व त्याचा सर्व ससार तेच चालवितात असें ह्मटलें तरी चालेल. त्याचें ज्ञान दुसऱ्या गड्यांहून अधिक नाहीं; तो कोणतेही काम इतरांहून चांगलें करितो असें नाहीं. परंतु त्यानें बापूसाहेबांच्या वडलांची जी आतांपर्यंत सेवा केली आहे तीमुळें ते त्यास आपल्या जिवाचा नौकर समजतात सर्व संपत्ति कोणाचे ताब्यांत देऊन दूर देशीं जाण्याचा आज त्यांस प्रसंग आल्यास, स्वतःचे मुलांवर किंवा कारकून, शास्त्री, पुराणिक वगैरे आश्रितांवर ते भरंवसा ठेवणार नाहींत, इतका धर्माजीवर ठेवितील. नौकरीमध्ये गुलामाहून गुलाम होऊन हा मनुष्य त्यांच्या हिताची रात्रदिवस काळजी बाळगीत आहे. ही गुलामगिरी तुम्हांसारख्यानें पाहिल्यास मनुष्यस्वभावाची हानिमात्र झालेली त्यास दिसेल. परंतु तसें नाहीं.

या धर्माजीस तू अमुक गोष्ट कां करितोस किंवा करित नाहींस ह्मणून विचारल्यास ती बरी किंवा वाईट आहे इतकेंच तो उत्तर देईल; त्यास याहून अधिक ज्ञान नाहीं. चांगली गोष्ट केल्यानें आपणांस समाधान वाटतें, वाईट गोष्ट केल्यानें असमाधान वाटतें, हेंही त्याच्या स्वतःच्या प्रत्ययास आलेलें नसेल, असें मला वाटतें. परंतु बऱ्यावाईट कृत्यांसंबंधानें त्यास सुखदुःख किंवा समाधानअसमाधान पराकाष्ठेचें तीव्र होतें, हें त्याच्या वर्तनावरून निःसंदेहपणें लक्षांत येतें. श्रीमताच्या घरांत ज्याचा सर्वत्र वापर त्यास कधीं कांहीं, कधीं कांहीं, जें हातीं लागेल तें उचलून नेण्याची संधी वारवार यावयाची; परंतु धर्माजीस सोन्याचे ढिगावर बसवून ठेविल्यास तो त्यास हात लावणार नाहीं, अशी त्याची ख्याति आहे. हा जो प्रामाणिक-

पणाचा गुण, त्याने त्याच्या अंतःकरणांतून लोभास हृदपार केलेले आहे. आपल्या कुटुंबास श्रीमती यावी हे त्याच्या ध्यानीमनीही नाही. आपल्या मुलावाळांस बापूसाहेबांच्या येथे पोटापुरते मिळेलच, या समजुतीने घरची काळजी त्यास विलकुल नाही. वंडाचे साली बापूसाहेबांचे वडलावर एकाहून एक प्राणसंकटे घेऊन गेली; त्यांच्या भरंवशाचा नौकर हा एक धर्माजी मात्र होता त्याने हत्यारबंद होऊन सर्वकाळ त्यांच्या जवळ रहावे. ते खोलीत निजले असता त्याने उशाशीं तरवार ठेवून बाहेर दारांत पडून रहावे. आपण जीवंत आहो तोंपर्यंत त्यांच्या केसास धक्का लागू द्यावयाचा नाही ही धर्माजीची प्रतिज्ञा होती

दुसऱ्याने आपले पालनपोषण केले, तेव्हां आपला जीव तो त्याचा, त्याकरितां देह वळी देण्यास तयार होणे, ही कृतज्ञतेची परमावधि होय. सामान्य जन उदार झाले असतां आपल्या प्राप्तीचा लहान मोठा भाग दुसऱ्यास देतील. परंतु आपले तनमनधन दुसऱ्यास देऊन आपण गरीब राहणे व दुसऱ्याचे श्रीमतींत आनंद मानणे, आपण सेवक होणे व दुसऱ्यास आदरसत्कारांनीं सुसंतुष्ट राखणे, दुःख, कष्ट आणि चिंता याचा वाटा आपण घेणे व सुख, शांति आणि समाधान यांचा वाटा दुसऱ्यास देणे,—या गोष्टी ज्याचे हातून नित्य नित्य घडतात त्याचे औदार्य केवढे अलौकिक होय ? त्याच्या परोपकारित्वाची सर साधुसंतासही येणे नाही. अशा इमानी नौकरांच्या सेवेची किंमत त्यांच्या वेतनावरून मोजणे मूर्खपणा होय. त्यांची योग्यता त्यांच्या कपड्यालत्यांवरून किंवा गृहस्थितीवरून ठरविणे अज्ञतेचा प्रकार होय त्यांस जे नित्य हलके काम करावे लागते त्यावरून त्यांच्या सुखदुःखाची कल्पना करणे पूर्णपणे अविचाराचे होय. गुलामगिरींत पुष्कळ प्रकार आहेत. कर्तव्यांची हीनता व अतःकरणाची उदारता, यांचा सेवक वर्गांत अनेक वेळां विलक्षण मिलाफ झालेला आढळतो. जेथे तो होता, तेथे इतरांनीं गुलाम समजलेल्या लोकांपासूनही पुढे स्थळ व काळ अनुकूल होतांच पराक्रमी पुरुष निपजतात व ते देशास ऊर्जित देशास आणण्यास कारण होतात. ह्मणून ज्यांस आपण हीन, पतित, नीच, दुःसह दुः-

खांत सांपडलेले असे समजतो, त्यांची अंतःकरणे तशींच निकृष्ट दशेस पोहोचली आहेत काय हे पाहिल्यावांचून त्यांविषयी आपण प्रतिकूल अभिप्राय देतां कामां नये.

परंतु असे नौकर थोडे सांपडतील ही गोष्ट खरी. ज्यांच्या स्वभावांत मूळची सात्त्विक वृत्ति नाही, त्यांस प्रथम राजस गुणांच्या द्वारे उन्नतीस आणणे जरूर आहे उद्योग व संपत्ति ही त्यांच्या सुधारणेची साधनें होऊं शकतील. परंतु ही साधनें हल्लीं किती कष्टमध्य झालीं आहेत त्याचा विचार केला असतां मनास दुःख व ग्लानि येते. गरिबांच्या खऱ्या सुधारणेस जीं अनिवार्य विघ्ने उत्पन्न झालीं आहेत तीं पाहूनच मनुष्याचें वैर्य खचते.

१४६. विषयसुखांपासून आर्यलोक जे त्वरित निवृत्त झाले, त्याचें कारण हा देश विषयसुखाची भूमिच नव्हे, हें होय. सर्व उपभोग जेवढे साधेसुधे व परिमित असतील तितके ते तेज, बळ, आयुष्य, आरोग्य आणि मनाची प्रसन्नता यांस कारण होतात, असा या भरतभूमीचा गुण आहे. निद्रा, आलस्य, स्थूलता, बुद्धिमांद्य व अनेकविध व्याधि, हे सुसंपन्न आणि अपरिमित उपभोगांचे दुष्परिणाम या भूमीत अवश्य घडून येतात तेल, तूप, साखर, मसाले, वगैरे, यांचें अन्नांत जेवढें कमी प्रमाण असेल, तेवढे अन्नापासून अधिक इष्ट परिणाम होतात असें दृष्टीस पडते. गरिबाचा सैपाक पाहिला व त्याची शक्ति व चलाखी पाहिली ह्मणजे ही गोष्ट प्रत्ययास येईल. कपडेलत्ते फारसे लागत नाहीत, उघडें बसणें अधिक सुखकर आहे. घर लहान असलें तरी चालते; ते केवळ मालमत्तेच्या सरक्षणासाठीं, बाकी उघड्यावर बसणें उठणें, हिंडणें फिरणें, अधिक हितावह आहे. सर्व उपभोज्य विषयांस ही गोष्ट लागू आहे. ज्यास पोटास भाजीभाकर मिळते व अंगाचें थोडें आच्छादन करितां येतें, तो मनुष्य या देशांत सुखानें सर्व जन्म काढील; बळ, आरोग्य आणि आयुष्य यांचें उत्तम प्रकारें जतन करील; व कोणत्याही शारीरिक किंवा मानसिक श्रमास अपात्र होणार नाही. ज्यांस अधिक अनुकूलता आहे, ते बळ, आरोग्य आणि आयुष्य यांसंबंधानें कमी योग्यतेचे असावयाचे, असें बहुधा दिसून येईल. बाल्यात व तारुण्यांत अनेकविध

उपभोगांच्या मार्गे लागलेले लोक क्रमाने त्यांपासून निवृत्त होऊं पाहतात, कारण एक तर त्या उपभोगांचा वीट येतो व दुसरे ते मानवेनासे होतात. पूर्वीचे आर्य राजे पुत्रांस राज्याधिकार देऊन आपण अरण्यवास स्वीकारित, ही गोष्ट अगदी स्वाभाविक आहे या देशांत अन्नवस्त्र, घरदार व चैन यांचे फारसे महत्त्व नाही. शहरांतील विषयोपभोगाने क्षीण किंवा व्याधिग्रस्त झालेले लोक अरण्यवासाने बहुधा पुनः चांगले सुधारतात सारांश हा की जे अतिशय संपन्न, जे अतिशय बुद्धिमान व जे दरिद्रावस्थेत असलेले, त्या सर्वांचे खाणे पिणे, राहणे सवरणे, हीं सर्व सारखीच असलीं तर तोटा नाहीच, उलट निःसंशय फायदा आहे

१४७. उपभोगांची सुसंपन्नता जेथे अवश्य बाधक होते व उपभोगांचा साधेपणा अवश्य हितकारक होता, तेथे भौतिक संपत्तीचे महत्त्व अवश्य कमी होते. 'तू अधिक उद्योग कर व अधिक श्रीमंत हो,' हा उपदेश दरिद्राचे मनावर कसा विंबवावा? त्यास कोणते फायदे दाखवावे? विश्रांतीच्या सुखांतून श्रमाच्या खटाटोपांत त्यास कसे ओढावे ?

नीचपण बरेच देवा । न चले कोणाचाही हेवा ॥

महापुरे झाडे जाती । तेथे लव्हाळे वांचती ॥

अशी येथे साधुवर्गांनीं लोभनिवारक पूर्व प्रेरणा करून ठेविली आहे; जेथे वरिष्ठ वर्गही

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

या धर्मतत्त्वाची सत्यता एका किंवा दुसऱ्या वयोवस्थेत मान्य करितात, तेथे स्वार्थमूलक उत्कट महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होण्याचा सभव तरी आहे काय ? दरिद्री लोक, आहेत त्याच स्थितीत असतां, त्यांस अधिक द्रव्यप्राप्ति कांहीं आकस्मिक कारणाने होऊं लागली असें समजू. या वाढलेल्या प्राप्तीचा बहुधा दुर्व्यसनांकडे उपयोग केला जाईल. कदाचित् कोणी कृपणाने द्रव्य सांठविले, तर त्याचे वंशज दुर्व्यसनी निघून एकदोन पिढ्यांत त्या द्रव्याचा फत्ता उडवून

देतील. मारवाडी व गुजराथी व्यापारी खेरीजकरून द्रव्याचा सांठा अथवा भाडवल जमविणारे लोक पाहू गेल्यास फार थोडे मिळतील, त्यांच्या प्राप्तीचे प्रमाण काय पाहिजे ते असू द्या

१४८. तेव्हां अधिक श्रम करून व अधिक द्रव्य मिळवून काय करायाचें या प्रश्नाचें सयुक्तिक उत्तर दिलें पाहिजे. संपत्ति दुष्परिणामावह होणार नाही अशी खात्री असेल तेव्हाच या खटपटीस लागलें पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां एक गरीब शूद्राचें व एक गरीब ब्राह्मणाचें अशीं दोन सारखीं कुटुंबे घेतल्यास, त्यांस आपआपल्या स्थितींत राहण्यास कमीजास्ती खर्च लागतो असें दिसून येईल. जेथे शूद्राचें लंगोटी नेसून चालतें तेथे ब्राह्मणास पंचा तरी नेसावा लागतो. हेच प्रमाण शूद्र व ब्राह्मण यांच्या कुटुंबांतील सर्व खर्चास व व्यवस्थेस लागतें. तथापि मी शूद्राहून अधिक श्रीमंत, असें ब्राह्मण समजणार नाही, किंवा मी ब्राह्मणाहून अधिक दरिद्री, असें शूद्र मानणार नाहीं दोघेही आपण गरीब असेंच समजतील. परंतु ब्राह्मणाचा खर्च अधिक आहे, व तेवढी त्याची प्राप्तिहि असली पाहिजे; आणि तीकरितां त्यास श्रमही अधिक किंवा अधिकश्रेष्ठतेचे केले पाहिजेत. हा जो उभयतांमध्ये भेद उत्पन्न होतो, तो त्यांच्या सदभिरुचीचें व सभ्यतेचें प्रमाण दाखवितो लंगोटीनें जेवढें शरीराच्छादन होणार तेवढें पुरें नाहीं, पंचानें होईल तितकें तरी निदान झालें पाहिजे, ही सभ्यतेची कल्पना ब्राह्मणाचा खर्च वाढविते. त्याहून जो अधिक प्राप्तीचा मनुष्य असेल त्यास मोठें धोतर नेसल्याखेरीज उचित सभ्यता वाटणार नाही. त्याहून अधिक प्राप्तीचा गृहस्थ असेल त्यास वर्तनांत केवळ सभ्यताच नव्हे तर सदभिरुचि दाखविणें इष्ट वाटेल, व तो स्त्रियांसमोर उघडें बसणें योग्य नाही म्हणून सोंवळा असतां शालजोडी पांघरायास घेईल. याप्रमाणें सभ्यता व सदभिरुचि यांची वृद्धि जेव्हां प्राप्तीच्या मानानें होत जात, तेव्हां संपत्तीचा सदुपयोग होतो. मग संपत्तीचा अभिलाष व त्याकरितां विशेष श्रम करणें उचित होतें, व तो अभिलाष लोभाचे सदराखालीं येत नाही. 'खूप श्रम करा, खूप पैसा मिळवा आणि यथेच्छ खा, प्या आणि चैन करा' असा उपदेश करणारे पुरुष समंजस नाहीत असें माझे मत आहे; व त्यांचा उप-

देश ग्राह्य होणार नाही असें मला वाटते. आळस दारिद्र्य, अज्ञान व गतानुगतिकता याबद्दल गरीबांची यथेष्ट निंदा करणे, व क्रूर, लोभी, मत्सरी, मद्यपी लोक कसे संपत्तिमान् व चैनी आहेत ते पहा, ह्मणून त्यांस उत्तेजनार्थक उदाहरण दाखविणे हे सुविचाराचें कृत्य नव्हे. ही उपदेशाची तऱ्हा गरीब समाधानी हिंदु लोकांस उद्योगपंथास कदापि लावणार नाही. संपत्ति, सभ्यता व सदभिरुचि ही त्रयी समप्रमाणानें वृद्धिंगत होण्यास कांहीं निराळींच साधनें योजिलीं पाहिजेत. त्यांचा आतां विचार करूं ”

भाग २६ वा.

जुन्या चालीच्या माणसांचे अर्थशास्त्र- विषयक विचार

१४९. “माझा असा सिद्धांत आहे कीं, संपत्ति, सभ्यता व सदभिरुचि ही त्रयी कनिष्ठ जातींकडून वरिष्ठ जातींकडे कधींच चढत जात नाही. ती कनिष्ठ जातींत आपोआप कधींच उत्पन्न होत नाही. ती वरिष्ठ जातींकडून क्रमानें कनिष्ठ जातींकडे उतरत येते व ती उतरत येण्यास जातिजातींमध्ये केवळ राजकीय किंवा व्यापारी तऱ्हेचा संबंध असणे उपयोगी पडत नाही, तर धर्म, प्रेम आणि उपकारबुद्धि यांच्या दृष्टीनें त्यांचा संबंध जडला पाहिजे सभ्यता आणि सदभिरुचि हे गुण कनिष्ठ जातींत केवळ संपत्तीनें उत्पन्न होत नाहीत; परंतु उलट प्रकार दिसतो, ह्मणजे सभ्यता व सदभिरुचि यांच्या द्वारे उद्योगाचें माहात्म्य वाढते व त्यामुळे संपत्तिही प्राप्त होते. कनिष्ठ जातींची केवळ संपत्ति वाढेल तर ती त्यांच्या हातीं राहणे कठीण, व राहिली तर दुर्व्यसनांत तिचा व्यय होण्याची सर्वदा भीति आहे. ’ या सिद्धांताअन्वये सर्व राष्ट्रांच्या संपत्तीच्या उत्कर्षापकर्षाचें निदान करून दाखवितां येईल.

१५०. कोणत्याही राष्ट्रास सुसंपन्न होण्याचे दोन मार्ग आहेत;

एक तर बाहेरून संपत्ति आणिली पाहिजे, किंवा ती स्वतः उत्पन्न केली पाहिजे. वैर्यवीर्यपराक्रमादि क्षात्र गुणांनी बाहेरून संपत्ति येण्याचे मार्ग या देशांत उरले नाहीत, तेव्हां त्यांचा विचार करा-यास नको. स्वतः संपत्ति उत्पन्न केली पाहिजे व ती स्वतःच वाढविली पाहिजे. यासंबंधाने सर्वत्र असा प्रकार दिसतो की जे संपत्तीचे मूळ उत्पादक त्यांच्या हातीं ती मुळीच ठरत नाही. त्यांस त्यांच्या श्रमाबद्दल फक्त खाण्यापिण्यापुरते मिळाल्यास सुदैव समजायचे. त्यांनी उत्पन्न केलेली संपत्ति एक तर राजाकडे नाहीतर सावकार, व्यापारी वगैरेकडे गोळा होऊन जाते. शेतकऱ्यावर राजाचा कर जबरदस्त असतो; त्यास तो देऊन जे द्रव्य शिल्लक उरते त्यांतून सावकाराचे देणे दिले पाहिजे; व त्यांतून जी शिल्लक उरले तींतून लग्नेकार्ये, चैन व दुर्व्यसने करून शेतकरी तेव्हांच निष्किंचन होतो, एवढेच नव्हे तर बहुधा आणखी कर्जांत बुडतो. शेतकऱ्याचे द्रव्य त्याच्या हातीं फार दिवस टिकत नाही; त्यामुळे प्रत्येक पिढीच्या माणसांस जमिनीवर श्रम करून, पुनः पुनः आलेल्या निकृष्ट स्थितींतून वर येण्याचे नवे नवे प्रयत्न करावे लागतात.

संपत्तीच्या मूळ उत्पादकांकडून त्यांचे धन हिरावून नेण्याचे कामी राजा व सावकार हे नित्य अत्यंत दक्ष असतात. इंग्रजी राज्यांत व देशी संस्थानांत सर्वत्र शेतकरी प्रजा कर्जबाजारी आहे. सावकारावांचून शेतकऱ्यांचे चालायांचेच नाही; कारण त्यावर येणारी संकटे आकस्मिक असतात व स्वतः त्यांचे तो निवारण करू शकत नाही. सावकार हा शेतकऱ्यांचा जसा मित्र तसाच शत्रु आहे. शेतकऱ्यांस प्रसंगी तारण करणारा तोच, व त्यांच्या संपन्न स्थितींत त्यांचे सर्व द्रव्य शोषून घेऊन त्यांस शुष्क व निःसत्त्व करणाराही तोच.

१५१. उद्योग-कला-कौशल्याच्या द्वारे जी संपत्ति उत्पन्न होते, तीसंबंधाने सावकार किंवा भांडवलवाले यांचे असेच प्राबल्य दिसते. कारागिरांशीं भांडवलवाल्यांचा असाच शत्रुमित्रभाव उत्पन्न होतो; मित्रही तेच व शत्रुही तेच. त्यांच्या मदतीवांचून चालत नाही; परंतु कारागीर व मजूर यांच्या पोटास लागेल तेवढे देवून बाकी सर्व फायदा ते आपणच लुबाडून घेतात. जोंवर मनुष्य सर्वसामान्य झालेल्या

ज्ञानानें व कौशल्यानें उपजीविका मिळवीत असतो, तोंवर स्वतः पैदा केलेल्या मालाची त्यास पाहिजे ती किंमत सांगतां येत नाही; त्याबद्दल त्यास बहुधा कमीतकमी चरितार्थापुरती किंमत येते. ह्मणूनच त्याच्या श्रमाचा सर्व फायदा राजा किंवा सावकार, व्यापारी, अथवा भांडवलवाला यांस मिळतो सारांश हा कीं राजाच्या बंदा-बस्तामुळे ह्मणा किंवा जबरदस्तीमुळे ह्मणा, त्याकड राष्ट्राचा पैसा गोळा होतो; तसाच तो सावकाराच्या लोभामुळे त्यांकडे गोळा होतो. मूळसपादकांचे हातीं तो राहून नाही पैशाकडे पैसा वळतो, ही जी ह्मण आहे तिचा हा असा व्यापक अर्थ आहे.

१५२. जर प्रजेच्या निरनिराळ्या वर्गांमध्ये केवळ राजकीय किंवा व्यापारी तऱ्हेचा संबंध राहिल, तर सर्व वर्ग दरिद्री राहतील व द्रव्य तेवढे राजा व सावकार यांचे हातीं जाईल. प्रजेची सामान्य-स्थिति सुधारण्याचा मार्गच राहणार नाही. आतां भिन्न वर्गांच्या चरितार्थाचा खर्च, ह्मणजे कुटुंबपोषण-शिक्षण-वृद्धि-व्यवहारांचा खर्च कमीजास्ती असतो. सभ्यता, सदभिरुचि व ज्ञान यांच्या प्रमाणानें वर्गांचा श्रेष्ठकनिष्ठभाव ठरून अनुक्रम लागतो, व त्या अनुक्रमांत ज्याची जेथे पायरी त्यामानानें त्याचा खर्च अधिक होतो. चरितार्था-पुरता पैसा सर्वास मिळविणें भाग आहे व त्याकरितां अधिक श्रम किंवा अधिक योग्यतेचे श्रम करणें जरूर होतें. याप्रमाणें चरितार्थ मोठ्या कष्टानें भागविणें ह्मणजे सुसंपन्न स्थिति नव्हे, ती दरिद्रा-वस्थाच होय. केवळ प्राप्ति पाहून संपन्नता किंवा दारिद्र्य ठरवितां येत नाही.

वर्गावर्गांमध्ये जोंवर केवळ राजकीय किंवा व्यापारी तऱ्हेचा स-बध आहे तोंवर त्यांचे दारिद्र्य दूर होत नाही. ज्या राष्ट्रांत अशी स्थिति असते ते अगदीं उत्तम रीतीनें चाललेले वाहरून दिसले, तथापि आंतून न्हास पावत असतें; ह्मणजे राज्यातील एकएक वरिष्ठ वर्ग सभ्यता व सदभिरुचि यांच्या प्रमाणानें जी आपली मूळची श्रेष्ठता ती राखण्याचें कठीण पडत जाऊन खालीं कनिष्ठ वर्गांत घसरून येत असतो. राज्यात कर गोळा करण्यास हरकत पडणार नाही; लोक निरुपायास्तव तो खुषीनें देतील. ते तंटे व मारामाच्या

करणार नाहीत, केल्यास निरुपाय होऊन शिक्षा भोगतील. प्रजेस अधिक द्रव्य संपादन करण्याच्या कांहीं सोई करून देण्यांत राजांस व व्यापाऱ्यास फायदा वाटेल, व त्या करून अधिक द्रव्यापहाराची तजवीज लागत जाईल. या व अशा अनेक गोष्टी झाल्या, व असें राज्य सुयंत्र चाललेलें वाहेरून दिसलें, तथापि आंत न्हासच होत आहे असें दिसेल,—कारण सपत्तीचे उत्पादक मनुष्यरूपी यंत्रेच होऊन जातील. चरितार्थ चालवावा व तटस्थ रहावे, याशिवाय त्यांस काम उरणार नाही.

१९३. या अशा राज्यांत गोळा होणाऱ्या संपत्तींतून राज्याचा व व्यापाराचा खर्च जाऊन बाकी जी फाजील संपत्ति राहते तिचे काय होते असा प्रश्न येतो. जर राजांमध्ये व सुसंपन्न लोकांमध्ये धर्म, प्रेम, परोपकारबुद्धि नसेल, जर ते अज्ञान व विषयलंपट असतील, तर ते व त्यांच्या पदरचीं माणसें आळशी बनतील, श्रम करणार नाहीत व यथेष्ट चैन करूं लागतील. श्रम करून दरिद्री रहावे हें एका प्रजाविभागाचें कर्तव्य होईल, श्रम न करितां चैन भोगावी हें दुसऱ्या प्रजाविभागाचें कर्तव्य होईल. अशा स्थितींत चैनीचे पदार्थ पुरविणारे लोक जर प्रजेपैकीं असले, तर वर गेलेली संपत्ति पुनः खालीं उतरते व ती वरिष्ठ वर्गाच्या द्वारे कनिष्ठ वर्गापर्यंत येऊन पोहोचण्यास मार्ग होतो. परंतु हे चैनीचे पदार्थही वाहेरून राष्ट्रांत येतात असें समजल्यास, राष्ट्राच्या सपत्तीचा ओघ बाहेर वाहूं लागतो; व जेवढी इकडे चैन वाढते, तेवढा त्या ओघास जोर येतो; त्यामुळे देशाचें दारिद्र्य वाढतच जातें.

१९४ कोणत्याही राज्यांत 'मीं का श्रम करावे' असा जेव्हां मनुष्यास प्रश्न येतो, तेव्हां 'चरितार्थ चालविण्यासाठीं' हें त्याचें उत्तर स्पष्टच असतें. परंतु 'मीं अधिक श्रम कां करावे' असा जेव्हां तो स्वतःस प्रश्न विचारतो तेव्हां 'चैनीसाठीं' हें त्या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर नाही. 'श्रेष्ठ होण्यासाठीं, बहुमान मिळविण्यासाठीं, विशेष गुण संपादन करण्यासाठीं, किंवा कुटुंब, ज्ञाति अथवा राष्ट्र यावर उपकार करण्यासाठीं,' असें उत्तर दिल्यास तें समाधानकारक वाटतें. अधिक संपत्ति मिळविण्याचे हेच हेतु होत.

राजा सुज्ञ असेल तर त्यास व इतर सुसंपन्न लोकांस आपली प्राप्ति करानें किंवा श्रमानें वाढविण्याची या हेतूंनीं बुद्धि व्हावी हेंच उचित आहे. या हेतूस जेव्हां राजापामून खालीं उतरत येणारे सर्व वरिष्ठ वर्ग मान देऊ लागतात तेव्हा त्यांची फाजील संपत्ति राष्ट्राचे हितास कारण होते. श्रेष्ठता व बहुमान हीं गुणप्रकर्षानें प्राप्त होतात; तशींच तीं धर्मप्रेमपरोपकारांच्या कृत्यांनीं प्राप्त होतात. वरिष्ठ वर्गांनीं या प्रकारें श्रेष्ठ व मान्य होण्याची आकांक्षा केली असतां कनिष्ठ वर्गांस ते तेव्हांच सन्मार्गास लावितात; व येणेंप्रमाणें प्रत्येक वर्ग दुसऱ्याच्या उन्नतीस कारण होतो.

कारण, राजा किंवा त्याचें मंत्रिमंडळ गुणज्ञ असेल तर प्रजेतील भिन्न व्यक्तींत कोणते गुण आहेत व कोणते अधिक गुण यावेत याचा ते विचार करतील. प्रत्येक गुणार्ची जीं श्रेष्ठ माणसें तीं राजाच्या पदरीं असावीं व त्यास गुणप्रकर्षास योग्य असा राजाकडून आश्रय व बहुमान मिळावा हें उचित आहे. हेंच राजाकडे आलेल्या फाजील संपत्तीचें कार्य होय. ज्यांची प्रामाणिकपणावद्दल ख्याति व ज्यांचें नीतीचें व मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान उत्तम, अशीं माणसें शोधून काढून त्यास न्यायाधीश करणें; उत्कृष्ट शूर व दक्ष पुरुषास सेनापति करणें; उत्तम धार्मिक मनुष्यास धर्माधिकारी करणें; व याप्रमाणेंच राज्यास उपयोगी किंवा भूषणास्पद अशा गुणांच्या माणसांस योग्य ठिकाणीं नेमणें हें राजाचें कर्तव्य आहे. अशा माणसांस जें वेतन द्यावयाचें तें त्याच्या केवळ श्रमांकरिताच नव्हे तर गुणबहुमानाकरिताही द्यावयाचें, असें जाणून तें मोठें असलें पाहिजे. जीं परोपकारार्ची कार्ये संपत्तीच्या अल्पांशानें होत नाहींत तीं संचित झालेल्या संपत्तीनें राजानें आरंभिलीं पाहिजेत. धर्म, प्रेम आणि परोपकार याची महती राजानें आपल्या कृत्यांनीं प्रकट केली पाहिजे, व सर्व उपायांनीं तिची प्रेरणा सुसंपन्न वर्गांत करून दिली पाहिजे. वैद्य, कवि, ज्योतिषी, शास्त्रज्ञ, कलाभिज्ञ व शिल्पज्ञानी या सर्वांचा उत्कृष्ट संग्रह राजापारीं असल्यास गुणात्कर्षाचा ओघ हजारों वाटांनीं वर्गावर्गांतून खालीं उतरत जातो; सर्व कनिष्ठ वर्ग चढत्या मार्गास लागतात.